

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ وَعَجِّلْ فَرَجَهُمْ

تاریخ (۳) ایران در دوره اسلامی

رشته علوم و معارف اسلامی

پایه دوازدهم

دوره دوم متوسطه

وزارت آموزش و پرورش سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

تاریخ (۳) - پایه دوازدهم دوره دوم متوسطه - ۱۱۲۲۳۳
سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری

احمد ابوحمزه، اسماعیل باغستانی، موسی‌الرضا بخشی‌استاد، عباس پرتوی‌مقدم، فریده حشمتی، سیدابوالفضل رضوی، سیدحسین رضوی خراسانی، حشمت‌الله سلیمی، پروانه صالحی‌نیا، سیده‌سمیه طباطبائی، ریحانه‌سادات حسینی، رامین دولت‌آبادی و سیده‌طاهره آقامیری (اعضای شورای برنامه‌ریزی)

احمد ابوحمزه (درس ۱۰)، حسین احمدی (درس ۱۳)، بر اساس درس‌های ۳ تا ۶ از کتاب تاریخ معاصر ایران (درس ۶)، عباس پرتوی‌مقدم (درس ۴ و ۱۰)، بازنویسی از کتاب تاریخ ایران و جهان ۲ (درس ۷ و ۱۱ و ۱۲)، سیدحسین رضوی خراسانی (درس ۱ و ۲ و ۴ و ۵)، کوروش فتحی (درس ۳) (اعضای گروه تألیف) و با همکاری اسماعیل باغستانی افسانه حجتی طباطبائی (ویراستار)

اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی

احمدرضا امینی (مدیر امور فنی و چاپ) - مجید ذاکری‌یونسی (مدیر هنری) - مهلا مرتضوی (طراح گرافیک و صفحه‌آرا) - رضا امینی، عدید فیروزی (عکاس) - مریم دهقان‌زاده (رسم) - زهره برهانی‌زندی، فاطمه‌صغری ذوالفقاری، سیما لطفی، فریبا سیر و حمید ثابت‌کلاچاهی (امور آماده‌سازی)

تهران: خیابان ایرانشهر شمالی - ساختمان شماره ۴ آموزش و پرورش (شهید موسوی)
تلفن: ۸۸۸۳۱۱۶۱-۹، دورنگار: ۸۸۳۰۹۲۶۶، کد پستی: ۱۵۸۴۷۴۷۳۵۹
وبگاه: www.chap.sch.ir و www.irtextbook.ir

شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران تهران: کیلومتر ۱۷ جاده مخصوص کرج - خیابان ۶۱ (داروپخش) تلفن: ۴۴۹۸۵۱۶۱-۵، دورنگار: ۴۴۹۸۵۱۶۰، صندوق پستی: ۳۷۵۱۵-۱۳۹

شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران «سهامی خاص»

چاپ هفتم ۱۴۰۳

نام کتاب:

پدیدآورنده:

مدیریت برنامه‌ریزی درسی و تألیف:

شناسه افزوده برنامه‌ریزی و تألیف:

مدیریت آماده‌سازی هنری:

شناسه افزوده آماده‌سازی:

نشانی سازمان:

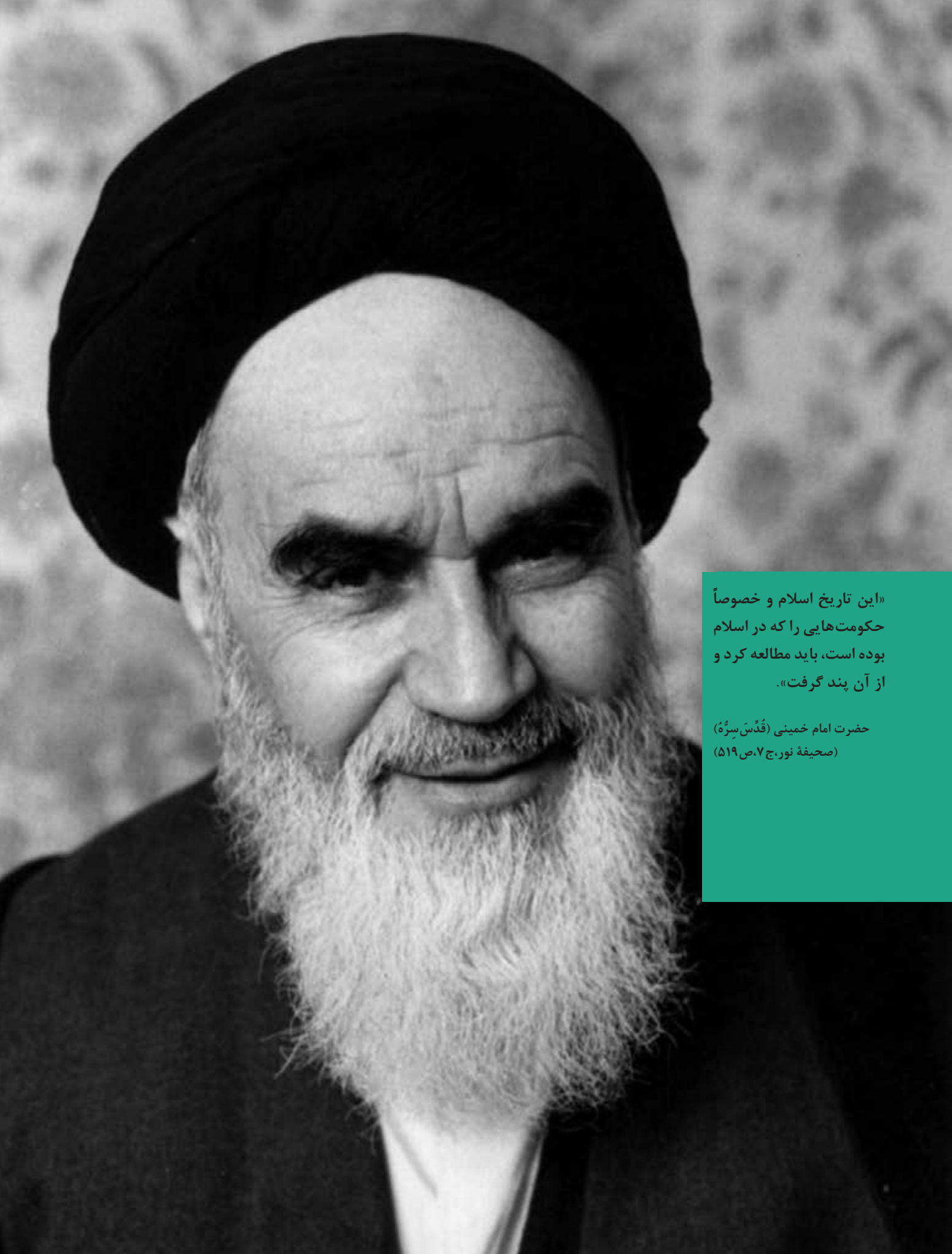
ناشر:

چاپخانه:

سال انتشار و نوبت چاپ:

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۰۵-۳۰۴۲-۹

ISBN: 978-964-05-3042-9

«این تاریخ اسلام و خصوصاً
حکومت‌هایی را که در اسلام
بوده است، باید مطالعه کرد و
از آن پند گرفت.»

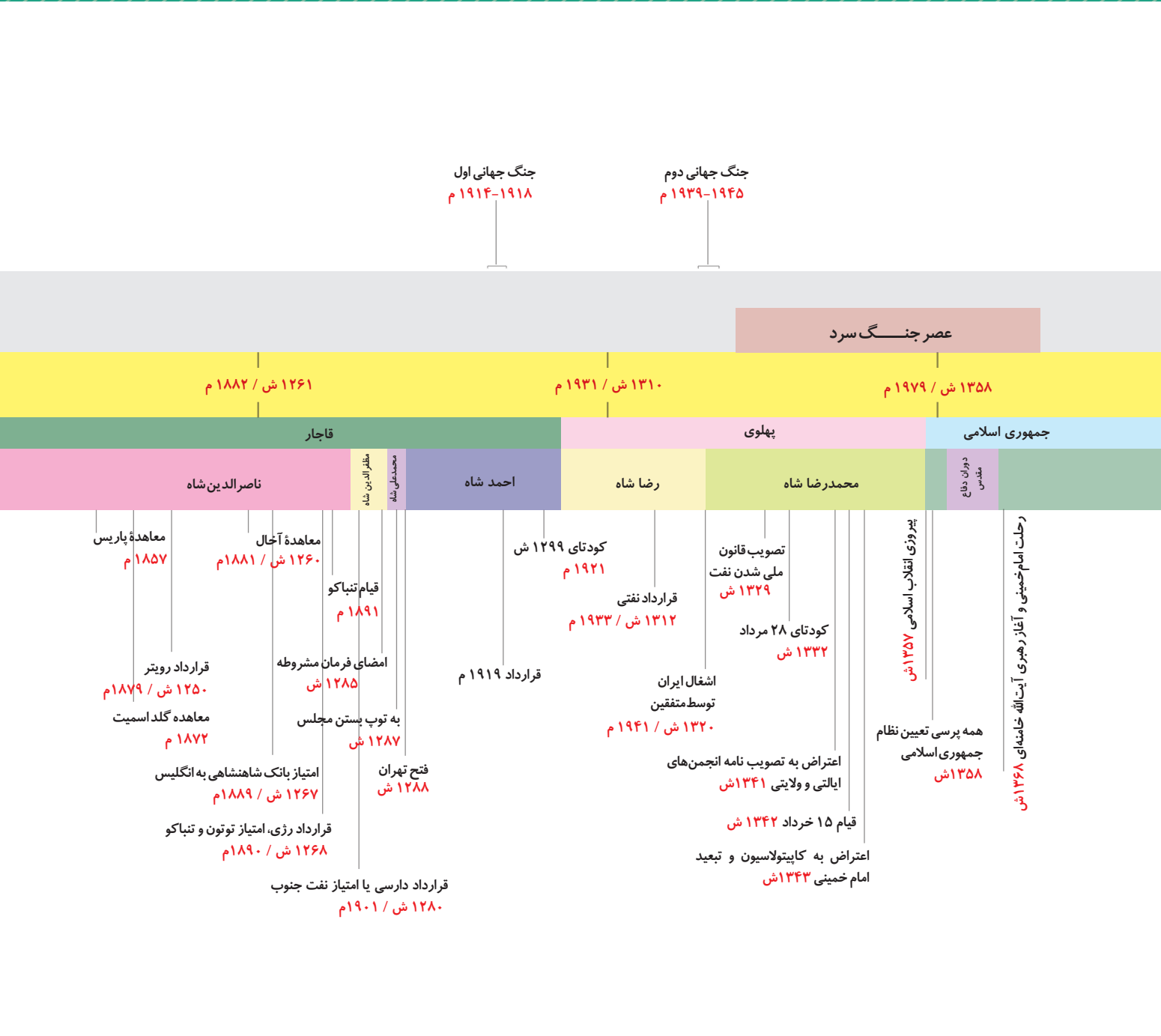
حضرت امام خمینی (قَدَّسَ سِرُّهُ)
(صحیفه نور، ج ۷، ص ۵۱۹)

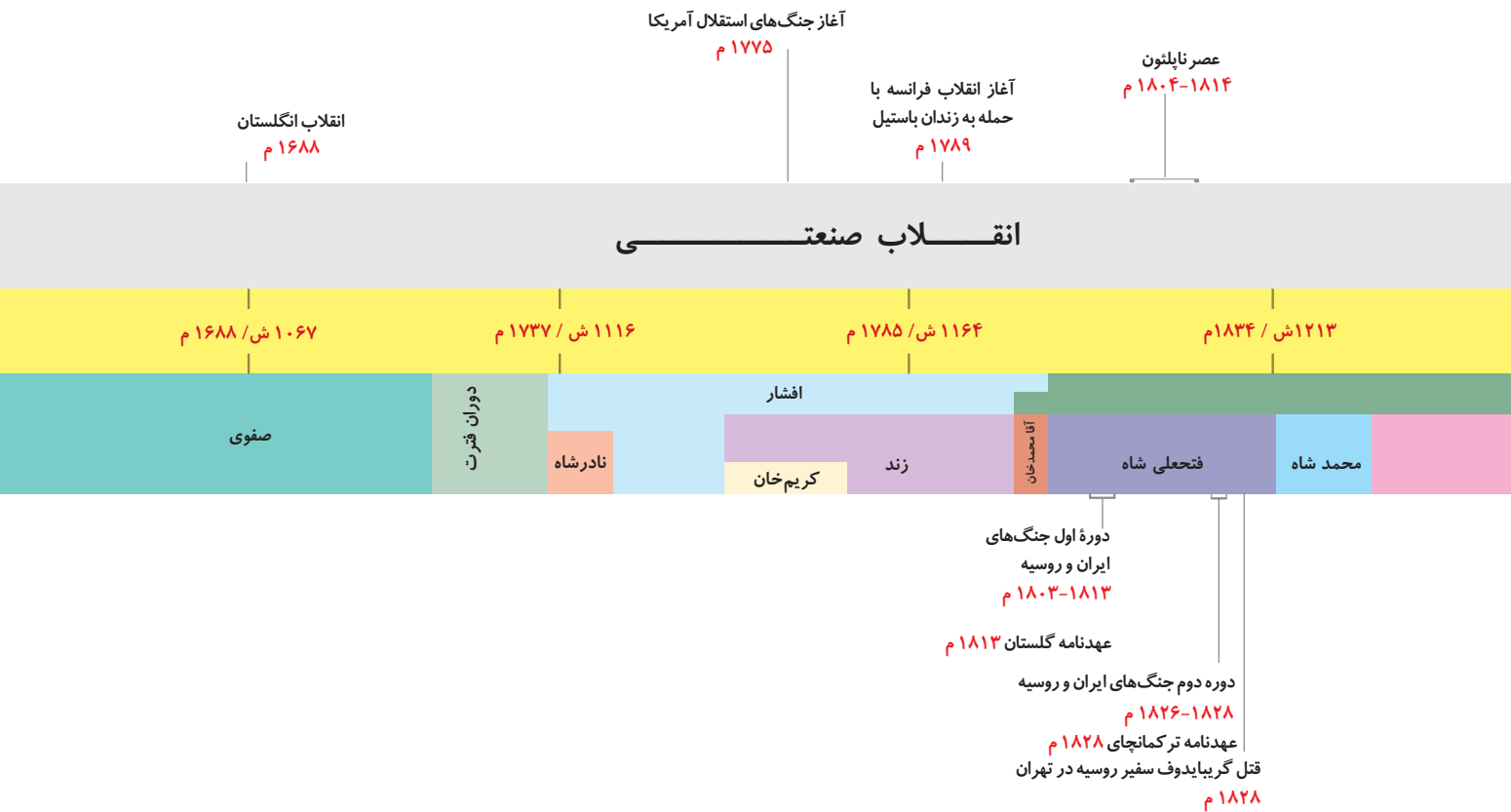
کلیه حقوق مادی و معنوی این کتاب متعلق به سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش است و هرگونه استفاده از کتاب و اجزای آن به صورت چاپی و الکترونیکی و ارائه در پایگاه‌های مجازی، نمایش، اقتباس، تلخیص، تبدیل، ترجمه، عکس‌برداری، نقاشی، تهیه فیلم و تکثیر به هر شکل و نوع، بدون کسب مجوز از این سازمان، ممنوع است و متخلفان تحت پیگرد قانونی قرار می‌گیرند.

این کتاب براساس نظرات واصله از مراکز علمی معتبر و دبیران مجرب در سال تحصیلی ۱۴۰۳-۱۴۰۴ مورد بازبینی قرار گرفت.

فهرست

درس ۱	تاریخ‌نگاری و منابع دوره معاصر ۱۲
درس ۲	تحولات سیاسی و اقتصادی ایران در دوره صفوی ۲۵
درس ۳	ایران و جهان در آستانه دوره معاصر ۴۳
درس ۴	ایران در عصر قاجار (از آغاز تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه) ۵۷
درس ۵	اوضاع اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی عصر قاجار ۷۰
درس ۶	انقلاب مشروطه ایران ۸۱
درس ۷	جنگ جهانی اول ۹۸
درس ۸	ایران در دوره حکومت رضاشاه ۱۰۵
درس ۹	جنگ جهانی دوم و جهان پس از آن ۱۱۰
درس ۱۰	نهضت ملی شدن صنعت نفت ایران ۱۲۱
درس ۱۱	انقلاب اسلامی ۱۳۱
درس ۱۲	استقرار و تثبیت نظام جمهوری اسلامی ۱۴۳
درس ۱۳	جنگ تحمیلی و دفاع مقدس ۱۵۵
منابع	۱۶۷

سخنی با دبیران ارجمند

شکر و سپاس خدای را که توفیق تألیف کتاب تاریخ (۳)، ویژه دانش آموزان رشته علوم و معارف اسلامی در پایه دوازدهم را به ما عنایت کرد. پیش از ورود به متن کتاب، توجه شما همکاران گرامی را به چند نکته جلب می کنیم:

۱ کتاب تاریخ (۳) در چارچوب رویکرد و اهداف اسناد تحولی (سند تحول بنیادین و سند برنامه درسی ملی) تألیف شده است. رویکرد خاص این کتاب، توجه و تأکید بر توسعه سواد تاریخی، تحکیم هویت فردی و جمعی (ملی) دانش آموزان و ارتقای تربیت سیاسی و اجتماعی آنان است.

۲ در این کتاب تجزیه و تحلیل و درک زمینه ها، علل، عوامل، آثار و پیامدهای رویدادها و تحولات تاریخی، مورد توجه و تأکید است و به هیچ وجه انباشت ذهنی و به خاطر سپردن جزئیات توصیه نمی شود؛ بنابراین، در فرایند ارزشیابی مستمر، به ویژه در طراحی آزمون های کتبی پایانی، این نکته مهم را مد نظر قرار دهید.

۳ رویکرد آموزشی این کتاب ناظر به روش های تدریس مشارکتی و تعاملی است. به همین منظور، فعالیت های گوناگونی در لابه لای مطالب طراحی شده است تا دانش آموزان را در فرایند یاددهی - یادگیری درگیر کند و موقعیت هایی برای تفکر و گفت و گوی علمی در کلاس فراهم آورد. این فعالیت ها را به مثابه بخشی از فرایند تدریس به حساب آورید و انجام آنها را به خارج از کلاس موکول نکنید. فراگیران را راهنمایی و تشویق کنید که به صورت گروهی و با همفکری، فعالیت ها را انجام دهند. پیشنهاد می شود بخشی از نمره ارزشیابی مستمر را به مشارکت فعال در انجام فعالیت ها اختصاص دهید و این موضوع را در آغاز سال تحصیلی به اطلاع دانش آموزان برسانید.

۴ بخش مهمی از فعالیت واحدهای یادگیری، به بررسی شواهد و مدارک تاریخی اختصاص دارد. عمده این شواهد و مدارک، از منابع اصلی و معتبر دوره های مختلف اخذ شده است. هدف این گونه فعالیت ها فقط انتقال برخی اطلاعات تاریخی به فراگیران نیست، بلکه مقصود آن است که دانش آموزان یاد بگیرند که چگونه می توان آن اطلاعات را برای تحلیل و تفسیر رویدادهای تاریخی به کار بگیرند. علاوه بر آن، این نوع از فعالیت ها فراگیران را با منابع تاریخی و زبان آنها آشنا می کند. پیشنهاد می شود با رجوع به منابع اصلی، فعالیت های دیگری مانند نمونه های کتاب طراحی کنید. لازم به یادآوری است که در ارزشیابی های مستمر و پایانی، به هیچ وجه دانش آموزان را ملزم به حفظ اطلاعات مندرج در متن شواهد و مدارک نکنید، اما می توانید، با ارائه یک یا چند مورد از شواهد و مدارک، پرسش های استنباطی و تحلیلی درباره آنها طرح کنید.

۵ تکلیف هایی با عنوان «کاوش خارج از کلاس» برای هر یک از واحدهای یادگیری (درس ها) طراحی شده است. با معرفی منابع و مآخذ معتبر، از دانش آموزان بخواهید که تکلیف مذکور را به صورت فردی یا گروهی در چارچوب محدوده های تعیین شده انجام دهند.

۶ نمودار خط زمان و نقشه‌های تاریخی، از جمله ابزارهای مهم و مؤثر در آموزش درس تاریخ محسوب می‌شوند. در این کتاب، بخشی از محتوای آموزشی، شامل پاره‌ای از رویدادها، شخصیت‌ها، مکان‌های تاریخی و... در قالب نقشه، نمودار و جدول طراحی شده است. ضرورت دارد در جریان یاددهی - یادگیری، توجه دانش‌آموزان را به این قسمت از محتوای کتاب جلب کنید و از آنان بخواهید که با بررسی دقیق نمودارها، نقشه‌ها و جدول‌ها، فعالیت‌های مربوط به آنها را انجام دهند. به هیچ روی، فراگیران را تشویق و یا ملزم به حفظ اطلاعات مندرج در نمودارها، نقشه‌ها و جدول‌ها ننمایید و در آزمون‌های پایانی نیز از این بخش‌ها هیچ پرسشی طرح نکنید. برای تعمیق یادگیری، دانش‌آموزان را ترغیب و راهنمایی بفرمایید که نمودارهایی با موضوع‌های متنوع طراحی کنند؛ مثلاً جدول سلسله‌ها و یا فرمانروایان یک سلسله، آثار و بناهای شاخص دوران‌های مختلف تاریخ ایران اسلامی را در اختیار آنان قرار دهید و بخواهید که نمودارهای ساده یا مصور ترسیم کنند.

۷ همکاران ارجمند، هدف برنامه درسی تاریخی این نیست که دانش‌آموزان فقط مجموعه‌ای از گزاره‌های تاریخی را به شکلی مستقل و مجزا از هم به ذهن بسپارند، بلکه مقصود آن است که دانش‌آموزان، به تناسب ظرفیت‌های فردی خویش، با مطالعه کتاب درسی، جست‌وجو، کاوشگری، بررسی شواهد و مدارک، همفکری، گفت‌وگو و کار گروهی، برخی علل و نتایج رویدادهای مهم تاریخی و فراز و فرود مهم‌ترین تمدن‌ها، به خصوص تمدن ایرانی - اسلامی را درک و تحلیل کنند.

۸ همکار گرامی رمزینه‌های سریع پاسخ (QR Code) به عنوان ابزاری برای دسترسی سریع به اطلاعات آموزشی می‌باشد. با هدایت دانش‌آموزان و اسکن نمودن رمزینه‌های درس، دانش‌آموزان را برای استفاده از محتوای آن یاری نمایید. ارائه و نمایش این قطعه‌ها را بخشی از فرایند تدریس به حساب آورید و تمام کوشش خود را برای بهره‌مندی دانش‌آموزان از این رسانه در برنامه تدریس تاریخ به کاربندید. با توجه به علاقه دانش‌آموزان به فناوری‌ها و رسانه‌های رقومی (دیجیتال) آنان را تشویق و راهنمایی کنید که بخشی از فعالیت‌های کاوش و جست‌وجوی خود را از طریق این فناوری‌ها و رسانه‌ها ارائه دهند. امید است شما دبیران عزیز با به کارگیری روش‌های مناسب، فضایی پرنشاط و دلپذیر در کلاس درس تاریخ فراهم نمایید.

دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری

سخنی با دانش آموزان عزیز

دانش آموز عزیز! علم تاریخ درباره گذشته بحث می کند؛ اما متعلق به گذشته نیست. تاریخ را برای درک زمان حال و ترسیم افق های پیش رو باید خواند و شناخت؛ زیرا تا ندانیم که بوده ایم، کجا بوده ایم، و از کجا آمده ایم، نخواهیم فهمید که هستیم و به کجا می رویم؛ بنابراین، به تاریخ باید بیش از یک تکلیف درسی توجه کنیم.

۱ کتاب تاریخ (۳) شامل مهم ترین رویدادها و تحولات تاریخ ایران و اسلام از ایران دوران غزنوی تا عصر حاضر است. این دوره از تاریخ ایران، با قرون وسطا و عصر جدید در تاریخ اروپا نیز مقارن است که به آن نیز مختصراً پرداخته خواهد شد.

۲ این کتاب به این منظور تألیف نشده است که شما کلمه به کلمه آن را به خاطر بسپارید؛ بلکه یکی از اهداف این کتاب، تقویت انگیزه جست و جوی علمی و ارتقای مهارت کاوشگری شما در موضوع های تاریخی است. هدف دیگر آن، فراهم آوردن فرصت هایی برای مطالعه و انجام فعالیت های فردی و گروهی است تا علل و نتایج رویدادهای مهم تاریخی و نقش و تأثیر شخصیت های بزرگ را در تاریخ، بررسی و درک کنید.

بنابراین، از شما انتظار نمی رود که در پایان سال تحصیلی، حجم عظیمی از نام سلسله ها، فرمانروایان، کشورها، شهرها و سال ها را حفظ کرده باشید؛ اما به عنوان مثال انتظار می رود که بتوانید نقش و اهمیت منابع مکتوب و غیرمکتوب را در بررسی و شناخت تاریخ اسلام و ایران در دوران اسلامی دریابید؛ علل و نتایج رویدادهای مهم تاریخی را درک و به طور مستدل بیان کنید، و نقش و تأثیر شخصیت های مهم را در رویدادها و تحولات مهم تاریخی، تحلیل کنید. به عبارت دیگر، منظور از خواندن این کتاب، فهمیدن است، نه حفظ کردن.

۳ مطالبی که با عنوان «بررسی شواهد و مدارک» و «بیشتر بدانیم» در کتاب آمده است، ارزش و اهمیتی همچون سایر مطالب کتاب دارند و نادیده گرفتن آنها، یادگیری مباحث دیگر را مشکل می کند؛ بنابراین، این قسمت ها را مانند دیگر قسمت های کتاب جدی بگیرید و فعالیت های مربوط به آنها را انجام دهید. لازم به ذکر است که هیچ ضرورتی به حفظ کردن محتوا و اطلاعات مندرج در قسمت های «بیشتر بدانیم» و متن «شواهد و مدارک» نیست و از این قسمت ها در آزمون های شفاهی و کتبی هیچ پرسش دانشی طرح نخواهد شد؛ اما دبیر می تواند یکی از متن های بخش «بررسی شواهد و مدارک» را در اختیار شما قرار دهد و پرسش های استنباطی و تحلیلی درباره آن طرح کند.

۴ در این کتاب، بخشی از محتوای آموزشی از طریق نقشه‌های تاریخی، نمودارهای خط زمان و دیگر نمودارها و جدول‌ها ارائه شده است. لازم است به آنها توجه کامل کنید و فعالیت‌های مربوط به آنها را انجام دهید. از مندرجات نقشه‌ها، نمودارها و جدول‌ها نیز، در آزمون‌های کتبی و پایانی، پرسشی طرح نخواهد شد.

۵ قطعه‌های تصویری و صوتی و ویدئویی مرتبط با موضوعات در ابتدای هر درس تهیه شده است که از طریق اسکن کردن رمزین‌های سریع پاسخ (QR Code) می‌توانید به آنها دسترسی پیدا کنید. این قطعه‌ها به شما در یادگیری بهتر تاریخ کمک خواهد کرد.

۶ گروه برنامه‌ریزان و مؤلفان کتاب‌های درسی در دفتر تألیف کتاب‌های درسی، آماده دریافت انتقادات و پیشنهادهای شما درباره این کتاب هستند.

دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری

شناخت تحولات تاریخ‌نگاری و منابع پژوهش تاریخی دوره معاصر یکی از محورهای اساسی و مهم در بررسی‌های تاریخی این دوره محسوب می‌شود. آشنایی با دیدگاه‌های مختلف تاریخ‌نگاری در ایران، به شما در درک روش و بینش مورخان این دوره کمک می‌کند. در این درس تحولات تاریخ‌نگاری و گونه‌های منابع تاریخی دوره معاصر را بررسی خواهید کرد.

تاریخ‌نگاری معاصر در جهان

به دنبال تحولات فکری و علمی که در دوره رنسانس^۱ در اروپا به وقوع پیوست، به تدریج علم تاریخ نیز متحول شد و شیوه نوینی در تاریخ‌نگاری پدید آمد.

ویژگی‌های تاریخ‌نگاری نوین عبارت‌اند از:

۱ صرفاً به شرح زندگانی و اقدامات فرمانروایان و امور سیاسی و نظامی محدود نمی‌شود، بلکه همه ابعاد فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و هنری جوامع گذشته را در برمی‌گیرد. به همین دلیل در پژوهش‌های نوین تاریخی، تمام جنبه‌های زندگی مردم و جوامع گذشته بررسی می‌شود.

۲ فقط رویدادهای گذشته را ثبت و نقل نمی‌کند، بلکه زمینه‌ها، علت‌ها، نتایج و آثار گوناگون حوادث تاریخی را نیز بررسی و تجزیه و تحلیل می‌کند؛ برای مثال پژوهشگران تاریخ، برای بررسی واقعه مهمی مانند سقوط امپراتوری روم، فقط به توصیف اقدامات آنها اکتفا نمی‌کنند، بلکه ابعاد وسیع‌تر، زمینه‌ها و علت‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی و اجتماعی این واقعه را به همراه پیامدهای گوناگون آن، بررسی و تحلیل می‌کنند.

۳ از یافته‌های علوم و فنون مختلف مانند باستان‌شناسی، جامعه‌شناسی، فلسفه، جغرافیا، اقتصاد، انسان‌شناسی، زبان‌شناسی، گاه‌شماری و اسطوره‌شناسی استفاده می‌شود.

انحطاط و سقوط امپراتوری روم —
گیبون (اولین کتاب به شیوه تاریخ‌نگاری نوین)

۱. رنسانس به معنای نوزایی و تجدید حیات است و از نظر تاریخی به دگرگونی‌های فکری و فرهنگی گفته می‌شود که به منظور احیای فرهنگ یونان و روم باستان، از ایتالیا آغاز شد و به تدریج در بخش‌های دیگر اروپا گسترش یافت (سده‌های ۱۴-۱۷م). رنسانس به تغییر و تحولات اساسی در جنبه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جوامع اروپایی در عصر جدید (۱۵۰۰-۱۸۰۰م) انجامید و پایه‌های تمدن نوین مغرب زمین را بنیان نهاد.

تاریخ‌نگاری معاصر در ایران

۱ تاریخ‌نگاری سنتی و میراث تاریخی

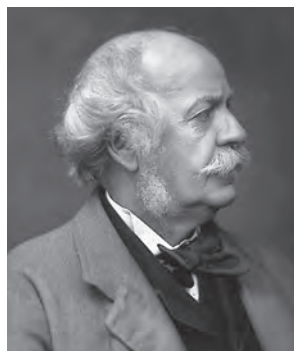
صدها سال ثبت و ضبط وقایع از سوی مورخان مسلمان که تعداد قابل توجهی از آنان ایرانی هستند، میراثی غنی و منبع مهمی برای فهم و تفسیر بسیاری از رخداد‌های مهم تاریخی برای ما فراهم آورده است. با این وجود، عده‌ای از تاریخ‌نگاران سنتی، بیشتر به ثبت وقایع شاهان و امور آنها همت داشتند. آنها آثار خود را غالباً با خصوصیات ادبی تألیف می‌کردند و در این میان گاه با زبان تملق و مدح شاهان سخن گفته و بیش از آنکه مورخ حقیقت باشند، کاتب دربار بودند. سبک نگارش نیز در بسیاری موارد، سخت است و تحلیل و تفسیر، کمتر در این آثار به چشم می‌خورد.^۱

اگرچه تعداد زیادی از منابع در دسترس در تاریخ، بیشتر بر تاریخ شاهان و جنگ‌های آنها تأکید دارد، اما با احیای میراث غنی و گنجینه‌هایی که شامل گستره‌ای فراتر از تاریخ‌نگاری صرف هستند (مانند تحقیقات رجالی، کتاب‌شناسی‌ها، زندگی‌نامه‌های عالمان، بزرگان و...)، می‌توان به مکتوبات ارزشمندی درباره زندگی اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی گذشتگان و همچنین منابعی جدی برای سنجش و نقد وقایع گذشته دست یافت.

۲ تاریخ‌نگاری معاصر

در دوره معاصر، تاریخ‌نگاری جدید به تدریج در ایران رواج یافت که از نظر بینش و روش با تاریخ‌نویسی سنتی متفاوت بود. **الف) زمینه‌های پیدایش:** در دوران پادشاهی فتحعلی‌شاه قاجار، جنگ‌های ایران و روسیه توجه زمامداران و نخبگان ایران را به دنیای غرب جلب کرد. آنان با مقایسه وضعیت ایران و غرب، در جست‌وجوی درک علل پیشرفت جوامع غربی و عقب‌ماندگی جامعه ایران برآمدند. در نتیجه چنین کنجکاو‌هایی بود که ذیل برنامه‌های اصلاحی عباس میرزا (ولیعهد فتحعلی‌شاه) ترجمه آثار اروپایی به تدریج آغاز شد و در زمان ناصرالدین شاه با تأسیس مدرسه دارالفنون و ایجاد دارالطباعه دولتی و دارالترجمه همایونی گسترش یافت.

سرهنری راولینسون، سیاستمدار انگلیسی در عصر قاجار، نخستین شرق‌شناسی بود که با مطالعه کتیبه بیستون موفق به خواندن خط میخی شد.

۱. میرزا مهدی‌خان استرآبادی، مورخ دربار نادرشاه افشار، در کتاب‌های جهانگشای نادری و دُرّه نادره فتوحات نادر را شرح می‌دهد و وی را ستایش می‌کند. میرزا محمد صادق موسوی، نویسنده تاریخ گیتی‌گشا نیز، تاریخ زنده را با اسلوبی مصنوع و دشوار همراه با تملق‌گویی از فرمانروایان زند نوشته است.

۲. چاپخانه، مرکز چاپ و نشر کتاب و روزنامه

ب) انتقاد به تاریخ‌نویسی سنتی: در عصر قاجار برخی از تاریخ‌نگاران سنتی، در عین پابندی به ساختار کلی تاریخ‌نویسی سنتی، بعضی از ویژگی‌های این نوع از تاریخ‌نگاری را نقد کردند. یکی از پیشگامان انتقاد به تملق و متکلف‌نویسی، خاوری شیرازی مورخ مشهور زمان فتحعلی‌شاه و نویسنده تاریخ ذوالقرنین است. او به حقیقت‌نویسی و مختصرنویسی علاقه نشان داد و تملق‌گویی را نکوهش کرد؛ چنان‌که در این باره نوشته است: «تاریخ‌نگار را هم لازم است که راست‌گفتاری پیشه کند... فرشته را دیو نخواند و دیو را فرشته نداند...»^۱. البته او خود همه‌جا پابند به این نظر نبوده است.

میرزا محمدجعفر خورموجی، از مورخان عصر ناصری و مؤلف کتاب حقایق الاخبار ناصری که از منتقدان تملق‌گویی بوده، نخستین کسی است که واقعیت قتل امیرکبیر را بازتاب داده است. محمدحسن خان اعتمادالسلطنه نیز اگرچه تاریخ‌نویسی درباری بود، گام‌های بلندی در حوزه تاریخ‌نویسی عصر قاجار برداشت و سعی کرد آثار خود را تا حدودی از پرده‌پوشی‌ها و مداخلی‌های رایج مورخان رسمی دور سازد. او در یکی از آثارش به نام صدرالتواریخ، امیرکبیر را ستایش می‌کند.

بررسی شواهد و مدارک

فعالیت ۱

متن‌های زیر را بخوانید و به سؤالات پاسخ دهید.

متن ۱: «در عهد امیر چنان نظمی به کار بود که گرگان را از گوسفندان هراس بود و جمیع رعایا به بودن امیر راضی بودند، ولی اعیان مملکت چون مجال تعدی و خودسری نداشتند، به عزل او کوشش نمودند و به مقصد رسیدند و آخر همه پشیمان شده قدر و رتبه امیر را شناختند، که بقا و دوام او باعث نظام ملک و ملت بود» (اعتمادالسلطنه، صدرالتواریخ، ص ۲۳۰).

متن ۲: «پس از یک اربعین برحسب صوابدید امنا و امرا، فنایش بر بقا مرجح گردید. حاجی علیخان فراشباهی به کاشان شتافت. روز هجدهم ربیع‌الاول در گرمابه بدون ظهور عجز و لابه، ایادی‌ای^۲ که مدتی متمادی از یمین و یسار^۳ اعادی و اشرار^۴ را مقهور و خوار می‌داشت، فصّاد^۵ درخیم نهاد... به دیار عدمش روان ساخت» (خورموجی، حقایق الاخبار ناصری، ص ۳۲۷).

۱ مطابق متن یک، چه کسانی از امیرکبیر راضی و خشنود بودند و چه کسانی دشمن او محسوب می‌شدند؟ چرا؟
۲ از متن دوم، کدام ویژگی‌های امیرکبیر را می‌توان استخراج کرد و درباره چگونگی مرگ وی چه حقیقتی را می‌توان دریافت؟
بحث و استدلال کنید.

۳ به کمک دبیر خود بررسی کنید که آیا خورموجی بعد از فاش کردن این حقیقت با مشکلی روبه‌رو شده است یا نه؟

۱. خاوری شیرازی، تاریخ ذوالقرنین، ج ۱، ص ۷

۲. دست‌هایی

۳. راست و چپ

۴. دشمنان و آدم‌های بد

۵. رگ زن

پ) تغییر در روش تاریخ‌نگاری : در دوره معاصر به تدریج شرایط و بستر مناسبی برای ظهور تاریخ‌نگاری جدید در ایران فراهم آمد.

روش تاریخ‌نگاری جدید تاریخ‌نویسان و پژوهشگران بر اصول زیر استوار است :

- ۱ ارزیابی رویدادهای تاریخی با استفاده از روش تحقیق علمی
 - ۲ بهره‌برداری از منابع و اسناد و مدارک معتبر و گزینش و نقد آنها
 - ۳ استفاده از زبان ساده و به دور از تکلف برای بیان یافته‌های علمی
 - ۴ استفاده از نتایج تحقیقات علمی چون باستان‌شناسی، زبان‌شناسی، جغرافیا، جامعه‌شناسی و اسطوره‌شناسی در مطالعه تاریخ
- عواملی که در گسترش و ارتقای روش تاریخ‌نگاری جدید مؤثر بود عبارت‌اند از :

- گسترش مدارس جدید
- تأسیس دانشگاه و رواج آموزش تاریخ به عنوان یک رشته علمی
- ایجاد مراکز تحقیقاتی و نشریات تخصصی در حوزه مطالعات تاریخی
- تألیف، ترجمه و نشر کتاب‌ها و مقاله‌های علمی فراوان

ت) بینش تاریخ‌نگاری جدید : اساس کار تاریخ‌نگاری سنتی، غالباً بررسی زندگی پادشاهان و شرح فتوحات آنان بود اما در تاریخ‌نویسی جدید، جنبه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی حیات انسانی بررسی می‌شود.

انقلاب مشروطه تأثیر عمیقی بر دگرگونی بینش مورخان ایرانی داشت و توجه آنان را به ابعاد گوناگون رویدادهای تاریخی و به‌ویژه نقش مردم جلب کرد. این بینش در کتاب تاریخ‌پیداری ایرانیان نوشته میرزا محمد ناظم الاسلام کرمانی (۱۲۴۱-۱۲۹۸ ش) پدیدار شده است. نویسنده این کتاب ضمن توجه به مردم، نقش طبقات اجتماعی مختلف را در انقلاب مشروطیت نشان داده است.

علاوه بر انقلاب مشروطه، رویدادهای مهم دیگری همچون نفوذ و دخالت کشورهای استعمارگر، جنگ‌های جهانی اول و دوم و اشغال ایران، جنبش ملی شدن نفت و انقلاب اسلامی تأثیر عمیقی در بینش مورخان ایرانی گذاشتند و توجه آنان را به دیدگاه‌ها و جنبه‌های گوناگون علل و نتایج این وقایع جلب کردند.

در جدول صفحه بعد، اسامی برخی از نمایندگان تاریخ‌نگاری معاصر ایران ذکر شده است. برخی از این افراد، دارای گرایش‌هایی مغایر با فرهنگ ایرانی - اسلامی بودند که در آثار آنها، منعکس شده است. بعد از انقلاب اسلامی ایران نیز محققانی با نگاه انتقادی در مواجهه با تاریخ‌نگاری رسمی، آثار مهمی در این زمینه نگاشته‌اند.

محمد ابراهیم باستانی پاریزی

عباس اقبال آشتیانی

میرزا حسن پیرنیا (مشیرالدوله)

برخی از نمایندگان تاریخ‌نگاری جدید ایران

مورخ / پژوهشگر	اثر و تألیف
حسن پیرنیا (مشیرالدوله) (۱۲۵۱-۱۳۱۴ ش. تهران)	سیاستمدار و تاریخ‌نگار؛ مؤلف تاریخ ایران باستان در سه جلد
احمد کسروی (۱۲۶۹ ش. تبریز - ۱۳۲۴ ش. تهران)	تاریخ‌نگار، زبان‌شناس و حقوق‌دان؛ نویسنده تاریخ مشروطه ایران، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، تاریخ پانصد ساله خوزستان
محمد قزوینی (علامه قزوینی) (۱۲۵۶ ش. تهران - ۱۳۲۸ ش. تهران)	ادیب، مصحح و پژوهشگر تاریخ و فرهنگ ایران؛ از جمله آثار مهم وی تصحیح تاریخ جهانگشای جوینی و مجموعه مقالات و یادداشت‌های تاریخی در چندین جلد است.
غلامرضا رشید یاسمی (۱۲۷۵ ش. دالاهو کرمانشاه - ۱۳۳۰ ش. تهران)	مؤلف، مصحح و مترجم آثاری در موضوع تاریخ و ادبیات؛ نویسنده تاریخ ملل و نحل و تاریخ مختصر ایران، مترجم چندین اثر مهم تاریخی مانند ایران در زمان ساسانیان اثر کریستن‌سن و تاریخ قرن هیجدهم، انقلاب کبیر فرانسه و امپراتوری ناپلئون نوشته آلبر ماله و ژول ایزاک
عباس اقبال آشتیانی (۱۲۷۵ ش. آشتیان - ۱۳۳۴ ش. رم)	مورخ، ادیب، استاد دانشگاه و نویسنده آثاری مانند تاریخ مفصل ایران از صدر اسلام تا انقراض قاجاریه، تاریخ مغول، خاندان نوبختی و دیگر آثار تاریخی به صورت تألیف، ترجمه و تصحیح متون؛ مؤلف کتاب‌های درسی تاریخ در دوران پهلوی
سعید نفیسی (۱۲۷۴ ش. تهران - ۱۳۴۵ ش. تهران)	ادیب، تاریخ‌نگار، مترجم و شاعر، استاد دانشگاه؛ مؤلف تاریخ تمدن ساسانی، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر و ده‌ها اثر دیگر در موضوع تاریخ و ادبیات
نصرالله فلسفی (۱۲۸۰ ش. تهران - ۱۳۶۰ ش. تهران)	مورخ، ادیب، مترجم و نویسنده آثاری چون زندگانی شاه عباس اول در پنج جلد و آثار متعدد دیگر در تاریخ ایران و جهان؛ مؤلف کتاب‌های درسی تاریخ و جغرافیا در دوران پهلوی
عبدالحسین زرین‌کوب (۱۳۰۱ ش. بروجرد - ۱۳۷۸ ش. تهران)	ادیب، تاریخ‌نگار، مترجم و استاد دانشگاه؛ نویسنده و مترجم آثار متعدد در تاریخ و ادبیات از جمله تاریخ مردم ایران، روزگاران، دو قرن سکوت، بامداد اسلام، کارنامه اسلام و تاریخ در ترازو
فریدون آدمیت (۱۲۹۹ ش. تهران - ۱۳۸۷ ش. تهران)	تاریخ‌نگار؛ مؤلف آثار تاریخی متعدد که از جمله آنهاست: امیرکبیر و ایران، اندیشه‌های طالبوف، اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده، اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی، ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران
محمدابراهیم باستانی پاریزی (۱۳۰۴ ش. پاریز سیرجان - ۱۳۹۳ ش. تهران)	تاریخ‌نگار، استاد دانشگاه؛ مؤلف و مصحح ده‌ها اثر تاریخی و ادبی، از جمله تاریخ کرمان، فرماندهان کرمان، سیاست و اقتصاد عصر صفوی، یعقوب لیث ...

گونه‌های منابع تاریخی در دوره معاصر

منابع پژوهش دوره معاصر تاریخ ایران نسبت به دوران پیش از آن، کثرت و تنوع فراوانی دارند. عمده‌ترین منابع مهم این دوره شامل انواع کتاب‌ها (تاریخی، ادبی، خاطرات، سفرنامه‌ها، زندگی‌نامه‌ها (تراجم) و...)؛ نشریات (روزنامه‌ها و مجلات)؛ اسناد و منابع آرشیوی، بناها، وسایل و ابزارهاست.

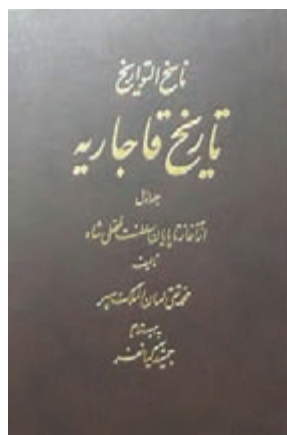
به چند گروه تقسیم شوید و با همفکری، سه دلیل برای فراوانی و تنوع زیاد منابع مکتوب در تاریخ معاصر ایران بنویسید.

الف) کتاب‌ها

برخی از کتاب‌های تاریخی در دوره قاجار

عنوان کتاب	مؤلف
تاریخ محمدی	محمد تقی ساروی
مآثر السلطانیه	عبدالرزاق بیگ دنبلی خویی
تاریخ نو	جهانگیر میرزا
اکسیر التواریخ	علیقلی میرزا اعتماد السلطنه
تاریخ جهان آرا	میرزا صادق وقایع نگار
ناسخ التواریخ	میرزا محمدتقی سپهر (لسان الملک)
روضه الصفای ناصری	رضاقلی هدایت
تاریخ تبریز	نادر میرزا
تاریخ منتظم ناصری	محمد حسن خان اعتماد السلطنه
صدر التواریخ	محمد حسن خان اعتماد السلطنه
افضل التواریخ	غلامحسین افضل الملک
تاریخ دخانیه	شیخ حسن اصفهانی (کربلایی)

۱) تاریخی؛ در دوره معاصر و به ویژه عصر قاجار، مورخان ایرانی با دو رویکرد سنتی و جدید کتاب‌های متعددی در موضوع تاریخ نوشته‌اند که پیش از این با برخی از آنها آشنا شدید. علاوه بر این، در دوره قاجار چند تن از اروپاییان که اغلب مدتی را در ایران به سر برده بودند، کتاب‌هایی درباره تاریخ ایران نوشتند که جزء منابع آن دوره به شمار می‌روند.

۲) خاطرات؛ در دوره معاصر عده زیادی از شخصیت‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی و یا مردم عادی اقدام به نگارش خاطرات خویش کردند. این آثار حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و شرح حال رجال این دوره‌اند که به ندرت در سایر منابع یافت می‌شود. تعدادی از خاطرات متعلق به دوره معاصر را در جدول زیر ملاحظه می‌کنید.

عصر قاجار	دوره پهلوی	دوره جمهوری اسلامی
روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه	خاطرات سلیمان بهبودی، رئیس دفتر رضاشاه پهلوی	خاطرات آیت‌الله اکبر هاشمی رفسنجانی سیاستمدار برجسته جمهوری اسلامی ایران
روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه	خاطرات محمدعلی فروغی، سیاستمدار دوران قاجار و پهلوی	نورالدین پسر ایران، خاطرات سید نورالدین عافی، رزمنده دوران دفاع مقدس
خاطرات سیاسی میرزا علی خان امین الدوله	خاطرات و تآلمات دکتر محمد مصدق	من زنده‌ام، خاطرات دوران اسارت معصومه آباد، آزاده دوران دفاع مقدس
خاطرات تاج السلطنه (دختر ناصرالدین شاه)	خاطرات محمدعلی مجتهدی، مؤسس دانشگاه صنعتی شریف و رئیس مدرسه البرز	خاطرات آیت‌الله محمدرضا مهدوی‌کنی، شخصیت مذهبی و سیاسی برجسته دوران جمهوری اسلامی ایران
شرح زندگانی من (خاطرات عبدالله مستوفی از خاندان مستوفیان قاجار)	یادداشت‌های غم، نخست‌وزیر و وزیر دربار محمدرضا شاه پهلوی	به اوجاقت قسم، خاطرات آموزشی محمد بهمن بیگی

با مراجعه به کتابخانه، یکی از کتاب‌های خاطرات مربوط به دوره معاصر را انتخاب کنید؛ چند سطر از آن را که به نظرتان جالب و مهم است، یادداشت کنید و به کلاس گزارش دهید.

۳ سفرنامه‌ها؛ در عصر قاجار، سفرنامه‌نویسی گسترش فراوانی یافت و تعداد قابل ملاحظه‌ای از شخصیت‌های این عصر، دیده‌ها و شنیده‌های خویش را از سفرهای داخلی و خارجی‌شان به رشته تحریر درآوردند. از ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه سفرنامه‌های متعددی به جا مانده است. برخی از مقام‌ها و رجال سیاسی، فرهنگی و اقتصادی دوره قاجار نیز سفرنامه‌های جالبی نوشته‌اند. علاوه بر آنها، عده‌ای از سفرا، مأموران، بازرگانان و جهانگردان خارجی هم خاطرات سفر خود به ایران را در قالب سفرنامه نوشته و منتشر کرده‌اند. سفرنامه‌ها از نظر مطالعه تاریخ اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی اهمیت فوق‌العاده‌ای دارند و حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره موضوع‌های اقتصادی مانند مالیات، گمرک، راه‌ها، مسائل اجتماعی از قبیل آداب و رسوم، پوشاک و تغذیه و مباحث فرهنگی، دینی، هنری و معماری هستند.

بررسی شواهد و مدارک

فعالیت ۳

متن‌های زیر از سفرنامه اوژن اوین^۱، سفیر فرانسه، و بنجامین^۲، نخستین سفیر آمریکا در ایران عصر قاجار را بخوانید و بگویید: محتوای هر متن در چه حوزه‌ای از مطالعات تاریخی کاربرد دارد و از چه جهاتی حائز اهمیت است؟

متن ۱: «در شیوه نفوذی انگلیسی‌ها، تلگراف همان نقش را دارد که راه‌ها در شیوه نفوذی روس‌ها دارند. اگر عملکرد سیم‌ها و دستگاه‌های مخابراتی ضعیف باشد، معنایش این است که باید حوزه عملیات انگلیسی را گسترش بیشتری داد. در برابر ایلغار^۲ روسی، که گام به گام و حساب شده و یک‌دست در شمال ایران و اخیراً در حوالی جنوب هم آثار نفوذ و رسوخ تدریجی‌شان مشهود است. انگلیسی‌ها هم در هر شهری با تشکیلات کم و بیش مشابه هم، مانند استقرار بانک شاهنشاهی، ایجاد تلگراف، تأسیس نمایندگی‌های تجارت‌خانه‌های بزرگ که حمل و نقل ایران را در اختیار خود دارند، اعزام هیئت‌های مذهبی پروتستان و ... در همه جا حاضر و ناظرند» (اوین، ایران امروز، ۱۹۰۶-۱۹۰۷، ص ۲۸۰).

متن ۲: «یکی از هنرهای شکوفای ایران که به هیچ وجه از رکود در آن اثری نیست هنر معماری است. ایران در دوران گذشته در رشته معماری شهرت زیادی در دنیا داشته و آثار مهم و فناپذیری خلق کرده است و اکنون هم در این رشته قدرت و نبوغ خود را حفظ کرده است. یکی از خصوصیات مهم و جالب توجه هنر معماری ایران، چه در گذشته و چه در زمان حال، تطابق کامل با شرایط موجود است. در جنوب ایران که سنگ‌های زینتی و خوب از جمله مرمر زیاد است، از آنها در ساختمان‌ها

۱. Eugene Aubin

۲. Benjamin

استفاده می‌کنند. در شهرستان‌های ساحلی دریای خزر که چوب فراوان است، از چوب به عنوان ماده اولیه در ساختمان‌ها استفاده می‌شود... معماران ایران شرایط آب و هوا را در فرم و شکل پنجره‌های ساختمان رعایت می‌کنند؛ مثلاً در تهران و مناطق دیگر گرمسیری پنجره‌ها را طوری می‌سازند که وقتی آنها را باز کنند یک طرف اتاق به هوای آزاد و حیاط راه پیدا کند، و بدین ترتیب هوا به آسانی جریان یابد و خنک شود» (بنجامین، ایران و ایرانیان، ص ۲۷۳).

کاوش خارج از کلاس

با مراجعه به کتابخانه، سفرنامه‌های مربوط به دوره معاصر آن را فهرست کنید.

بیشتر بدانیم

سفرنامه خراسان ناصرالدین‌شاه (توصیف ناصرالدین‌شاه از ارگ و مردم سمنان)
 «خودمان سواره آمده داخل دروازه ارگ [سمنان] شدیم... این ارگ و عمارت را حاجی بهاءالدوله پسر... فتحعلی‌شاه... در زمانی که در اینجا حکومت داشته ساخته است. ارگ را تماشا کرده داخل عمارت شدیم، بنیان عمارت محکم اما ظاهر آن قدری محتاج به تعمیر است.
 ... سپس برای مسجد راندم. از کوچه مستقیم و خوبی عبور شد که نهر آب خوبی از میان آن جاری است و اصناف مختلف از همه صنف طرفین خیابان دکان دارند. جمعیت زیادی از زن‌ها بالای بام‌ها بودند. شهر سمنان پاکیزه است. رعایا و مردم اینجا بسیار مردم نجیب، بی‌صدای شاکر، کم حرف به قاعده هستند. همین‌طور می‌راندم رسیدیم به مسجد شاه. پیاده شده داخل مسجد شدیم... این مسجد بسیار با روح و باصفا و از بناهای... دوره فتحعلی‌شاه است» (ناصرالدین‌شاه، سفرنامه خراسان، صص ۲۶۶-۲۶۹).

دروازه ارگ سمنان — دوره قاجار

سفرنامهٔ دوم مظفرالدین‌شاه به فرنگ

«امروز بناست برویم به رامبوی^۱؛ نهار را مهمان جناب موسیو لوبه^۲ رئیس جمهوری فرانسه هستیم. صبح برخاستیم، چایی خوردیم، رخت‌ها مان را پوشیدیم، دعاها مان را خواندیم. آمدیم پایین، جناب اشرف اتابک اعظم و... با ما بودند. ترن حاضر بود. سوار شدیم از پهلوی شهر ورسایل^۳ گذشتیم... راه آهن خیلی تند می‌رفت. ساعتی چهارده پانزده فرسخ می‌رفت. رفتیم تا رسیدیم به گار. موسیو دلکاسه، وزیر امور خارجهٔ فرانسه، هم حاضر بودند. رفتیم به رامبوی، جناب موسیو لوبه و بعضی از جنرال‌های فرانسه بودند، دست دادیم و احوالپرسی کردیم. با کمال گرمی و مهربانی ما را پذیرایی کردند. نهار [ناهار] خوردیم. بعد قدری در پارک گردش کردیم... شام در منزل خوردیم. ساعت هشت ونیم به تئاتر رفتیم. بازی‌های غریب کردند» (سفرنامهٔ دوم مظفرالدین‌شاه به فرنگ، ص ۱۶۲).

علاوه بر کتاب‌های قبل، آثار ادبی، زندگی‌نامه‌ها (تذکره‌ها)، کتاب‌های جغرافیایی و متون کلامی، فقهی، فلسفی و حقوقی مربوط به دوران معاصر نیز حاوی اخبار و اطلاعات سودمندی برای پژوهش‌های تاریخی هستند.

برخی از آثار ادبی عصر قاجار

دیوان ملک الشعرا فتحعلی‌خان صبا؛ گلشن صبا؛ مثنوی شاهنشاه‌نامهٔ صبا؛ دیوان وصال شیرازی؛ دیوان قآنی؛ باغ بهشت، دیوان اشعار طنز سید اشرف‌الدین حسینی (نسیم شمال)، شاعر آزادی‌خواه عصر مشروطه؛ دیوان اشعار میرزادهٔ عشقی، شاعر عصر مشروطه؛ مجموعهٔ اشعار عارف قزوینی، شاعر مشروطه‌خواه.	شعر
مجموعهٔ رسائل و منشآت میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی که حاوی چند رساله، نامه‌های دوستانه، عهدنامه‌ها و وقف‌نامه‌هاست؛ منشآت امیرنظام گروسی مشتمل بر نامه‌های دوستانه و رسمی.	منشآت
کتاب احمد یا سفینهٔ طالبی نوشتهٔ عبدالرحیم طالبوف، مشتمل بر داستان گفت‌وگوی پدری با فرزند خیالی خود. نویسنده ضمن شرح اختراعات و اکتشافات جدید، در هر فرصتی از پیشرفت اروپاییان و پس ماندن ایرانیان سخن به میان می‌آورد و به پسر خردسال خود، احمد درس اخلاق و میهن‌پرستی می‌آموزد و از رسوم و عادات ناپسند و خرافات و اوهام انتقاد می‌کند. سیاحت‌نامهٔ حاج زین‌العابدین مراغه‌ای، سفرنامه‌ای خیالی یا نخستین رمان اصیل اجتماعی به زبان فارسی است. در این اثر، نویسنده ضمن توصیف زندگانی مردم ایران، جنبه‌هایی از آن را مورد نقد قرار می‌دهد. این اثر در آگاهی سیاسی و اجتماعی مردم ایران و جنبش آنان علیه نظام استبدادی و برقراری مشروطه تأثیر بسزایی داشت (آرین‌پور، از صبا تا نیما، ج ۱، صص ۲۹۳-۳۱۰).	داستان و رمان

۱. Rambouile، روستایی در جنوب غربی ایالت ورسای فرانسه

۲. موسیو امیل فرانسوا لوبه، هشتمین رئیس جمهور فرانسه (۱۸۹۹-۱۹۰۶م)

۳. شهری در شمال فرانسه و در جنوب غربی پاریس که کاخ مشهور ورسای در آن قرار دارد.

ب) نشریات

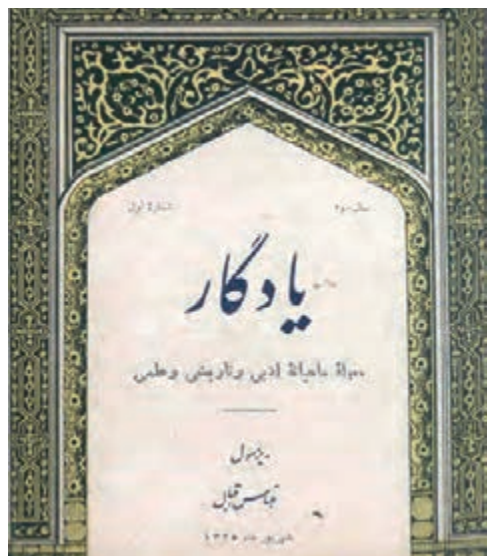
نشریه (روزنامه) به عنوان رسانه گروهي، یکی از ابداعات تأثیرگذار تمدن جدید غربی بود که در دوره قاجار به ایران راه یافت. نشریات از طریق آگاهی بخشی عمومی، تأثیرات فکری، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی زیادی بر جامعه ایرانی گذاشتند. اولین روزنامه ایران را میرزا صالح شیرازی، یکی از دانشجویان اعزامی به انگلستان با عنوان کاغذ اخبار^۱ در تهران منتشر کرد (۱۲۱۶ش). چند سال بعد، امیرکبیر برای رشد آگاهی های سیاسی و اجتماعی مردم و توسعه فکری و فرهنگی جامعه، روزنامه وقایع اتفاقیه را منتشر کرد که بعداً به روزنامه دولت علیه ایران تغییر نام داد.

پس از آن، روزنامه های دولتی و غیردولتی دیگری در ایران انتشار یافت. به دلیل ماهیت استبدادی حکومت قاجار و نبود آزادی بیان، برخی از روزنامه نگاران در خارج از کشور اقدام به نشر روزنامه هایی به زبان فارسی کردند^۲ که نسخه هایی از آنها به صورت مخفیانه به داخل ایران می رسید. پس از پیروزی انقلاب مشروطه، نشریات رشد سریعی پیدا کردند. پس از قاجار و در دوره های بعد با وجود آنکه فعالیت های مطبوعاتی نوسان داشته است در مجموع نشریات توسعه و تنوع فراوانی یافتند و مجله های تخصصی در موضوعات تاریخی شروع به انتشار کردند.^۳ پس از پیروزی انقلاب اسلامی، در کنار رشد بالای مراکز انتشاراتی، نشریات عمومی و تخصصی نیز از تنوع و عمق بسیار بالایی برخوردار شدند.^۴

نشریات قدیمی منبع پژوهشی ارزشمندی در مطالعات تاریخ معاصر محسوب می شوند. بسیاری از احزاب و گروه های سیاسی، اجتماعی و مذهبی نشریات مخصوص به خود را منتشر کرده اند و پژوهشگران با مراجعه به این منابع سودمند می توانند دیدگاه ها و مواضع آنان را بررسی کنند.

صفحه اول روزنامه وقایع اتفاقیه

روی جلد مجله یادگار

۱. عنوان کاغذ اخبار ترجمه تحت اللفظی واژه Newspaper است.

۲. روزنامه های قانون و حبل المتین از جمله روزنامه های فارسی زبان معروفی بودند که قبل از انقلاب مشروطه در خارج از ایران منتشر می شدند. روزنامه قانون را میرزا ملکم از سال ۱۳۰۷ق در لندن منتشر می کرد و در آن حکومت قاجار را به تندی مورد انتقاد قرار می داد. روزنامه حبل المتین به صورت هفتگی به همت سیدجلال الدین کاشانی در کلکته هندوستان منتشر می شد و نقش مؤثری در بیداری افکار ایران و ترویج اندیشه آزادی خواهی و مشروطه طلبی داشت.

۳. مجله یادگار (۱۳۲۴-۱۳۲۸ش) به مدیریت و سردبیری عباس اقبال آشتیانی، مجله وحید (۱۳۴۲-۱۳۵۷ش) به مدیریت سیف الله وحیدنیا و نشریه بررسی های تاریخی (۱۳۴۵-۱۳۵۷ش) از جمله قدیمی ترین نشریات تخصصی تاریخی به شمار می روند.

۴. پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC) با ابتکار جمهوری اسلامی ایران و همراهی کشورهای اسلامی در سال ۱۳۸۷ به تصویب رسید و در همان سال این مؤسسه در شهر شیراز آغاز به کار کرد. هم اکنون نزدیک به ۳۵۰ نشریه علمی و ۲۵۰ دانشگاه در این نظام استنادی و رتبه بندی علمی حضور دارند.

پ) اسناد^۱ و منابع آرشیوی

اسناد تاریخی از مهم‌ترین منابع پژوهش تاریخی به شمار می‌آیند و شامل کلیه مکاتبات حکومتی، فرمان‌ها، معاهدات سیاسی، نامه‌های شخصی و اداری، اسناد مالی و قضایی، گزارش‌های اقتصادی، فرهنگی، نظامی و حقوقی می‌شوند. با توجه به اهمیت اسناد در پژوهش‌های تاریخی، در بسیاری از کشورهای جهان محلی برای نگهداری، حفاظت، مرمت، طبقه‌بندی و آماده‌سازی آنها و استفاده محققان ایجاد شده است که به آن آرشیو گفته می‌شود. آرشیو ملی هر کشور محل نگهداری اسناد و مدارک با ارزش و معتبر مربوط به آن کشور است.

اسناد حاوی اطلاعاتی بسیار ارزشمند و منحصر به فرد درباره مسائل و موضوع‌های سیاسی، اداری، اقتصادی (مالی، ملکی و معاملات) و فرهنگی، دیدگاه و عملکرد افراد، شخصیت‌ها، احزاب و گروه‌های سیاسی، اجتماعی و مذهبی است.

آرشیو ملی ایران (سازمان اسناد ملی) در سال ۱۳۴۹ ش با تصویب «قانون آرشیو»، تأسیس شد.

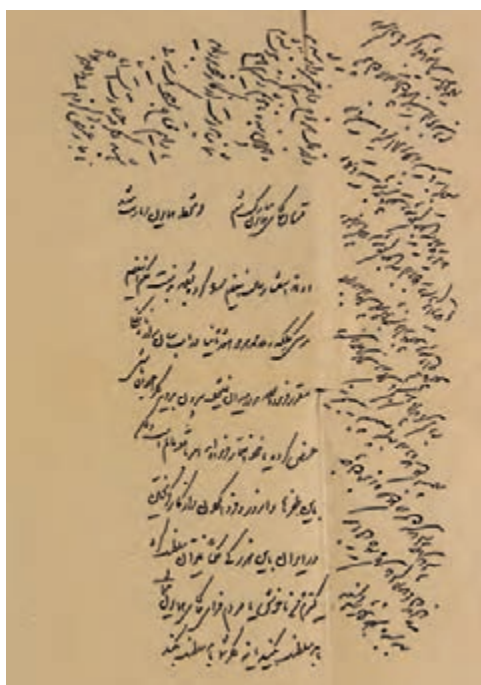
۱. منظور از سند تاریخی، اوراق یا برگ‌نوشته‌هایی است که ارزش اداری و روزمره ندارند، اما به دلیل اهمیت محتوایی‌شان، در پژوهش‌های تاریخی به آنها استناد می‌شود و قابلیت نگهداری دائمی دارند.

* دبیر محترم در صورت امکان دانش‌آموزان را به بازدید یکی از مراکز اسنادی و آرشیوی ببرید.

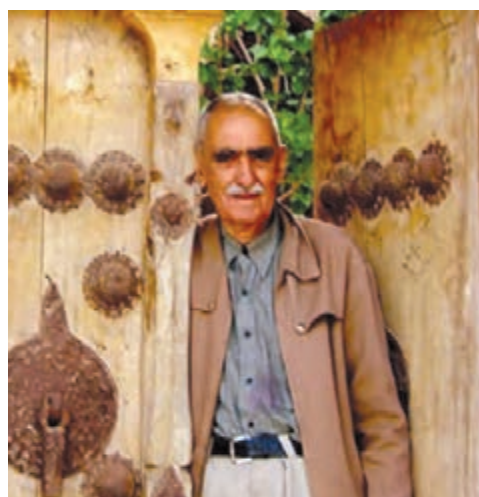
انواع آرشیوهای اسنادی

اسناد، فقط شامل اسناد مکتوب نیست بلکه هر نوع اطلاعات ثبت شده را که به اشکال نوشتاری، دیداری، شنیداری، مغناطیسی، الکترونیکی و غیره تنظیم شده باشد و بتوان از آن در مطالعات تاریخی بهره‌برداری کرد، شامل می‌شوند. به همین سبب، آرشیوهای گوناگونی در هر کشور وجود دارد؛ برای مثال:

- آرشیو مکتوب: محل نگهداری انواع سندهای مکتوب و از قدیمی‌ترین نوع آرشیوهای جهان است.
 - آرشیو سمعی: محلی است که نوارهای صوتی در آنجا جمع‌آوری شده‌اند؛ مانند آرشیو صدای جمهوری اسلامی ایران.
 - آرشیو فیلم: محلی است که انواع گوناگون فیلم در آن نگهداری می‌شوند؛ مانند فیلم‌خانه ملی ایران، آرشیو فیلم ملی ایران و آرشیو فیلم صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران.
 - آرشیو عکس: امروزه عکس و تصویر در مطالعات تاریخی اهمیت ممتازی دارند. در آرشیو عکس، عکس‌های قدیمی درباره رویدادهای مهم تاریخی و شخصیت‌ها و مردم عادی حفظ و نگهداری می‌شود.
- آرشیوهای پوستر و نقشه و سکه را نیز می‌توان به این مجموعه‌ها اضافه کرد.
- امروزه بسیاری از وزارت‌خانه‌ها و سازمان‌ها آرشیوهایی مجزا ایجاد کرده‌اند؛ نظیر آرشیو وزارت امور خارجه، آرشیو سازمان میراث فرهنگی و مرکز آرشیو اسناد صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران.

نامه سرزنش آمیز امیرکبیر به ناصرالدین شاه — ۱۲۶۷ ق

ایرج افشار

با رواج تاریخ‌نگاری جدید و اهمیت یافتن اسناد به عنوان منبعی مهم در مطالعات تاریخی، بسیاری از پژوهشگران و مؤسسات علمی و تحقیقاتی به انتشار اسناد اهتمام نشان دادند. از جمله برجسته‌ترین سند پژوهان و نسخه‌شناسان می‌توان به ایرج افشار (۱۳۰۴—۱۳۸۹ ش) اشاره کرد.

با تهیه چند عکس قدیمی از حوادث دوران معاصر و تکیه بر آنچه در این عکس‌ها آمده است، رویداد یا رویدادهایی را گزارش کنید و گزارش خود را در کلاس ارائه دهید.

ت) بناها، اشیاء و وسایل

آثار معماری شامل بناها، خیابان‌ها، کوچه‌ها و میدان‌ها، اشیاء و لوازم به جامانده، سکه‌ها، جواهرآلات، مهرها، نشان‌ها و سایر وسایلی که از عصر قاجار و حتی پهلوی به جا مانده است، به پژوهشگران در مطالعه و شناخت آن دوره کمک می‌کند.

بشقاب سفال مینایی — دوره قاجار

سکه فتحعلی شاه قاجار

پرسش‌های نمونه

- ۱ چه ظرفیت‌هایی در میراث غنی تاریخی ما برای فهم بهتر گذشته وجود دارد؟
- ۲ زمینه‌های پیدایش تاریخ‌نگاری نوین ایران چگونه فراهم شد؟
- ۳ ویژگی‌های تاریخ‌نگاری نوین را بیان کنید و تفاوت آن را با روش تاریخ‌نگاری سنتی توضیح دهید.
- ۴ بینش تاریخ‌نگاری نوین ایران بر چه محورهایی استوار است؟
- ۵ نقش اسناد آرشیوی را در مطالعات تاریخ معاصر ایران ارزیابی کنید.

تحولات سیاسی و اقتصادی ایران در دوره صفوی

تأسیس حکومت صفوی در تاریخ ایران دوره اسلامی، رویدادی بسیار مهم و سرنوشت‌ساز محسوب می‌شود. صفویان موفق شدند ایران را از جهات سیاسی، جغرافیایی و اجتماعی، یکپارچه و متحد کنند، مذهب شیعه را رسمیت بخشند و رونق اقتصادی به وجود آورند. در دوره حکومت صفوی روابط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی گسترده‌ای میان ایران و همسایگان و دولت‌های اروپایی به وجود آمد که آثار و پیامدهای منطقه‌ای و بین‌المللی زیادی داشت. شما در این درس با تکیه بر منابع و مآخذ این دوره، فراز و فرود حکومت صفوی و نیز علل و نتایج تحولات روابط خارجی آن را بررسی و تجزیه و تحلیل خواهید کرد.

از زمینه‌های تشکیل حکومت صفویان

بحث و گفت‌وگو

به نظر شما برای ایجاد یک نظام سیاسی چه علل و عواملی ضروری است؟ با راهنمایی دبیر در این باره بحث و گفت‌وگو کنید و دیدگاه‌های خود را مستدل بیان نمایید.

هجوم مغولان به ایران، علاوه بر آثار و نتایج سیاسی، پیامدهای اجتماعی و مذهبی مختلفی نیز داشت که مهم‌ترین آن گسترش تصوف و تشیع و پیوند روزافزون آنها با یکدیگر بود.

در دوران مغولان و تیموریان، فعالیت طریقت‌های صوفیانه در ایران به‌طور چشمگیری افزایش یافت و گرایش مردم به مشایخ و رهبران طریقت‌های صوفی بیشتر شد. مذهب شیعه نیز که با آغاز ورود اسلام به سرزمین ما راه یافته بود، پس از سقوط خلافت عباسی، به‌طور محسوسی گسترش یافت؛ به گونه‌ای که در سده‌های هشتم و نهم هجری، شیعیان در مناطقی از ایران به حکومت رسیدند.

فعالیت ۱

به‌صورت گروهی، حکومت‌های شیعه مذهبی را که پیش از تأسیس حکومت صفویان در ایران به قدرت رسیدند، فهرست کنید و محدوده قلمرو آنها را بیان نمایید.

یکی از طریقت‌های صوفیانه که در دوره ایلخانان شکل گرفت، طریقت صفوی بود. بنیانگذار و رهبر معنوی این طریقت که صفویان نام خود را از او گرفته‌اند، شیخ صفی‌الدین اردبیلی (۶۳۱-۷۱۳ ش) بود. طریقت صفوی در زمان جانشینان شیخ صفی در سرتاسر ایران و آسیای صغیر گسترش یافت و مریدان بسیاری را به ویژه از میان قبایل ترک، آذری و فارس جذب کرد.

مشایخ صفوی به واسطه مقام معنوی و نفوذ اجتماعی، مورد احترام و تکریم فرمانروایان بودند. البته در مواردی نیز مورد غضب و حسادت آنان قرار می گرفتند.

طریقت صفویان در قرن نهم هجری تحت تأثیر شرایط فکری و فرهنگی جامعه ایران، نخست به مذهب تشیع گرایش یافت و سپس به جنبشی سیاسی و مذهبی تبدیل شد. با اینکه در تصوف عزلت جویی و دوری از امور دنیوی ترویج می شود، اما رهبران طریقت صفوی به فعالیت های سیاسی و نظامی روی آوردند. این فعالیت ها، مشایخ طریقت صفوی را درگیر رقابت سیاسی و دشمنی با حاکمان سلسله های قراقویونلو و آق قویونلو کرد. در نتیجه این درگیری و رقابت ها، اگرچه چندن از رهبران طریقت کشته شدند، اما تجربه مفید و مناسبی برای صفویان در راه کسب قدرت سیاسی به دست آمد.

مشایخ طریقت صفوی از آغاز تا تشکیل حکومت

۶۵۰ - ۷۳۵ ق	شیخ صفی الدین اردبیلی
۷۰۴ - ۷۹۳ ق	شیخ صدرالدین موسی
۸۳۰ ق	خواجه علی
۸۵۱ ق	شیخ ابراهیم
۸۶۰ یا ۸۶۴ ق	شیخ جنید
۸۹۳ ق	شیخ حیدر
۸۹۲ - ۹۳۰ ق	اسماعیل اول

بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی - اردبیل
این بنا در سال ۱۳۸۹ ش در فهرست میراث جهانی یونسکو به ثبت رسیده است.

بیشتر بدانیم

صوفیان جنگاور

شیخ جنید، پنجمین رهبر طریقت صفوی به همراه مریدانش چندین بار، به بهانه جهاد، به قفقاز لشکرکشی کرد و سرانجام در نبرد با شروانشاه که از حمایت پادشاه قراقویونلو برخوردار بود، کشته شد (۸۳۸ ش). پسر و جانشین او شیخ حیدر که در آغاز از حمایت اوزون حسن (پادشاه آق قویونلو) برخوردار بود، به فعالیت های سیاسی و نظامی شدت بخشید. او به منظور تمایز و نیز همبستگی میان مریدان خود، کلاهی قرمز رنگ، که دارای دوازده ترک بود، بر سر نهاد. به همین دلیل هوادارانش که به پیروی از او کلاه قرمز بر سر می نهادند به «قرلباش» (سرخ سر) شهرت یافتند. بیشتر نیروهای قزلباش را افراد ایلات ترک شاملو، استاجلو، روملو، افشار، ذوالقدر، تکلو و قاجار تشکیل می دادند. حیدر سرانجام در نبرد با نیروهای متحد شروانشاه و سلطان یعقوب آق قویونلو کشته شد (۸۶۶ ش) و فرزندانش دستگیر و در قلعه استخر در فارس زندانی شدند.

فضل الله بن روزبهان خنجی با وجود دشمنی با خاندان صفوی، درباره شیخ حیدر می نویسد: «در حد ذات خویش مرد جلد و شجاعی بود و در انواع دلبری و فنون جنگ از شمشیرزنی و نیزه افکنی ... و کمنداندازی مهارتی تمام داشت. تمامت زندگانی را در ورزش و طریق پهلوانی صرف کردی. در ساختن اسباب حرب ... یگانه زمانه بود» (خنجی، عالم آرای امینی، ص ۲۴۱). سلطان علی، پسر شیخ حیدر، نیز پس از رهایی از زندان، به فرمان یکی دیگر از سلاطین آق قویونلو، در آذربایجان به قتل رسید، اما برادرش اسماعیل به همراه عده ای از مریدان طریقت صفوی، به لاهیجان فرار کرد و تا هنگام قیام، در پناه و حمایت حاکم محلی شیعه مذهب آن دیار باقی ماند.

در آستانه تأسیس حکومت صفوی، حکومت مرکزی نیرومندی در ایران وجود نداشت و بر هر قسمت از کشور افراد و خاندان‌های مختلف که رقیب و دشمن یکدیگر بودند، حکومت می‌کردند. به نظر شما این وضعیت سیاسی چه تأثیری بر به قدرت رسیدن صفویان در ایران داشته است؟

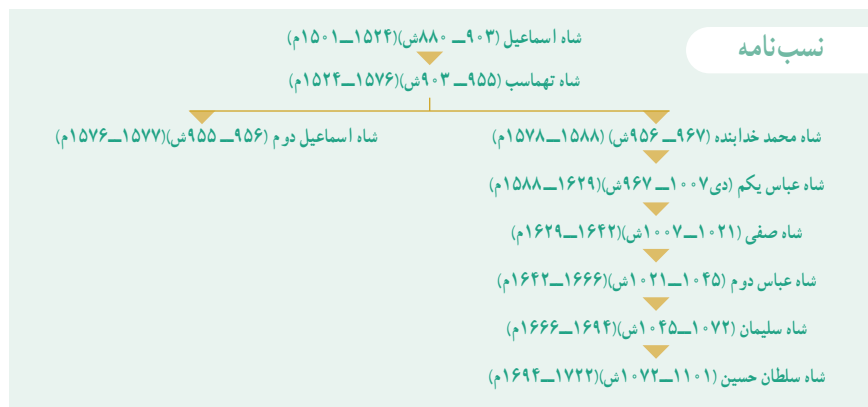
تأسیس حکومت صفوی

در آغاز سدهٔ دهم هجری اوضاع سیاسی میهن ما دچار آشفتگی و تفرقهٔ زیاد شده بود. سلسلهٔ آق‌قویونلو که بر قسمت‌هایی از غرب و جنوب ایران حکومت می‌کرد به نهایت ضعف و انحطاط رسیده بود. در چنین شرایطی اسماعیل پسر شیخ حیدر، با سپاهی متشکل از ایلات و طوایف مختلف قزلباش، آق‌قویونلوها را شکست داد و پس از تصرف تبریز، در آن شهر به عنوان پادشاه ایران تاج‌گذاری کرد (۸۸۰ ش / ۱۵۰۱ م). مهم‌ترین اقدام شاه اسماعیل صفوی، پس از نشستن بر تخت شاهی، رسمی کردن مذهب شیعه دوازده امامی بود. این اقدام دو پیامد مهم داشت: نخست اینکه بسیاری از شیعیان در خدمت دولت نوپای صفوی قرار گرفتند و در سایهٔ این دولت، متشکل، منسجم و متحد شدند. دوم آنکه این اقدام سبب تمایز آشکار ایران از همسایگان مسلمان خود، به ویژه امپراتوری عثمانی در غرب و ازبکان و گورکانیان هند در شرق شد. شاه اسماعیل طی لشکرکشی و جنگ‌های مختلف مدعیان داخلی، به ویژه حکام محلی را از میان برداشت و موجبات وحدت سیاسی و جغرافیایی ایران را فراهم آورد. او سپس به مقابله با دشمنان خارجی شتافت. ابتدا ازبکان را که به خراسان یورش آورده و مشغول قتل و غارت مردم آنجا بودند، شکست داد (۸۸۹ ش). به دنبال این پیروزی، بخش وسیعی از سرزمین‌های شرق ایران تا رود جیحون تحت حاکمیت صفویان درآمد.

شاه اسماعیل و سپاهیان در گام بعدی مئیتهای نبرد با سلطان سلیم، پادشاه عثمانی شدند که با لشکری پرشمار به سوی ایران در حرکت بود. اگرچه سلطان سلیم فعالیت مریدان طریقت صفوی را در قلمرو خود بهانهٔ چنین لشکرکشی گسترده‌ای قرار داد، اما علت واقعی آن، نگرانی و ترسی بود که او از ایجاد حکومت قدرتمند صفوی در دل داشت. در جنگ شدیدی که میان دو سپاه در دشت چالدران^۱ درگرفت، سپاهیان شاه اسماعیل، با وجود شجاعت و رشادتی که از خود نشان دادند، در برابر آتش توپخانه و دیگر جنگ‌افزارهای آتشین دشمن کاری از پیش نبردند و شکست خوردند (۸۹۳ ش) و تبریز، پایتخت صفویان برای مدتی به اشغال عثمانی‌ها درآمد.

شاه اسماعیل اول

متن‌های زیر را بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آنها پاسخ دهید.

متن ۱: «سواره نظام ایران با اینکه پراکنده بودند و به‌خوبی رهبری نمی‌شدند، افواج مقدم‌ینی چری‌ها را درهم شکستند و آن پیاده نظام نامور را در هم ریختند. چنان‌که گفتی صاعقه بر پیکر آن لشکر گران و نیرومند فرود آمده است. ... سلطان (سلیم) که نگران خونریزی و کشتار بود، عقب‌نشینی آغاز کرد و خواست از معرکه برتابد و بگریزد؛ اما سنان پاشا ... فرمان داد که توپ‌ها را بیاورند و به‌سوی ... ایرانیان آتش بکشایند. اسب‌های ایرانیان چون بانگ تندر آسای آن ادوات و آلات دوزخی را شنیدند، رم کردند و هر یک به سمتی از دشت گریختند و از فرط ترس و وحشت به عنان کشیدن ... سواران اعتنا نکردند ... به‌راستی گفته‌اند اگر توپخانه دشمن در میان نبود ... نیروی عثمانی هر چه بود تار و مار می‌شد و سپاهیان عثمانی از دم شمشیر ایرانیان می‌گذشتند ...» (سفرنامه و نیزیان در ایران، ص ۲۷۷).

متن ۲: «چون نیران^۱ محاربه ... به اشتعال درآمد از صبح تا به نزدیک زوال ... اکثر عزیزان ... خرمن حیاتشان از آتش غیرت بسوخت. حضرت شاه دین پناه ... توکل بر کرم کردگار کرده با جمعی از قورچیان^۲ دلاور، که از تیر و شمشیر و از پلنگ و شیر، روی بر نمی‌تافتند بر مخالفان حمله برد» (خورشاه بن قباد حسینی، تاریخ ایلچی نظام شاه، ص ۶۷).

۱ متن اول، چه کسی را پیروز اولیه کارزار چالدران می‌داند و علت تفوق عثمانی‌ها را در نهایت چگونه بررسی می‌کند؟

۲ میان متن اول و دوم چه وجه مشترکی وجود دارد؟

دوران تثبیت (۹۰۲ – ۹۵۵ ش)

شاه تهماسب

پس از مرگ شاه اسماعیل اول، پسرش تهماسب، در ده‌سالگی به تخت شاهی نشست. در سال‌های آغازین پادشاهی او، اوضاع حکومت صفوی بسیار آشفته و ناپسaman بود؛ از یک سو، سران ایلات قزلباش^۲ به خودسری و نافرمانی پرداختند و با یکدیگر به نزاع برخاستند و از سوی دیگر، ازبکان از شرق و عثمانی‌ها از غرب به مرزهای ایران هجوم آوردند.

شاه تهماسب به تدریج زمام امور را به دست گرفت و با گردن نهادن به ولایت و شریعت به سرکشی سران قزلباش پایان داد. او سپس ازبکان را شکست داد و آنان را از خراسان عقب راند. وی همچنین با اتخاذ تدابیر مناسب، تهاجمات پیاپی ارتش عثمانی را به خاک ایران دفع کرد. بدین‌گونه شاه تهماسب در طول دوران ۵۴ ساله پادشاهی خود، با اتخاذ تدابیر و سیاست‌های مناسب داخلی و خارجی، توانست پایه‌های حکومت صفوی را تثبیت و تحکیم نماید. از جمله اقدامات مهم شاه تهماسب، پذیرش حکم حکومتی فقهای شیعه و همراهی با مردم در مسیر حاکمیت خود بود.

۱. آتش

۲. سواره‌نظام

۳. در بیشتر بدانیم صفحه ۲۶ در مورد قزلباش توضیح داده شده است.

از جمله تدبیرهای شاه تهماسب در برابر حملات سپاه عثمانی به ایران، انتقال پایتخت از تبریز به قزوین و به کار گرفتن سیاست زمین سوخته بود. با راهنمایی دبیر، درباره علل اتخاذ این تدبیر و نتایج آن گفت‌وگو نمایید.

عصر اقتدار و شکوفایی (۹۶۶-۱۰۰۷ ش)

شاه عباس اول

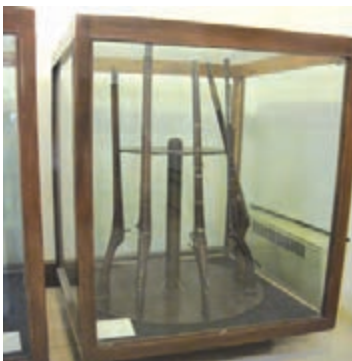
پس از مرگ شاه تهماسب، در دوران کوتاه پادشاهی شاه اسماعیل دوم و سلطان محمد خداپسند، دوباره حکومت صفوی دچار هرج و مرج و بی‌ثباتی سیاسی شد. از این رو، هنگامی که شاهزاده جوانی از خاندان صفوی به نام عباس اول به پادشاهی رسید (۹۶۶ ش)، اوضاع داخلی و خارجی ایران ما به شدت نابسامان بود. از یک سو، سران قزلباش به جان هم افتاده و شاه را بازیچه اهداف و اغراض طایفه و ایل خود قرار داده بودند و از سوی دیگر در غرب، ارتش عثمانی مناطق وسیعی از خاک ایران را اشغال کرده بود و در شرق نیز ولایت خراسان هدف تهاجم و تخریب شدید از بکان قرار داشت.

شاه عباس اول برای نجات کشور از مسائل و مشکلات داخلی و خارجی، اقدام‌ها و اصلاحات زیادی انجام داد که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

۱ ایجاد ثبات سیاسی و برقراری نظم و امنیت در داخل کشور؛ او برای تحقق این هدف امرای سرکش و طغیانگر قزلباش را سرکوب کرد و قدرت سیاسی و نظامی آنان را به طور چشمگیری کاهش داد.

۲ نوسازی تشکیلات و تجهیزات سپاه؛ تا زمان شاه عباس اول سپاه صفوی متشکل از جنگاوران ایلات مختلف (قزلباشان) بود و سران ایلات در جهت برآوردن منافع طایفه‌ای، به اتکای نیروهای ایل خود هرگاه فرصت می‌یافتند، اقدام به سرکشی و خودسری می‌کردند. شاه عباس اول به منظور تقویت قدرت سیاسی و نظامی دولت مرکزی و کاهش توان سیاسی و نظامی امیران و ایلات قزلباش، اقدام به ایجاد سپاهی دائمی و حرفه‌ای کرد که کاملاً مطیع و وفادار به شخص او بود. به همین جهت تلاش کرد که بیشتر افراد این سپاه از میان جوانان گرجی، ارمنی و چرکسی تازه مسلمان برگزیده شوند تا قدرت قزلباشان کاهش یابد. دسته‌های تفنگچی و توپخانه نیز به سپاه جدید افزوده شد. افرادی از میان جنگاوران این سپاه جدید و وفادار به شاه برگزیده شدند و به فرماندهی کل یا هریک از واحدهای مختلف آن رسیدند. از جمله آنان الله‌وردی خان گرجی بود که به بالاترین مقامات نظامی و سیاسی دست یافت. شاه عباس برای پرداخت حقوق و تأمین تدارکات و تجهیزات سپاه جدید، زمین‌های فراوانی را به املاک خاصه پادشاهی تبدیل کرد.

۳ توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی؛ شاه عباس اول به منظور بهبود وضع مردم و رفاه و آسایش عمومی، اصلاحات زیادی انجام داد. انجام کارهای عمرانی بزرگ مانند

نمونه‌ای از سلاح‌های دوره صفوی

سکه شاه عباس اول

سنگ قبر منسوب به شاه عباس اول - آرامگاه حبیب بن موسی - کاشان

ایجاد کارگاه‌های بافندگی، جاده‌سازی و ساخت بناهای مختلف از قبیل پل‌ها، مسجدها، کاروانسراها، مدرسه‌ها، سدها، قنات‌ها و...، گسترش مناسبات اقتصادی با کشورهای اروپایی و همسایگان و توسعه تجارت خارجی از جمله این اقدامات بودند.

۴ انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان؛ شاه عباس اول به دلایل سیاسی، نظامی و اقتصادی پایتخت را از قزوین به اصفهان منتقل کرد و با استفاده از اصول مهندسی و شهرسازی، این شهر را به یکی از زیباترین و آبادترین شهرهای جهان تبدیل کرد. افزون بر این، وی گروهی از آرامنه را در اصفهان مستقر کرد و از دانش‌ها و تجارب فنی، اقتصادی و تجاری آنها به نفع کشور بهره برد.

۵ بیرون راندن نیروهای بیگانه از خاک ایران؛ شاه عباس اول پس از پایان دادن به سرکشی امرای قزلباش و سامان دادن به اوضاع داخلی، آماده مقابله با دشمنان خارجی شد. او به خوبی تشخیص داده بود که درگیری هم‌زمان با مهاجمان از یک در شرق و ارتش قدرتمند عثمانی در غرب، احتمال موفقیت را کاهش می‌دهد. به همین دلیل با عثمانی صلح کرد و به خراسان لشکر کشید و با وارد آوردن ضربه‌ای سنگین بر ازبکان، آنان را عقب راند. وی، سپس برق‌آسا سپاه صفوی را به آذربایجان برد و با حمله‌ای غافل‌گیرانه، نیروهای عثمانی را شکست داد و مناطق اشغالی شمال غرب ایران را آزاد کرد و علاوه بر آن، عراق و عتبات عالیات^۱ را به قلمرو صفوی افزود. یکی دیگر از موفقیت‌های نظامی صفویان در عصر شاه عباس اول، بیرون راندن پرتغالی‌ها از خلیج فارس بود. ایران در آن زمان فاقد نیروی دریایی بود، اما سپاه صفوی با کمک کشتی‌های انگلیسی توانست سواحل و جزایر ایرانی خلیج فارس را که بیش از یک قرن

در اشغال پرتغالی‌ها بود، آزاد کند. این اتفاق در دهم اردیبهشت سال ۱۰۰۱ شمسی رخ داد و به همین مناسبت در تقویم کنونی ایران این روز به نام «روز ملی خلیج فارس» نام‌گذاری شده است.

شاه عباس اول طی ۴۲ سال زمامداری، با اقدامات خردمندانه و بهره‌گیری از مشاوران آگاه، ایران را به یکی از کانون‌های بزرگ سیاسی و اقتصادی جهان آن روز تبدیل کرد. به همین روی بسیاری از محققان و مورخان عصر شاه عباس را عصر اقتدار و شکوفایی سلسله صفوی قلمداد کرده‌اند.

قلمرو حکومت صفوی در زمان شاه عباس بزرگ

۱. عتبات عالیات: به معنای آستانه‌های بلند مرتبه؛ به اماکن مذهبی و مزارهای مقدس امامان شیعه در عراق گفته می‌شود که در شهرهای زیارتی نجف، کربلا، کاظمین و سامرا واقع شده‌اند.

بعضی از شاهان صفوی، از جمله شاه عباس اول، دستور به زندانی کردن و کشتن برخی از شاهزادگان دادند. الف) به نظر شما زمینه‌ها و دلایل این اقدام‌ها چه بود؟ ب) نتایج و پیامدهای این اقدام‌ها را چگونه ارزیابی می‌کنید؟ بحث و استدلال نمایید.

دوران ضعف و انحطاط (۱۰۰۷-۱۱۰۱ش)

شاه صفی، نوه و جانشین شاه عباس اول، از تعادل روحی و سلامت عقل بهره‌ای کافی نداشت. او دستور به قتل سردار باکفایتی مانند امام قلی خان، حاکم فارس داد. در زمان همین شاه بود که قندهار توسط گورکانیان هند از ایران جدا شد. شاه عباس دوم، پسر و جانشین شاه صفی، اگرچه نسبت به پدر شجاعت و لیاقت بیشتری داشت و قندهار را پس گرفت، اما نتوانست روند ضعف و انحطاط حکومت صفویان را متوقف سازد.

با به تخت نشستن شاه سلیمان، روند انحطاط و زوال صفویان شدت گرفت. این پادشاه با امور و اصول کشورداری بیگانه بود و در زمان او اعضای حرم‌سرا نفوذ زیادی داشتند و در اداره امور حکومت دخالت می‌کردند. در نتیجه نفوذ و دخالت حرم‌سرا بود که شاهزاده‌بی‌کفایت و بی‌لیاقتی همچون حسین میرزا به عنوان جانشین شاه سلیمان انتخاب شد. در دوران شاه سلطان حسین، حکومت صفوی به نهایت ضعف و انحطاط رسید. او شاهی ضعیف و بی‌اراده بود و نسبت به امور مملکت توجه لازم را نداشت و به شدت تحت نفوذ درباریان و مشاوران خرافه‌پرست و نالایق بود. از این‌رو، در زمان زمامداری او اختلاف و درگیری میان مقام‌های کشوری (اهل قلم) و لشکری (اهل شمشیر) افزایش یافت و اداره امور حکومت با بی‌نظمی و اخلال مواجه شد. کشاورزی، صنعت و تجارت دچار رکود و سستی شد. تعصبات مذهبی و فشار بر اقلیت‌های دینی افزایش یافت و اسباب نارضایتی گروه‌هایی از مردم ایران را فراهم آورد.

در چنین شرایطی بود که طایفه‌ای از افغان‌های شهر قندهار با تحریک انگلیسی‌ها سر به شورش برداشتند. شورشیان با آگاهی از وضعیت آشفته و نابسامان حکومت صفوی به سوی اصفهان حرکت کردند و با تسخیر پایتخت صفویان، به حیات آن حکومت پایان دادند. شورش افغان‌ها و تسخیر اصفهان یک تهاجم خارجی محسوب نمی‌شود؛ زیرا قندهار بخشی از قلمرو صفوی به‌شمار می‌رفت و بعدها از ایران جدا شد.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما چرا حکومتی که دو قرن در برابر امپراتوری قدرتمند عثمانی ایستادگی کرد، در سال ۱۱۰۱ش نتوانست در برابر شورش گروهی کوچک از اتباع خود مقاومت کند؟

وضع اقتصادی

کشاورزی و دامداری، رکن مهم فعالیت‌های اقتصادی در عصر صفوی بود. ثبات و امنیت سیاسی و اجتماعی، موجب رونق اقتصادی در شهرها و روستاهای ایران شده بود.

دولت برای اداره امور از کشاورزان و دامداران مالیات می‌گرفت. دامداران مبالغی مالیات تحت عنوان چوپان‌بیگی می‌پرداختند. قلب

بازار گنجعلی خان کرمان از بناهای دوره صفوی

اقتصاد شهری، بازار بود. گروه‌های مختلف اصناف و پیشه‌وران و صنعتگران در بازار فعالیت می‌کردند و کالاهای خود را در معرض فروش می‌گذاشتند و در قبال حفظ امنیت به دولت مالیات می‌پرداختند. بازارهای عصر صفوی از زنده‌ترین و زیباترین بازارهای جهان بود. در هر بازار راسته‌هایی وجود داشت و در هر یک، صنفی فعالیت می‌کرد، مثل راسته زرگرها، تفنگ‌سازها، آهنگران، کلاه‌دوزان و... بازارهای اصفهان و کرمان از جمله شکوهمندترین بازارهای ایران بودند. تجارت خارجی و بین‌المللی در این دوره رشد فراوانی داشت و ایران به یکی از کانون‌های مهم تجارت در آسیا تبدیل شد. مردم در دوره صفوی در معاملات و دادوستدهای خود از سکه‌های گوناگونی استفاده می‌کردند که با توجه به ارزش آنها عبارت بودند از: عباسی، محمودی، شاهی، بیستی و سکه‌های مسی به نام غازیکه.

روابط خارجی

تأسیس حکومت صفوی از نظر روابط خارجی، نقطه عطفی در تاریخ ایران اسلامی به شمار می‌آید، زیرا قبل از آن هرگز ایران شاهد چنین دیپلماسی فعالی در عرصه بین‌الملل نبود. تاریخ روابط خارجی ایران عصر صفوی را، به اختصار، در دو بخش می‌توان بررسی کرد:

الف) روابط با همسایگان

۱ عثمانی: چنان‌که در سال گذشته در مورد سلجوقیان خواندید، بعد از نبرد ملازگرد، بخش بزرگی از آسیای صغیر تحت تسلط سلجوقیان درآمد. هرچند شهر مهم قسطنطنیه در اختیار امپراتوری روم شرقی باقی ماند و این امپراتوری همچنان در این منطقه نفوذ داشت، اما با کوچ قبایل ترک مسلمان از شرق ایران به این منطقه به تدریج وضعیت سیاسی و فرهنگی آسیای صغیر تغییر کرد. با حمله مغولان و تشکیل حکومت ایلخانی، حکومت سلجوقیان در آسیای صغیر به پایان رسید و بعد از انحطاط و فروپاشی ایلخانان، قبایل ترک مسلمان به تدریج حکومت‌های کوچک محلی به وجود آوردند که برای بقا و گسترش خود، به جنگ با همسایگان شرقی می‌پرداختند. یکی از این قبایل به رهبری شخصی به نام عثمان، موفق شد، حکومتی تأسیس کند که به حکومت عثمانی معروف شد (۶۷۸ ش / ۱۲۹۹ م). حکومت عثمانی به تدریج گسترده شد و در زمان سلطان محمد فاتح، با فتح قسطنطنیه (۸۳۲ ش / ۱۴۵۳ م) و متلاشی شدن امپراتوری روم شرقی، شروع به پیشروی در شرق اروپا کرد. هنگامی که حکومت صفوی در ایران روی کار آمد، امپراتوری عثمانی در حال اوج گرفتن بود و سلاطین عثمانی موفق به تسلط بر بخش بزرگی از جهان اسلام شده و خود را خلیفه و فرمانروای تمامی مسلمانان قلمداد می‌کردند. عثمانی‌ها، شکل‌گیری حکومت قدرتمند صفوی در ایران را تهدید و مانع جدی برای توسعه طلبی سیاسی و نظامی خود تلقی کرده و با آن به دشمنی و ستیز پرداختند. چند سال پس از به قدرت رسیدن شاه اسماعیل اول، سلطان سلیم عثمانی با لشکری بزرگ و به قصد نابودی حکومت نوپای صفوی به سوی ایران حرکت کرد. این سپاه علاوه بر قتل عام شیعیان و مریدان طریقت صفوی در آسیای صغیر، در چالدران ایرانیان را شکست داد. دیگر سلاطین عثمانی نیز بارها به ایران لشکرکشی کردند، اما صفویان با درک شرایط، به شیوه‌های مختلف در برابر دشمن ایستادگی کردند. در نتیجه چنین مقاومتی بود که برخی از فرمانروایان عثمانی به ناچار از جنگ با ایران دست برداشتند و عهدنامه‌های صلحی میان دو کشور بسته شد.

نقشه هند، ایران و عثمانی

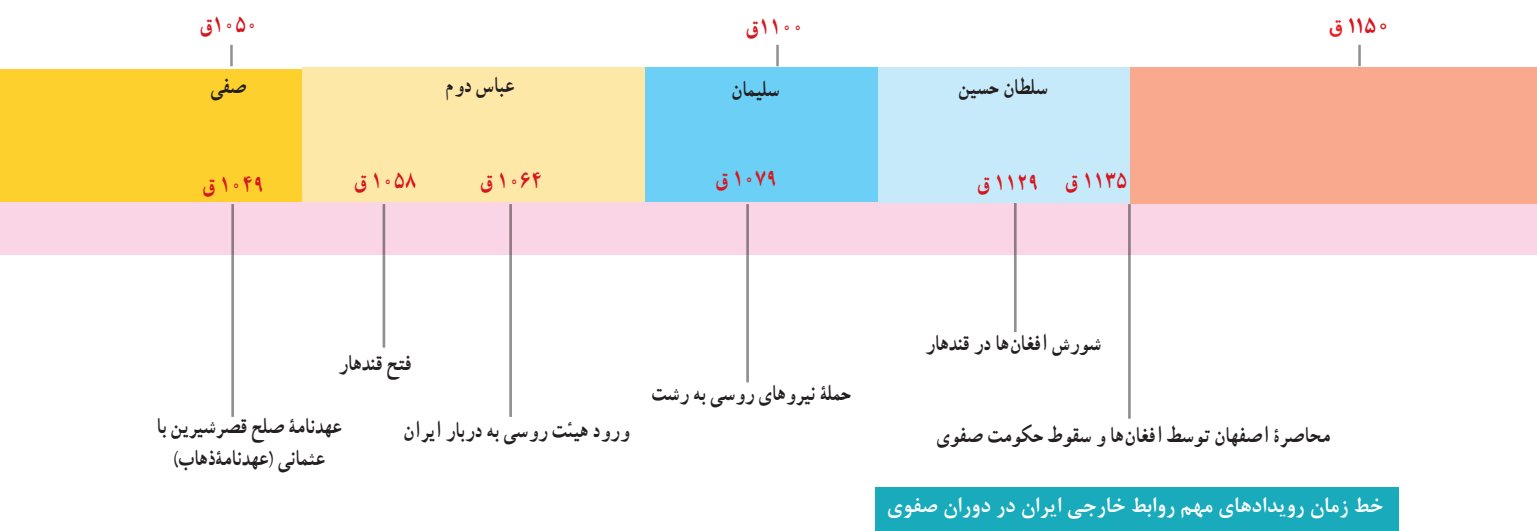
۲ ازبکان : طایفه‌ای از مغولان بودند که هم‌زمان با روی کار آمدن صفویان بر منطقه ماوراءالنهر حکومت می‌کردند. حاکمان ازبک همواره روابط دوستانه و گرمی با حکومت عثمانی داشتند و در حمله به قلمرو صفوی به صورت هماهنگ عمل می‌کردند. آنها به دفعات در دوران شاه اسماعیل اول، شاه تهماسب و شاه عباس اول خراسان را مورد تهاجم قرار دادند و هر بار سپاهیان صفوی آنان را قاطعانه شکست دادند.

۳ گورکانیان هند : هم‌زمان با قدرت‌گیری دولت صفوی در ایران، یکی از نودگان تیمور به نام ظهیرالدین محمد بابر در هندوستان حکومت گورکانیان هند را پایه‌گذاری کرد (۹۰۵ ش/ ۱۵۲۶ م). در زمان دیگر شاهان گورکانی به تدریج بخش بزرگی از شبه قاره هند (امروزه شامل کشورهای هند، پاکستان، بنگلادش و افغانستان) تحت نفوذ این حکومت درآمد. اگرچه دو دولت صفوی و گورکانی بر سر منطقه قندهار^۱ با یکدیگر اختلاف پیدا کردند، اما در مجموع روابط آنها حسنه بود و مناسبات سیاسی، فرهنگی و تجاری عمیقی میان دو کشور برقرار بود. شاهان گورکانی علاقه‌مند به فرهنگ و زبان فارسی بودند و با مهاجرت گسترده شاعران، نویسندگان، دانشمندان، معماران و هنرمندان ایرانی به هندوستان، فرهنگ، هنر و ادب فارسی در آن دیار شکوفا شد. تاج‌محل یکی از پرآوازه‌ترین بناهای تاریخی، توسط معماران ایرانی در این دوره طراحی و ساخته شد. روابط تجاری نیز بین دو کشور رونق فراوانی داشت.

تحلیل و قضاوت

به نظر شما، اگر میان دو کشور همسایه و مسلمان ایران و عثمانی در دوره صفوی، به جای دشمنی و جنگ، صلح و دوستی پایدار برقرار بود، چه تغییری در وضعیت جهان اسلام ایجاد می‌شد؟ بحث و استدلال کنید.

۱. قندهار به دلیل برخورداری از موقعیت ممتاز اقتصادی و نظامی، در دو قرن و اندی، پانزده بار محاصره و در فرصت‌هایی دست‌به‌دست شد. این شهر برای حفظ مناطق شرقی و داشتن درآمدهای گمرکی برای ایران از اهمیت زیادی برخوردار بود.

(ب) روابط با اروپا

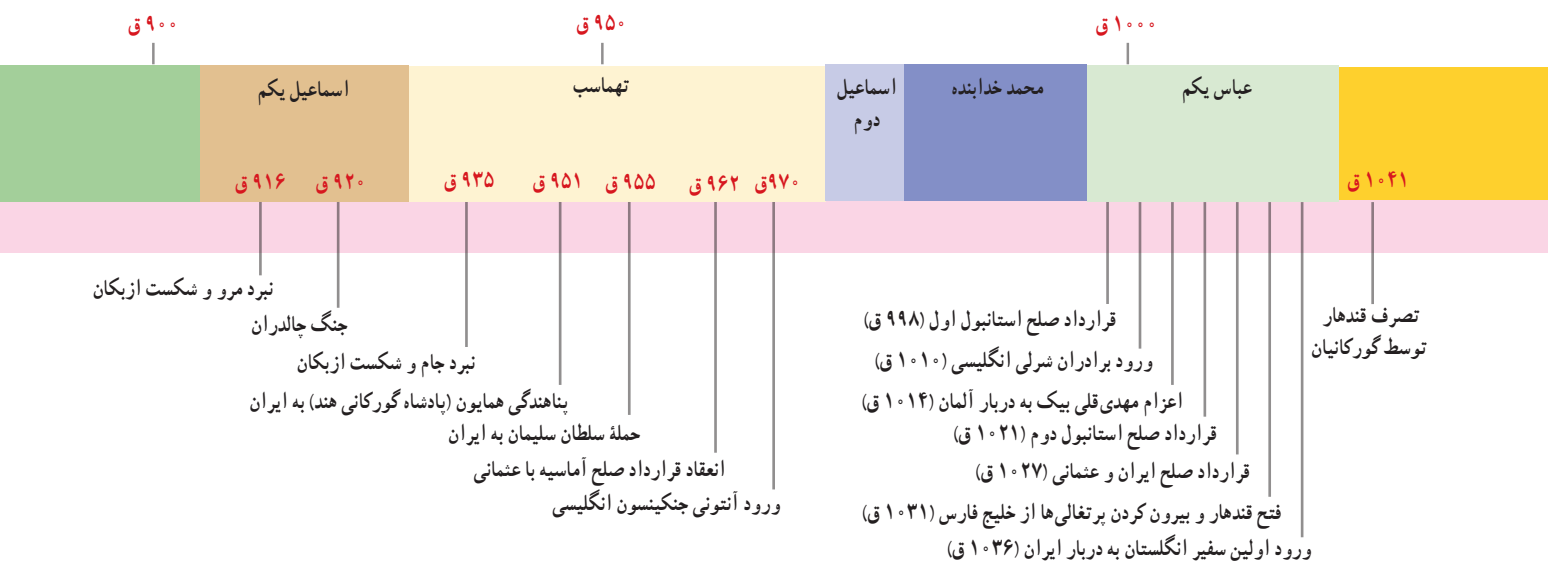
روابط ایران با کشورهای اروپایی در عصر صفوی وارد مرحله تازه‌ای شد و ابعاد وسیعی یافت. دو عامل نقش بسزایی در توسعه روابط صفویان با اروپاییان داشت:

۱ تهاجم گسترده ارتش عثمانی به خاک اروپای کشورهای اروپایی را تشویق کرد که در پی دوستی و اتحاد با رقیبان و دشمنان عثمانی برآیند. از این رو، دولت‌های اروپایی برای کاستن از حملات عثمانی‌ها به سرزمین‌های خود، تلاش کردند که با دولت صفوی روابط دوستانه برقرار کنند و با آن علیه عثمانی متحد شوند.

۲ دومین عامل در گسترش روابط ایران و اروپا در دوره صفوی، انگیزه و اهداف اقتصادی و تجاری بود. هنگامی که صفویان حکومت خود را تأسیس کردند، اروپاییان به تازگی مسیرهای دریایی جدیدی را برای رسیدن به ایران، هند و کشورهای شرق آسیا کشف کرده بودند. به دنبال اکتشافات جغرافیایی، فعالیت استعماری کشورهای اروپایی آغاز شد.

پرتغالی‌ها، نخستین اروپاییانی بودند که از طریق راه‌های دریایی جدید به اقیانوس هند و خلیج فارس رسیدند. پس از آنها انگلیسی‌ها، فرانسوی‌ها و هلندی‌ها نیز از راه رسیدند. شاه عباس اول به انگلیسی‌ها، فرانسوی‌ها و هلندی‌ها اجازه داد در خلیج فارس برای خود پایگاه‌های تجاری برپا کنند. وی به انگیزه بهره‌برداری از دانش نظامی و فنی اروپاییان و نیز به منظور توسعه تجارت خارجی، کوشید تا مناسبات دوستانه‌ای را با کشورهای اروپایی برقرار کند. یکی از منابع عمده درآمد خزانه سلطنتی در زمان شاه عباس اول تجارت ابریشم بود که توسط تجار ایرانی ارمنی زیر نظر شاه عباس انجام می‌شد. تجار اروپایی و کمپانی‌های مختلف هند شرقی، مشتری اصلی ابریشم ایران بودند.

اروپاییان در عصر صفوی قادر به تحمیل اهداف خود به این دولت نبودند و صفویان با اقتدار از روابط با اروپا در جهت اهداف خود سود می‌بردند. در اواخر عصر صفوی روابط فرهنگی ایران و اروپا توسعه یافت. وجود تعداد زیاد سیاحان اروپایی و سفرای این کشورها در ایران، خود، نشانی از گستردگی این روابط در عصر صفوی است.

بررسی شواهد و مدارک

فعالیت ۳

متن زیر را بخوانید و برداشت خود را از سیاست خارجی و موقعیت ایران در ارتباط با همسایگان و دولت‌های اروپایی در عصر صفوی بیان کنید.

«هیچ جوابی شیرین‌تر و منطقی‌تر از جوابی که ایرانیان به نمایندگان آلمان و لهستان و مسکو دادند، نمی‌باشد. نمایندگان این دولت‌ها آمده بودند به دولت ایران پیشنهاد کنند تا با رؤسای ممالک نامبرده که اربابانشان بودند، علیه سلطان عثمانی متحد شود... اعتمادالدوله اضافه کرده بود که شاه ایران به پادشاه عثمانی وعده داده است که با یکدیگر در صلح و آرامش زندگی کنند و شاه ایران هیچ نفع و فایده‌ای را از محترم شمردن قولی که به شاه عثمانی داده است، بالاتر نمی‌شناسد...» (سانسون، سفرنامه، ص ۱۷۲).

فرهنگ و تمدن در عصر صفوی

زمینه‌های شکوفایی فرهنگ و هنر

۱ صفویان با ایجاد وحدت سیاسی، یکپارچگی جغرافیایی و انسجام اجتماعی در ایران، زمینه مناسبی برای توسعه و شکوفایی فرهنگی و تمدنی فراهم آوردند.

۲ رسمیت یافتن و استقرار مذهب شیعه دوازده امامی، تأثیرات عمیقی بر همه ابعاد جامعه گذاشت: به گونه‌ای که علم، آموزش، فرهنگ و هنر ایرانی، تحت تأثیر آموزه‌های شیعی، جلوه‌های گوناگونی را از خود بروز داد.

۳ شاهان و مقام‌های کشوری و لشکری به هنر و معماری و فعالیت‌های علمی و آموزشی بیش از پیش توجه نشان دادند و هنرمندان، صنعت‌گران، معماران و عالمان را تشویق و حمایت کردند. آنان با سفارش ساخت آثار هنری به هنرمندان و صنعت‌گران، نقش فراوانی در شکوفایی هنر ایفا کردند.

۴ در دوره صفوی، سنت وقف در جامعه گسترش یافت و شاهان و سایر ثروتمندان بخشی از ثروت و دارایی خود را وقف امور مذهبی، علمی و آموزشی و ترویج هنر و معماری کردند.

۵ علم دوستی، استعداد و ذوق هنری ایرانیان و میراث علمی، ادبی و هنری ارزشمندی که از دوران قبل به خصوص عصر تیموری باقی مانده بود، تأثیر بسزایی در شکوفایی و غنای فرهنگی و تمدنی دوره صفوی داشت.

تعلیم و تربیت و مراکز آموزشی

علوم و معارف

از آنجا که در زمان تأسیس حکومت صفوی، تعداد عالمان و مراکز علمی شیعی در ایران کم بود، شاهان صفوی به منظور ترویج معارف شیعه و رفع نیازهای مذهبی و حقوقی جامعه، عده‌ای از علمای شیعه جبل عامل لبنان، عراق، بحرین و علمای ایرانی را که به دلیل فشار حکومت‌های قبلی به عراق و لبنان مهاجرت کرده بودند به ایران دعوت کردند. با ورود این گروه از علما، آموزش علوم دینی، به ویژه معارف شیعی، در ایران گسترش یافت. در این دوره، آموزش ادبیات، حکمت، فلسفه، نجوم، طب، فیزیک، تاریخ و فقه و اصول در مراکز مختلفی صورت می‌گرفت، اگرچه اهتمام به علوم تجربی در مقایسه با دوران طلایی تمدن اسلامی (قرون ۴-۷ هجری قمری) کمتر بود. برخی از محققان ایرانی و اروپایی، عصر صفوی را دوران افول شعر و ادبیات فارسی دانسته‌اند، اما تحقیقات جدید، قطعیت این نظر را مورد تردید قرار داده است. برخی از شاهان صفوی شاعر و حامیان جدی شعر بودند. از شاعران شاخص عصر صفوی می‌توان وحشی باقعی (د ۹۶۱ش)، محتشم کاشانی (د ۹۶۶ش) و صائب تبریزی (د ۱۰۵۴ش) را نام برد.

بیشتر بدانیم

علاقه‌مندی ایرانیان به شعر و شاعری

آدام اولتاریوس آلمانی، سفیر فریدریک سوم، می‌نویسد: «... ایرانی‌ها علاقه زیادی به شعر دارند و به جرئت می‌توانم بگویم که در دنیا ملتی وجود ندارد که بیش از ایرانی‌ها عاشق شعر و ادبیات باشند. در میان مردم عادی، افراد بسیاری را می‌توان یافت که طبع شعر دارند و درباره هر چیزی شعر می‌گویند... و در مجالس و گذرگاه‌ها برای سرگرمی و تفریح مردم خوانده و از آنها پولی بابت گذران خود می‌گیرند... کسانی که اشعار ادیبانه و فاضلانه می‌گویند معمولاً به دربار و محافل رجال راه دارند» (اولتاریوس، سفرنامه، صص ۶۶۷-۶۶۸).

مراکز علمی و آموزشی

مدرسه: مدرسه در عصر صفوی مرکزی برای آموزش معارف دینی و دیگر علوم بود. مدارس توسط مقام‌های حکومتی، شخصیت‌های مذهبی و برخی از ثروتمندان خیر ساخته و حمایت می‌شد. بیشتر مدارس دارای موقوفاتی بودند که درآمد آن صرف مخارج این گونه مدارس می‌شد. پاره‌ای از وقف‌نامه‌های عصر صفوی نشان می‌دهند که زنان ثروتمند، بخش زیادی از ثروت خود را وقف اداره مدارس اصفهان کرده بودند. از مدارس معروف عصر صفوی در اصفهان می‌توان به مدرسه چهارباغ، مشهور به مدرسه مادرشاه و مدرسه شیخ لطف‌الله اشاره کرد.

مدرسه چهارباغ - اصفهان

متن‌های زیر را بخوانید و به سؤالات پاسخ دهید.

متن ۱: «ایرانیان دارای فکر و اندیشه، سرعت فهم و ادراک، ظرافت و نیروی تمیز و حسن قضاوت و حزم و احتیاط می‌باشند... من تصور نمی‌کنم که در اروپای ما کشوری پیدا شود که در آنجا علوم بیشتر از ایران مورد تجلیل و تکریم و پژوهش و کاوش قرار گیرند» (شاردن، سفرنامه، ج ۹، صص ۱۴-۱۶).

متن ۲: «از نظر شکوه و جلال و طرز ساختمان، مدارس ایرانی سخت بر مدارس عالیه ما برتری دارند، اما مشکلات مدارس و طرز تعلیم و تعلم این مدارس را با اوضاع و احوال حاکم بر مدارس ما نمی‌توان قیاس کرد» (کمپفر، سفرنامه، ص ۱۳۹).

۱ به نظر شما دیدگاه شاردن از چه جهتی دارای اهمیت است؟

۲ نویسنده در متن دوم به چه جنبه‌ای از مدارس عصر صفوی تأکید می‌کند؟ از نظر شما چه تفاوتی بین مدارس ایران و آلمان با توجه به این متن وجود داشت؟

بیشتر بدانیم

مکتب‌خانه

مکتب‌خانه از قدیمی‌ترین مراکز آموزش مقدماتی در ایران به‌شمار می‌رود. در مکتب‌خانه‌ها کودکان آموزش‌های دینی و اخلاقی و ادبی می‌دیدند. معلمان مکتب‌خانه اطلاعات اولیه‌ای در زمینه زبان عربی و قرآن داشتند و به آموزش احکام، روخوانی قرآن، صرف و نحو مقدماتی عربی و برخی از آثار ادبی نظیر گلستان و بوستان سعدی و خمسه نظامی می‌پرداختند.

نگاره مکتب‌خانه

علماء و دانشمندان

در عصر صفوی علاوه بر آنکه صناعی چون فرش‌بافی، نساجی، کاشی‌کاری و هنرهای همچون مینیاتور و معماری تقویت شدند، در علوم چون فقه، کلام و تفسیر نیز، علمای بزرگی پا به عرصه نهادند. دانشمندانی چون محمدتقی مجلسی (۹۷۳-۱۰۳۸ ش)، فقیه، محدث و مؤلف کتاب‌های مهمی در حدیث و فقه و فرزند دانشمندش محمدباقر مجلسی (۱۰۰۶-۱۰۷۷ ش)، صاحب دائرةالمعارف بزرگ حدیثی به نام بحارالانوار، از بزرگان عصر خود محسوب می‌شدند. در حوزه فلسفه و عرفان، میرداماد (۹۴۰-۱۰۰۹ ش)، از بنیانگذاران مکتب فلسفی اصفهان، صاحب تألیفات ارزشمند و شهرتی بسیار است. یکی از برجسته‌ترین علمای ایران در عصر صفوی، بهاءالدین محمدبن حسین عاملی (۹۰۷-۹۹۹ ش) معروف به شیخ بهایی است که در همه علوم دینی و عقلی و طبیعی عصر صاحب نظر بود.

دستخط ملاصدرا - نامه او به ملاشمسای گیلانی، کتابخانه دانشگاه تهران، شماره ۲۶۰۲

از او تألیفات ارزشمندی به جا مانده است. شاخص‌ترین چهره فلسفی عصر صفوی و دوران بعد تا زمان ما، صدرالدین محمد بن قوام شیرازی (۹۵۰-۱۰۱۹ ش)، معروف به صدر المتألهین و ملاصدرا بود. او که از شاگردان شیخ بهایی و میرداماد بود در فلسفه، مؤسس مکتب فلسفی «حکمت متعالیه» است. ملاصدرا میراث گران قدر چهار جریان فکری بزرگ اسلامی یعنی فلسفه مشاء، اشراق، کلام و عرفان را به هم درآمیخت و نظام فلسفی نوینی به وجود آورد.

بررسی شواهد و مدارک

فعالیت ۵

«همه ایرانی‌ها اهمیت زیادی برای علوم و کسانی که این علوم را می‌دانند ... قائلند. برای فراگرفتن علوم مختلف در گوشه و کنار ایران دانشگاه‌هایی وجود دارد که آنها را «مدرسه» می‌گویند... در رأس هر یک از آنها «صدر» قرار دارد... علمی که در این مدارس تدریس می‌شود عبارت‌اند از حساب، هندسه، خطابه، شعر، فیزیک، فلسفه، نجوم، حقوق و پزشکی. آنها کتب فلسفی ارسطو را به زبان عربی برگردانده و در مدارس خود تدریس می‌کنند». (التاریوس، آدام، سفرنامه، ص ۶۷۹-۶۸۰) به نظر شما مواد درسی در مدارس عصر صفوی براساس چه ملاک‌هایی تعیین می‌شد؟

معماری

عصر صفویان یکی از دوره‌های درخشان معماری ایران است. معماری ایرانی در این دوره، با برخورداری از تجارب معماری فاخر عصر تیموری و نیز در سایه ثبات، امنیت و حمایت پادشاهان به ویژه شاه عباس اول، شکوفا شد. شکوه و عظمت بناهایی که در این عصر در سرتاسر ایران به ویژه در اصفهان و قزوین ساخته شده، اعجاب آور و تحسین برانگیز است؛ مانند مساجد، پل‌ها، کاخ‌ها، باغ‌ها و...^۱

میدان نقش جهان^۲ یکی از زیباترین و مهم‌ترین مجموعه‌های تاریخی ایران و جهان و نماد معماری صفوی محسوب می‌شود. این اثر به همت شاه عباس اول ساخته شد و مهم‌ترین ویژگی آن شکوه و عظمت و نیز کاربردهای متنوع بود. از جمله این کاربردها می‌توان به برگزاری جشن‌ها و مسابقات چوگان بازی و تیراندازی، باریابی سفرا، سان دیدن از سپاهیان، اجرای نمایش و آتش بازی اشاره کرد. از دیگر ویژگی‌های میدان نقش جهان، ارتباط آن با مراکز پررفت و آمد شهر، یعنی مسجد و بازار بود. کاخ عالی قاپو به عنوان نماد قدرت سیاسی بر این میدان اشراف داشت. میدان نقش جهان متعلق به دولت و مردم بود. به گزارش سیاحان غربی، در شب عید نوروز میدان نقش جهان مملو از مردم و گروه‌های موسیقی و نمایشی می‌شد.

مسجد جامع عباسی (مسجد امام) یکی از زیباترین و مهم‌ترین مساجد است که در عهد شاه عباس، به عنوان بخشی از مجموعه میدان نقش جهان طراحی و ساخته شد. هماهنگی در رنگ‌ها و نقش‌های کاشی‌ها و طراحی و معماری بی‌نظیر، این مسجد را به یکی از مجموعه‌های عالی معماری صفوی بدل کرده است. در ضلع دیگر این میدان، مسجد شیخ لطف‌الله طراحی و ساخته شده است. مسجد شیخ لطف‌الله به لحاظ وسعت و ابعاد، کوچک‌تر از مسجد جامع عباسی است، اما از نظر فن معماری و زیباشناسی از آثار

۱. گرس، سرگذشت و سفرنامه فرستاده فرانسه در دربار شاه سلطان حسین، ص ۷۱

۲. این اثر برجسته در سال ۱۳۵۸ ش، در سازمان جهانی یونسکو (UNESCO) به ثبت جهانی رسیده است.

بی نظیر معماری ایران به شمار می رود. از ویژگی های شاخص هردو مسجد، کاشی کاری هنرمندانه ای است که تحسین و شگفتی هر بیننده ای را بر می انگیزد.

هنر و معماری برجسته صفویه، بر هند و کشورهای دیگر اسلامی، تأثیرگذار بود، مانند بناهایی همچون تاج محل در هند و معماری عتبات عالیات در عراق.

کاروان سرای شاه عباسی بیستون - کرمانشاه

نقاشی یک معمار فرانسوی از میدان نقش جهان در حدود ۱۸۰۰م/۱۱۷۸ش

بنای زیبای تاج محل در هند

مسجد شیخ لطف الله، شاهکار هنر کاشی کاری ایران

هنر

نگارگری و خوشنویسی

در دوره صفوی شاهد ظهور برخی مکتب های نقاشی و نگارگری و خلق آثار هنری فاخری هستیم که بخشی از آنها امروزه زینت بخش موزه های بزرگ جهان است.

چنانچه در سال گذشته در درس فرهنگ و هنر عصر مغول - تیموری خوانده اید، در عصر تیموری شهر هرات یکی از کانون های بزرگ علمی، فرهنگی و هنری جهان اسلام بود که نگارگران بزرگی چون کمال الدین بهزاد در آن می زیستند. شاه اسماعیل با فتح هرات، کمال الدین بهزاد را با خود به تبریز برد و به ریاست کتابخانه دربار تبریز منصوب کرد. در این کتابخانه کارگاهی وجود داشت که کتاب های بسیار زیبایی در آن تهیه می شد. بهزاد و شاگردانش با خلق آثار بی نظیر و ترکیب مکتب هرات با عناصر جدید، مکتب جدیدی به نام مکتب تبریز پایه گذاری کردند. یکی از شاهکارهای این عصر، کتابت و تصویرگری شاهنامه بود که در زمان شاه تهماسب به پایان رسید و به شاهنامه تهماسبی معروف شد. در شاهنامه تهماسبی دویست و پنجاه نقاشی مینیاتور وجود دارد که توسط هنرمندان برجسته ای

به تصویر درآمده‌اند. این اثر همچنین یکی از آثار گران قدر در زمینه خوشنویسی نیز محسوب می‌شود که توسط خطاطان هنرمندی به رشته تحریر در آمد.

شاهزاده محمدبیک گرجی، یکی از شاهکارهای نگارگری رضاعباسی

شاهنامه تهماسبی — موزه رضاعباسی

بافندگی

صفویان هنر اصیل فرش بافی ایران را از حالت روستایی و عشایری خارج کردند و به صورت یک صنعت ملی درآوردند. در این دوره کارگاه‌های بزرگ فرش بافی تحت نظارت دولت در سراسر کشور و به ویژه در پایتخت ایجاد شد. از آن دوره قالی‌های زیبا و نفیسی باقی مانده است. فرش اردبیل که به سفارش شاه تهماسب اول برای پیشکش به مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی، توسط هنرمندان کاشانی بافته شده است، یکی از شاهکارهای هنری جهان به شمار می‌رود.

برخی از محققان، دوره صفوی را عصر طلایی پارچه بافی در ایران شمرده‌اند. در این دوره پارچه‌های متنوع و گوناگونی مثل ابریشم، مخمل، بافت فلزی (زری بافت)، ترمه و قلمکار در کارگاه‌های کاشان، اصفهان، هرات، مشهد، یزد، کرمان و... بافته می‌شد. هر کدام از این شهرها در تهیه و تولید پارچه‌ای خاص تخصص داشت. اصفهان، یزد و کاشان از مهم‌ترین کانون‌های پارچه‌های زری بافت^۱ بودند و بافندگان کرمان در تولید شال ترمه مهارت داشتند.

نمونه‌ای از پارچه‌های متعلق به دوره صفویه

۱. به طور کلی به پارچه‌هایی که دارای نخ فلزی یعنی طلا و نقره بودند زری بافت می‌گویند. البته به نوعی نخ ظریف که معمولاً ابریشمی و دارای پوششی از طلا و نقره است، گلابتون نیز گفته می‌شود.

فرش اردبیل — موزه ویکتوریا و آلبرت لندن

بررسی شواهد و مدارک

فعالیت ۶

متن زیر را بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید.

«بادآوری می‌کنیم که سه چیز را در این شهر (کاشان) بهتر از ایتالیا تهیه می‌کنند، یا به هر حال به خوبی آن در ایتالیا ندیده‌ام. یکی از آنها شال است که از پارچه پهن و بلندی بافته شده و مردان آن را تاب می‌دهند و به دور کمر می‌بندند. این پارچه راه‌راه است و احياناً در تار و پود آن طلا به کار رفته و دارای شرابه‌های^۱ زیبایی است... شیء دوم پارچه‌ای است به نام میلک که دارای دو رو است و رنگی مخصوص دارد و اشعار ایرانی و نقش زن و مرد در روی آن بافته شده است و واقعاً زیباتر از آن نمی‌توان مجسم کرد. سومین شیء پارچه زربافت... و تفاوتش با پارچه قبلی این است که میلک فقط از ابریشم درست شده، در حالی که در تار و پود این پارچه طلا یا نقره و گاهی هر دو به کار رفته است. این پارچه‌ها در ایران منحصرأً از طرف زنان مصرف می‌شود؛ زیرا لباس مردان فقط از قماش نخی است. این لباس را شاه فعلی ایران (شاه عباس اول) مرسوم کرده و به نظر من علت این است که می‌خواهد ابریشم در مملکت زیاد مصرف نشود و این متاع که پول فراوان عاید خزانه می‌کند، تا حد امکان بیشتر صادر شود» (دلاواله، سفرنامه، صص ۱۱۵-۱۱۶).

۱ با توجه به متن، وضعیت پارچه‌بافی ایران در عصر صفوی را چگونه ارزیابی می‌کنید؟

۲ سعدی در گلستان می‌گوید که دیبای روم، صاحب شهرتی بود و به شرق صادر می‌شد. به نظر شما، از زمان سعدی در قرن هفتم تا زمان تألیف سفرنامه جهانگرد ایتالیایی در دوره شاه عباس (قرن یازدهم قمری) چه تحولی در پارچه‌بافی ایران قابل مشاهده است؟

۱. رشته‌ها و منگوله‌هایی که از کنار و حاشیه بافته‌ها آویخته می‌شود.

عالمان، اندیشمندان و هنرمندان عصر صفویه

نام	رشته علمی و هنری	مکتب	برخی از آثار شاخص
کمال الدین بهزاد	نگارگری (میناتور)	هرات - تبریز	«سوسه یوسف» و «ملاقات شاه و درویش» که اولی در کتابخانه قاهره و دومی در کتابخانه ملی سن پترزبورگ موجود است.
سلطان محمد و فرزندش میرزا علی تبریزی، جلال الدین میرک، سید منصور بدخشانی	میناتور	مکتب قزوین	این هنرمندان برای خلق شاهنامه تهماسبی حدود بیست سال زحمت کشیدند.
آقا رضا عباسی	میناتور	مکتب اصفهان	«جوانی بار دای آبی» (محل نگهداری موزه هاروارد)، «کتابت» (محل نگهداری موزه لندن) و «درویش و جوان» (در موزه لوور پاریس)
معین مصور	میناتور	مکتب اصفهان	«برتره رضا عباسی» کتابخانه دانشگاه پرینستون، «پیرمرد و جوانان» از مثنوی هفت اورنگ جامی، محفوظ در موزه بریتانیا
میرعماد حسنی قزوینی	خوشنویسی	سبک میرعماد	سیاه مشق نستعلیق
غیاث الدین علی نقشبند یزدی	زری بافی	—	پارچه های زری بافت
مقصود کاشانی	قالی بافی	—	فرش اردبیل (موزه ویکتوریا و آلبرت)
ملا محسن فیض کاشانی	فقه، حدیث، حکمت و عرفان	—	آلمحجّة البیضاء، اصول المعارف، الوافی
محمد حسینی نوربخشی	پزشکی	—	خلاصه التجارب
محمد حسین شفای	داروسازی	—	تحفة المأمونین
صدر المتألهین شیرازی	فلسفه	حکمت متعالیه	اسفار اربعه، الشواهد الربوبیه
خواجه دهمدار شیرازی	تصوف و عرفان	—	رسالة توحید
شیخ بهایی	جامع بسیاری از علوم از جمله ریاضیات	—	خلاصه الحساب، کشکول
عبدالعلی بیرجندی	نجوم و ریاضیات	—	اسطرلاب

پرسش های نمونه

- مهم ترین مسائل و مشکلات نخستین سال های پادشاهی تهماسب و عباس اول را مقایسه کنید.
- روش کشورداری شاه عباس اول را چگونه ارزیابی می کنید؟
- دلایل و نتایج دشمنی و ستیز حکومت عثمانی با دولت صفوی را بررسی و تحلیل نمایید.
- روابط ایران و غرب در عصر صفوی بر چه محورهایی استوار بود؟
- شواهد و مدارک استفاده شده در این درس را نام ببرید و در مورد اهمیت آنها توضیح دهید.
- زمینه های اعتلای فرهنگ و هنر عصر صفوی را ارزیابی کنید.
- با توجه به شواهد و مدارک ارائه شده، وضعیت مدارس عصر صفوی را چگونه ارزیابی می کنید؟
- هنر نگارگری عصر صفوی را چگونه ارزیابی می کنید؟
- وضعیت منسوجات و پارچه بافی ایرانی در عصر صفوی را شرح دهید.
- در تهیه و تدوین این درس از چه منابعی بهره برده شده است؟ فهرست کنید.

ایران در فاصله سقوط صفویه تا تأسیس حکومت قاجار (۱۱۰۲-۱۱۷۴ ش) فراز و نشیب‌های زیادی را پشت سر گذاشت. در این دوره، سلسله‌های افشاریه و زندیه مدت کوتاهی حکومت کردند. تا حدودی هم‌زمان با آن، در دیگر کشورها نیز رویدادهای سرنوشت‌سازی به وقوع پیوست که بر تحولات جهان در دوران معاصر تأثیرگذار بود. در این درس علل، آثار و نتایج مهم‌ترین تحولات ایران و جهان در دوره مذکور بررسی و تحلیل می‌شود.

▶ ایران از نادرشاه افشار تا آقامحمدخان قاجار

سقوط اصفهان و فروپاشی حکومت صفویان (۱۱۰۰ ش/۱۷۲۳ م) موجب آشفتگی امور و بروز هرج و مرج و آشوب‌های داخلی شد. افغان‌ها به دلیل ناتوانی در تسلط بر تمام قلمرو صفوی و ناآشنایی با اصول کشورداری، نتوانستند حاکمیت مقتدری تشکیل دهند. روسیه و عثمانی نیز فرصت را مغتنم شمردند و بخش‌هایی از شمال و غرب میهن ما را اشغال کردند. در چنین شرایطی بود که سرداری به نام نادر از ایل افشار پا به عرصه نهاد.

بحث و گفت‌وگو

با راهنمایی دبیر درباره زمینه و علل و عواملی که موجب شد ایلات و عشایر در تاریخ ایران دوران اسلامی، به‌خصوص پس از صفویه، نقش مهمی در تحولات سیاسی و برآمدن و زوال حکومت‌ها داشته باشند، بحث و گفت‌وگو کنید.

▶ حکومت افشاریه

ایل افشار از ایل‌های قزلباش بود که در به سلطنت رساندن حکومت صفویان نقش داشت. در عصر صفوی، بخشی از این ایل را برای محافظت از مرزهای خراسان در برابر هجوم ازبکان به نواحی شمال آن دیار کوچاندند.

نادر؛ سرداری در رکاب شاهزاده صفوی

پس از تسلط افغان‌ها بر اصفهان، یکی از پسران شاه سلطان حسین صفوی به نام تهماسب برای گردآوری نیرو و بازگرداندن حکومت صفویان، از پایتخت گریخت. برخی از سرداران و سران ایل‌ها مانند نادر افشار و فتحعلی خان قاجار (پدربزرگ آقامحمدخان) به او

مجسمه نادرشاه افشار، باغ نادری، مشهد

پیوستند و در نخستین گام، خراسان را تصرف کردند. پس از کشته شدن فتحعلی خان قاجار، نادر که جنگاوری شجاع و متهور بود، ابتکار عمل را به دست گرفت و فرماندهی سپاه تهماسب را عهده‌دار شد. او طی چندین جنگ افغان‌ها را شکست داد. (مسیر لشکرکشی‌ها و جنگ‌های داخلی و خارجی نادر را روی نقشه بررسی کنید.)

نادر سپس مهاباد نبرد با روسیه و عثمانی شد. سپاه تحت فرمان او در چندین جنگ بر ارتش قدرتمند عثمانی پیروز و سرزمین‌های اشغال شده ایران را آزاد کرد. روس‌ها نیز با مشاهده توان نظامی نادر و جنگجویانش، پیش از برخورد نظامی، نیروهای خود را از ایران بیرون بردند.

نقشه لشکرکشی‌ها و جنگ‌های نادر

نادر؛ شاه ایران

پیروزی‌های برق‌آسای نادر در جنگ‌های داخلی و خارجی زمینه‌نشستن او بر تخت شاهی را فراهم آورد. او نخست، تهماسب دوم را به بهانه بی‌کفایتی از سلطنت خلع کرد. سپس بزرگان کشور، علما و سران ایل‌ها و طوایف را به شورای دشت مغان فراخواند و شرایطی را برای پذیرفتن سلطنت مطرح کرد که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

۱. موروثی شدن سلطنت در خاندان او

۲. حمایت نکردن بزرگان و رؤسای طوایف از خاندان صفوی

۳. حل اختلافات مذهبی با دولت عثمانی

با پذیرش شروط نادر در شورای دشت مغان، انقراض سلسله صفویه اعلام و نادر به عنوان شاه ایران انتخاب شد. نادر شاه افشار پس از اینکه به سلطنت رسید، برای حل مشکلات سیاسی و مذهبی، به‌ویژه رفع اختلافات مذهبی با عثمانی، بسیار تلاش کرد. او گاهی با جنگ و زمانی با زبان مصالحه و مذاکره درصدد حل مشکل برآمد. اما این تلاش‌ها به‌سبب کارشکنی‌های عثمانی و گرفتاری‌های داخلی و خارجی نادر به نتیجه مطلوب نرسید. در عمل، عامل انسجام‌بخش مردم ایران، یعنی مذهب شیعه تضعیف گردید و همین مبارزه با مناسک و اندیشه شیعی، باعث شد که حکومت افشاریان در ایران، دوام زیادی نیابد.

بررسی شواهد و مدارک

فعالیت ۱

متن زیر را بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید.

نادرشاه از ابتدای حکومت تلاش می‌کرد اختلافات مذهبی میان دو کشور ایران و عثمانی را حل کند. آخرین و مهم‌ترین اقدام او، برپایی شورای نجف در ۱۱۲۰ ش/۱۷۴۳ م با شرکت ۷۰ تن از علمای شیعی و سنی ایران و مناطق هم‌جوار بود. در این شورا پس از مباحث گسترده سرانجام بیانیه‌ای تنظیم شد که مواد مهم آن چنین بوده است:

«اولاً آنکه اهل ایران از عقاید سالفه^۱ و سب و رَفْض^۲ نُکُول^۳ و مذهب جعفری را که از مذاهب حقه است قبول نموده و قضات و علما و افندیان^۴ کرام روم اذعان کرده و آن را خامس مذاهب شمارند.

دوم اینکه چون در کعبه معظمه ارکان اربعه مسجدالحرام به ائمه و مذاهب اربعه تعلق دارد، ائمه مذهب جعفری در رکن شافعی با ایشان شریک بوده بعد از ایشان علی‌حده با امام خود به آیین جعفری نماز گزارند...» (میرزاهمدی استرآبادی، جهانگشای نادری، ص ۳۹۱).

متن نقل شده از میرزاهمدی استرآبادی را به فارسی روان برگردانید.

درباره متن فوق فکر کنید و به این سؤالات پاسخ دهید.

۱. هدف نادر از برپایی شورای نجف چه بود؟

۲. به نظر شما آیا این اقدام نادرشاه در آن زمان درست بوده است؟

۱. عقاید گذشته

۲. لعن و نفرین کردن

۳. روی گرداندن، دست کشیدن

۴. صاحب منصبان عثمانی

الماس دریای نور، موزه جواهرات ملی ایران

نبرد گرنال (۱۱۱۷ش/ ۱۷۳۹م)

یکی از اقدامات نادر، لشکرکشی به هندوستان و جنگ گرنال بود که مورد انتقاد بسیاری از محققان ایرانی است. او به بهانه تعقیب افغان‌ها و اعتراض به اینکه پادشاه گورکانی هند، به آنها پناه داده است، به این کشور لشکرکشی کرد. البته برای این کار انگیزه مالی و اقتصادی نیز داشت؛ چون اداره ارتش بزرگ و پرشمار او بدون منابع مالی کافی ممکن نبود. نادر با پیروزی در جنگ گرنال، دهلی را تصرف کرد و به غنایم گران‌بهایی همچون الماس دریای نور، تخت طاووس و گنجینه‌های بزرگ جواهرات و کتب نفیس دست یافت و آنها را به همراه هزاران هنرمند و صنعتگر هندی با خود به ایران آورد، اما این ثروت را خرج مردم و سپاهیان خود نکرد.

نادرشاه افشار سرانجام هنگامی که مشغول سرکوب شورشی در خراسان بود، با توطئه نزدیکان و سردارانش کشته شد (۱۱۲۶ش/ ۱۷۴۷م). او که سرداری بی‌باک و دارای نبوغ نظامی فوق‌العاده بود، در زمانی که آشوب‌های داخلی و هجوم ارتش‌های بیگانه موجودیت ایران را به خطر انداخته بود، وارد میدان شد و با طراحی نظامی توانست بر ایران حاکم شود. با این حال، به عنوان پادشاه توفیق نیافت که زمینه را برای ثبات و امنیت پایدار، انتقال آرام قدرت و تثبیت حکومت افشاریه پس از خود فراهم آورد. از مهم‌ترین عوامل ناکامی او می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- ۱ اشتغال پیوسته او به جنگ
- ۲ مالیات‌های اضافی که از مردم برای تأمین هزینه‌های جنگ گرفته می‌شد.
- ۳ بدگمانی وی به نزدیکان و بزرگان کشور و برخورد خشن با آنان در سال‌های پایانی حکومت
- ۴ توجه نادر به تقویت قوای نظامی و غفلت از دیگر عوامل مؤثر بر پایداری حکومت

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما، نبود وزیران و مشاوران برجسته در کنار نادرشاه چه آثار و پیامدهای سیاسی داشت؟

افشاریان پس از نادر

با مرگ نادر دورانی از رقابت و جنگ برای به دست گرفتن قدرت آغاز شد. افرادی از خاندان نادر و سرداران و سران برخی ایل‌ها و طایفه‌ها با یکدیگر به ستیز برخاستند که خرابی و کشتار زیادی به بار آورد. به علاوه، افرادی با ادعای انتساب به خاندان صفوی خواهان

بازگرداندن حکومت به این خاندان بودند. در چنین شرایطی، دو تن از برادرزادگان نادر^۱ یکی پس از دیگری به عنوان جانشین او برای مدت کوتاهی مدعی حکومت شدند. سپس نوبت به نوۀ او (شاهرخ) رسید. وی از قلمرو وسیع نادر، به شهر مشهد بسنده کرد و حکومتش تا زمانی که آقا محمدخان قاجار آن را از میان برداشت، ادامه یافت.

حکومت زندیه

کریم خان زند

کریم خان – رئیس طایفۀ زند از طایفه‌های لُر – از جمله سردارانی^۲ بود که پس از کشته شدن نادرشاه، درصدد کسب قدرت برآمد. او تعدادی از رقیبان و مدعیان حکومت را از میان برداشت و با تسلط بر بخش وسیعی از ایران، سلسلۀ زندیه را تأسیس کرد. (به نقشه زیر نگاه کنید.)

کریم خان برخلاف نادر از ادامه لشکرکشی و جنگ برای در اختیار گرفتن سایر مناطق ایران دست کشید و همین امر، موجبات آرامش، رونق و آبادانی قلمرو او به‌ویژه فارس را فراهم آورد.

کریم خان، برخلاف سنت معمول، از پذیرفتن عنوان شاه امتناع کرد و خود را وکیل مردم ایران (وکیل‌الرعا یا)^۳ خواند. بعضی از خصوصیات اخلاقی کریم خان مانند مدارا و همدردی با مردم، ساده‌زیستی و رفتار مناسب با اقلیت‌های دینی و مذهبی باعث شده است که نام و نشان نیکی از او در تاریخ به جا بماند.

نگارۀ کریم خان زند هنگام دیدار با فرستاده عثمانی

نقشه ایران در دوران زندیه

۱. ابراهیم شاه و عادل شاه

۲. کریم خان برای کسب قدرت با دو تن از سرداران ایل بختیاری (علی مردان خان و ابوالفتح خان) متحد شد.

۳. کریم خان در آغاز، خود را وکیل‌الدوله خواند که به منزله وکالت از طرف شاهزاده‌ای صفوی بود اما اندکی بعد لقب وکیل‌الرعا را که به معنای نماینده مردم ایران بود، برای خود برگزید. (سفرنامه نیبور، ص ۲۰۷؛ آصف، رستم‌التواریخ، ص ۳۸۳)

نقشه‌های تاریخی ایران در دوران نادرشاه و عصر زندیه را مقایسه و تفاوت‌های آنان را با ذکر دلیل بیان کنید.

زندیه پس از کریم خان

با مرگ کریم خان زند (۱۱۵۷ ش/ ۱۷۷۹ م) دوباره آشوب ایران را فراگرفت. افرادی از طایفه زند برای رسیدن به تاج و تخت باهم به رقابت و ستیز برخاستند و صفحه خونین دیگری از تاریخ ایران را رقم زدند؛ به گونه‌ای که در کمتر از ۱۵ سال، هفت تن از این خاندان به قدرت رسیدند. نتایج این کشمکش‌ها، فروپاشی سیاسی و اقتصادی و آسیب دیدن توان نظامی و اداری کشور بود. **لطفعلی خان زند**، آخرین فرمانروای زند، با وجود شجاعت، لیاقت و محبوبیت نسبی در بین مردم نتوانست سلسله زند را حفظ کند و به دلیل اشتباهات نظامی و روی گردانی عده‌ای، از درباریان^۱، از آقامحمدخان قاجار شکست خورد و پس از دستگیری کشته شد. با مرگ لطفعلی خان سلسله زندیه منقرض شد (۱۱۶۷ ش/ ۱۷۹۴ م).

بیشتر بدانیم

لطفعلی خان زند از نگاه مردم

سِرهار فورد جونز انگلیسی که در زمان فتحعلی شاه قاجار سفیر انگلستان در ایران بود، در واپسین روزهای زندگی لطفعلی خان زند به خدمت او رسید تا ترتیب فروش برخی جواهرات سلطنتی را بدهد؛ از جمله دو الماس مشهور دریای نور و تاج ماه را که در اختیار لطفعلی خان بود. توصیف او از لطفعلی خان خواندنی است: «مردم لطفعلی خان را به خاطر صفات شایسته‌اش بسیار دوست داشتند. شهامت، پایداری، شجاعت و کفایتی که او به هنگام بلا و سختی از خود نشان می‌داد، هنوز موضوع ترانه‌هایی است که شاید تا زبان فارسی زنده است، زنده بمانند...» (سِرهار فورد جونز، آخرین روزهای لطفعلی خان زند، ص ۸).

درآمدی بر اوضاع سیاسی، اداری و اقتصادی ایران در عصر افشاریه و زندیه

در دوره تسلط افغان‌ها، افشاریه و زندیه به طور کلی ایران شاهد بی‌ثباتی سیاسی، کوتاه بودن دوران سلسله‌های حاکم، حاکمیت عناصر ایلی، برخوردهای سیاسی با همسایگان غربی و شمالی و آشفتگی‌های اجتماعی و اقتصادی بود. این شرایط اثرات جبران‌ناپذیری داشت که به تفکیک به بررسی آن خواهیم پرداخت :

۱ روابط خارجی : مناسبات سیاسی و اقتصادی ایران با جهان خارج در دوران افشاریه و زندیه کاهش چشمگیری یافت. مهم‌ترین مسائل ایران در این دوره، برخوردهای سیاسی - نظامی با عثمانی و روسیه بود که در ابتدای همین درس درباره آن سخن گفتیم. اختلافات با زمامداران عثمانی با عقد معاهده‌ای میان دو طرف به صلح منجر شد که تا اواخر حکومت کریم خان، که سپاه زندیه بصره را تصرف کرد، دوام آورد.

در دوران افشاریه و زندیه، مناسبات سیاسی و اقتصادی و ارتباطات فرهنگی ایران با کشورهای اروپایی چندان رونقی نداشت. در این دوره، نمایندگانی از بعضی کشورهای اروپایی به ایران آمدند. نادر برای انگلیسی‌ها معافیت‌های گمرکی در نظر گرفت و درصدد برآمد از دانش‌آنان در زمینه تأسیس نیروی دریایی در دریای خزر و خلیج فارس استفاده کند. در دوره کریم‌خان هیئت‌هایی از فرانسه و انگلستان برای گرفتن امتیاز و ایجاد مراکز تجاری به ایران آمدند اما چون با او به توافق نرسیدند، گشایشی در روابط صورت نگرفت.

۲ نظام اداری و سیاسی: سازمان اداری و دیوانی در این دوره اعتبار و قوت سابق را نداشت. حکومت نادرشاه براق‌تدارگرایی، تمرکز بر امور نظامی و ارتش متکی بود و نهادهای اداری در عصر حکومت او رونق چندانی نداشتند. نادرشاه در امور اداری و اقتصادی، بیشتر از دوستان و نزدیکانش به‌عنوان مشاور، استفاده می‌کرد و به وزارت و دیوان‌سالاری توجهی نداشت. این بی‌توجهی به نظام اداری تا جایی بود که او شهری را به عنوان پایتخت خود انتخاب نکرد. البته در منابع از مشهد و کلات به عنوان پایتخت او یاد شده است، ولی این مراکز بیشتر محل گردآوری خزاین و غنایم نادر بوده‌اند. شیوه اداره ایالات، ولایات، شهرها و روستاها در عصر افشاریه و زندیه همانند دوره صفویه بود و صاحب‌منصبانی با همان عناوین سابق این مراکز را اداره می‌کردند.^۱

۳ اقتصاد، تجارت و کشاورزی: تداوم جنگ‌های داخلی و خارجی در زمان نادرشاه شرایط زیر را در کشور حاکم کرد:

■ کاهش شدید نیروی انسانی در بخش کشاورزی به دلیل نیاز تشکیلات نظامی به نیروی رزمنده

■ دریافت مالیات‌های سنگین از مردم برای تأمین هزینه‌های نظامی

■ ناامنی حاصل از اشغال بخش‌هایی از نواحی غربی و شمالی ایران

در نتیجه این شرایط ضعف و رکود شدید در بخش کشاورزی و تجارت به‌وجود آمد.

در دوره کریم‌خان زند اقداماتی برای بهبود وضع کشاورزی و بازرگانی صورت گرفت و شهرهای شیراز و بندر بوشهر به مراکز مهم تجارت داخلی و خارجی تبدیل شدند. آرامش و ثبات سیاسی نسبی، کاهش مالیات‌ها، دربار کم‌تجمل و تلاش کریم‌خان برای تثبیت قیمت کالاها از جمله عوامل مؤثر در رونق اقتصادی این دوره بود.

۴ ادبیات، علم و آموزش: در عصر افشار و زند، علم و آموزش رونق دوران

صفویان را نداشت. در پی سقوط صفویه، مدارس و حوزه‌های علمی اصفهان و شهرهای دیگر تعطیل شدند یا از رونق افتادند. عده‌ای از علما و طلاب که از هجوم افغان‌ها جان سالم به در برده بودند، به عتبات عالیات مهاجرت کردند. با این حال در نتیجه آرامش و ثبات نسبی که در زمان کریم‌خان زند به‌وجود آمد، فعالیت‌های علمی و آموزشی کمی رونق گرفت و مدرسه‌های جدیدی ساخته شد.^۲

مدرسه علمیه خان یزد؛ این مدرسه به همت محمدتقی‌خان، والی خیراندیش یزد در سال ۱۱۵۱ ش بنا شد.

۱. در این دوران، ایالات بزرگ خراسان و فارس و آذربایجان را سه بیگلربیگی (فرمانداران بزرگ) و بقیه شهرها را خان (فرمانداران کوچک) اداره می‌کردند، تعدادی بازرس نیز بر کار این فرمانداران نظارت داشتند. نظم مالیاتی، هم بولی بود و هم کالایی و بخش اعظم مالیات‌ها صرف نگهداری قشون می‌شد. مخارج کمرشکن جنگ‌ها و حتی لباس و خواربار سربازان را، مردم تأمین می‌کردند. (توران میرهادی و ایرج جهانشاهی، فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان، نشر فرهنگ‌نامه، تهران، چاپ اول ۱۳۷۶)

۲. مهم‌ترین تحول ادبی در دوره زندیه شکل‌گیری انجمن‌های ادبی است. در این انجمن‌های ادبی که کانون اصلی بیشتر آنها اصفهان است، نهضت بازگشت ادبی شکل می‌گیرد. منظور از بازگشت ادبی تکرار و تقلید از سبک‌های خراسانی و عراقی است و اعتراضی به سبک هندی محسوب می‌شود. شاعران بازگشتی قصیده را به سبک شاعران خراسان و غزل را به سبک عراقی می‌سرودند. جریان ادبی بازگشت در دوره‌های افشاریه و قاجاریه نیز ادامه یافت.

کاخ خورشید، کلات نادری، خراسان رضوی

حمام وکیل، شیراز

نگارهٔ سلطان سلیم سوم (۱۱۸۵-۱۱۶۷ش) هنگام به حضور پذیرفتن مقام‌های امپراتوری در کاخ توپ‌کابی، استانبول

۵ هنر و معماری : باوجود شرایط موجود در این دوره، امکان رشد و ترقی هنر و معماری دور از انتظار بود. با این حال، در زمان حکومت نادرشاه و دوره استقرار کریم‌خان زند در شیراز اقدامات قابل توجهی صورت گرفت. ورود هنرمندان و صنعتگران هندی پس از فتوحات نادر در هند، موجب تلفیق هنر ایرانی و هندی شد. در دوره نادر شهر اصفهان بازسازی شد و در منطقه کلات که محل نگهداری خزاین نادر بود، بناهای باشکوهی مانند کاخ خورشید ساخته شد.

مدارا و احترام کریم‌خان نسبت به هنرمندان و علما نیز موجب رونق هنر و معماری در زمان او شد. وی علاقه زیادی به ساختن بناهای باشکوه داشت. ساخت مجموعه مسجد و بازار و حمام وکیل، ارگ کریم‌خانی و بازسازی آرامگاه حافظ، سعدی و باغ دلگشا، گوشه‌ای از اقدامات عمرانی او در شیراز است. در دوره زند نوعی از بناها با کاربرد تفریحی گسترش یافت که به کلاه فرنگی معروف بود و آن بنایی کوچک و گاهی تزیینی بود که در وسط باغ‌ها یا تفریحگاه‌ها ساخته می‌شد.

در نقاشی و نگارگری، به‌ویژه در عصر کریم‌خان زند، تحولی بزرگ به‌وجود آمد و نقاشان به تدریج هنر خود را با معیارهای هنری اروپا تطبیق دادند. مکتب نقاشی شیراز که در دوره مغولان شکل گرفته بود، در زمان زندیه به اوج رونق و زیبایی رسید.

فقیهان، فیلسوفان، پزشکان و ادیبان سرشناس عصر افشاریه و زندیه

آثار و اقدامات علمی	دانشمندان و ادیبان
فقیه و مجتهد بزرگ شیعه و احیاگر مکتب اصولی و صاحب آثار متعددی در فقه و اصول	محمد وحید بهبهانی (۱۱۱۷-۱۲۰۵ق)
فقیه اصولی و رجال‌نویس شیعه و صاحب آثاری در فقه و علم رجال	سید محمد مهدی بحر العلوم (۱۱۱۵-۱۲۱۲ق)
فقیه، حکیم و فیلسوف برجسته و صاحب آثاری در تفسیر، حکمت و کلام	آقا محمد بیدآبادی (د: ۱۱۹۸ق)
پزشک کریم‌خان، عالم به علوم پزشکی، ریاضی، نجوم و حکمت و فنون شعر و موسیقی	میرزا محمد نصیر اصفهانی (د: ۱۱۹۱ق)
شاعر بزرگ عهد نادرشاه و از بنیان‌گذاران نهضت بازگشت ادبی	مشتاق اصفهانی (۱۱۰۱-۱۱۷۱ق)
شاعر و تذکره‌نویس برجستهٔ قرن ۱۲ق و از بنیان‌گذاران نهضت بازگشت ادبی	لطفعلی‌خان آذربگدلی (۱۱۳۴-۱۱۹۵ق)
شاعر نامی ایران در عهد افشاریه و زندیه و از پیشروان نهضت بازگشت ادبی	هاتف اصفهانی (د: ۱۱۹۸ق)

الف) حکومت‌های مسلمان در گرداب مشکلات

سده‌های هفدهم تا نوزدهم میلادی دو سوی عالم وضعیت دوگانه متضادی داشت؛ در جانب شرق سه حکومت مسلمان یعنی ایران، عثمانی و گورکانیان هند دوران ضعف خود را سپری می‌کردند و در جانب غرب، امپراتوری‌ها و دولت‌های روسیه، فرانسه و انگلستان در مسیر قدرت و شکوفایی قرار داشتند. ضعف امپراتوری‌های مسلمان دلایل خاص خود را داشت. علل ضعف دولت‌های اسلامی به‌ویژه ایران، هند و عثمانی، در قرون اخیر، از مهم‌ترین مسائلی است که همچنان بررسی‌ها درباره آن ادامه دارد. در این بررسی‌ها، چگونگی عملکرد و نقش استعمار غربی و همچنین کانون‌های داخلی وابسته به آن در بروز و تشدید عقب‌ماندگی، از اهمیت بیشتری برخوردار است.

۱ عثمانی، امپراتوری بیمار؛ امپراتوری مسلمان عثمانی در قرن ۱۸م بر بخش‌های وسیعی از شمال آفریقا و آسیای غربی تا اروپای شرقی حکومت می‌کرد. این امپراتوری در مسیر اصلی تجارت زمینی و دریایی بین شرق و غرب قرار داشت و پل ارتباطی بین آسیا و اروپا بود. ترکان عثمانی تا این زمان با قدرت در عرصه نظامی و سیاسی حکمرانی می‌کردند؛ ولی تقریباً هم‌زمان با روی کار آمدن افشارها مجموعه عوامل مختلف داخلی و همچنین نفوذ و مداخله قدرت‌های استعماری، موجب ضعف و زوال عثمانی شد، چنان‌که اصلاحات دولتمردان عثمانی هم نتوانست از شدت آن بکاهد. در چنین شرایطی کشورهای اروپایی به‌ویژه انگلستان، روسیه، فرانسه و اتریش به بهانه دفاع از حقوق اقلیت‌ها در امور داخلی عثمانی مداخله می‌کردند، ولی درواقع به دنبال گسترش مستعمرات و تأمین منافع اقتصادی و سیاسی خود در این امپراتوری وسیع بودند. در نتیجه این دخالت‌ها، اروپایی‌ها توانستند به تدریج بخش‌هایی از قلمرو عثمانی را تصاحب کنند و بر ضعف آن دولت بیفزایند. با این وجود رقابت بین دولت‌های اروپایی مانع شد که عثمانی به‌طور کامل تحت سلطه یکی از آنان دربیاید و تا پایان جنگ جهانی اول این امپراتوری به حیات خود ادامه داد.

۲ گورکانیان هند اسیر استعمار غربی؛ حکومت گورکانیان هند یا مغولان کبیر را محمد بابر، نواده تیمور گورکانی، تأسیس کرد (۹۰۴ش/۱۵۲۶م). او بر بخش بزرگی از هندوستان حکومت می‌کرد و حکومتش نقش مهمی در گسترش اسلام و زبان فارسی در هندوستان داشت. در قرن ۱۸م، حکومت گورکانی هند همانند امپراتوری عثمانی رو به ضعف نهاد. اختلاف و دشمنی میان هندوها و مسلمانان، سوءمدیریت و ضعف شاهان، دسته‌بندی و توطئه‌های درباریان و ورود استعمارگران به این سرزمین و همچنین ترویج فرهنگ و زبان بیگانه در عین تضعیف زبان بومی از عوامل اصلی ضعف و انحطاط گورکانیان هند بود.

پرتغالی‌ها و اسپانیایی‌ها نخستین استعمارگرانی بودند که به هند وارد شدند. دولت گورکانی به اروپاییان امتیازات تجاری و گمرکی قابل توجهی داد. در سده ۱۸م، دولت‌های فرانسه، هلند و انگلستان نیز وارد هندوستان شدند و با تأسیس شرکت‌های بزرگ تجاری با نام کمپانی هند شرقی فعالیت‌های استعماری خود را گسترش دادند.

بهادرشاه دوم، آخرین فرمانروای گورکانی هند (۱۸۳۷-۱۸۵۷م) که کمپانی هند شرقی انگلستان او را از قدرت برکنار و به برمه تبعید کرد.

استعمارگران اروپایی به تدریج با دامن زدن به اختلافات دینی و قومی در هند، بخش‌هایی از آن سرزمین را تصرف کردند. در همان حال، میان استعمارگران رقابت شدیدی وجود داشت و جنگ‌هایی میان آنان در گرفت که با پیروزی انگلستان به پایان رسید. انگلیسی‌ها با غارت سرزمین ثروتمند هند قدرت خود را در جهان توسعه دادند و برای حفظ سلطه خویش، اقدام به دست‌اندازی بر سرزمین‌های مجاور و مداخله در امور کشورهای همسایه هند از جمله ایران کردند. سرانجام در سال (۱۲۳۵ش/۱۸۵۷م) پس از سرکوب شورش سربازان هندی، دولت انگلستان رسماً هند را جزئی از قلمرو خویش اعلام کرد و ملکه انگلستان به امپراتریس هند و بریتانیا ملقب شد.

ب) اروپا و آمریکا؛ انقلاب و استعمار

کشورهای اروپایی در سده‌های پس از عصر رنسانس شاهد انقلاب‌های^۱ سیاسی بزرگی بودند که به تغییرات سیاسی و اجتماعی عمیق و بنیادینی در این کشورها منجر شد. ظهور انقلاب صنعتی نیز تحولات مهمی در پی داشت که شتاب گرفتن و گسترش استعمار^۲ از جمله آنها بود.

۱ انگلستان، انقلابی برای نظام مشروطه؛ در اواخر قرن ۱۷م تحول سیاسی بزرگی در انگلستان رخ داد که بر جهان پس از خود تأثیر چشمگیری گذاشت. اگرچه از قرن ۱۳م در انگلستان مجلس (پارلمان) به وجود آمده بود اما این نهاد قدرت چندانی نداشت. در سال ۱۶۴۶/ش ۱۰۲۴م میان مجلس به رهبری الیور کرامول^۳ و چارلز یکم^۴، پادشاه انگلستان، جنگی در گرفت که به پیروزی مجلس انجامید. کرامول نظام پادشاهی را برانداخت و خود رئیس‌جمهور شد. او سپس به دلایل مذهبی با مجلس درگیر شد و آن را منحل کرد.

ملکه ویکتوریا (۱۸۱۹-۱۹۰۱م)

پس از مرگ کرامول، مجلس و نظام سلطنت دوباره احیا شدند، اما پادشاه انگلستان، به مجلس توجهی نداشت. از این رو، بار دیگر با یکدیگر ستیز کردند تا اینکه مجلس پیروز شد (۱۰۶۶/ش ۱۶۸۸م). این اتفاق در تاریخ انگلستان به انقلاب با شکوه شهرت دارد. یکی از پیامدهای این انقلاب، این بود که منشأ الهی سلطنت نفی و مجلس منشأ قدرت و تعیین‌کننده اختیارات پادشاه شناخته شد.

انگلستان پس از انقلاب باشکوه، رقبای بزرگی همچون اسپانیا و فرانسه را شکست داد و مستعمرات خود را در گوشه و کنار جهان گسترش داد. این کشور به ویژه در دوران حکومت طولانی ملکه ویکتوریا به قدرت اول جهان تبدیل شد و به بخش‌های بزرگی از آفریقا، آسیا، اقیانوسیه و آمریکای شمالی دست یافت. انگلیس در این دوره بزرگ‌ترین استعمارگر جهان قلمداد می‌شود.

نگاره جورج واشینگتن (۱۷۲۲-۱۷۹۹م)

۲ آمریکا در راه استقلال؛ سرزمین آمریکا تا قرن ۱۸ شامل چند ایالت در ساحل اقیانوس اطلس بود که مستعمره انگلستان به شمار می‌رفت. جمعیت این سرزمین شامل مهاجران اروپایی بود که به دلایل مذهبی، سیاسی و اقتصادی به آنجا مهاجرت کرده بودند و در سرزمین‌های سرخ‌پوستان، پس از نسل‌کشی و غارت گسترده آنها ساکن شده بودند. در نتیجه وضع مالیات‌های سنگین توسط دولت انگلیس و تحریکات فرانسویان، مردم این سرزمین به فرماندهی جورج واشینگتن^۵ برای رسیدن به استقلال وارد جنگ با انگلستان شدند. این جنگ سرانجام با پیروزی مستعمره‌نشینان و استقلال آمریکا به پایان رسید و جورج واشینگتن به عنوان نخستین رئیس‌جمهور این کشور انتخاب شد (۱۱۵۴/ش ۱۷۷۶م).

۱. انقلاب (Revolution) به معنای دگرگونی سریع و بنیادی همراه با تغییرات اساسی در ساختارهای سیاسی و گاه اجتماعی در یک کشور است.

۲. استعمار (Colonization) در لغت به معنی آباد کردن است و در اصطلاح عبارت است از تسلط سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی کشوری قدرتمند بر کشور یا سرزمینی دیگر برای بهره‌برداری از منابع طبیعی و اقتصادی و گاه استفاده از امکانات نظامی آن کشور یا سرزمین.

۳. Oliver Cromwell

۴. Charles I

۵. George Washington

دولت آمریکا پس از استقلال این کشور با پیشروی به سوی غرب و کشتار وسیع سرخ‌پوستان، که ساکنان اصلی آمریکا بودند، سرزمین‌های وسیعی را تصاحب کرده و به ایالت‌های خود افزود. این دولت همچنین با بهره‌گیری از نیروی کار چند میلیون برده آفریقایی که از وطن خود ربوده شده بودند، اقتصاد خود را توسعه بخشید و در سده ۱۹م به پیشرفت‌های وسیع سیاسی، اقتصادی و صنعتی دست یافت و به رقیبی برای استعمارگران اروپایی تبدیل شد.

فعالیت ۳ بررسی شواهد و مدارک

نگارهٔ تکومسه (Tecumseh)، رهبر جنگجوی قبایل سرخ‌پوست که در برابر پیشروی سربازان آمریکایی مقاومت بسیاری کرد. (اوایل قرن ۱۹م).

در ۱۷۷۶م مستعمره‌نشینان که برای کسب استقلال با انگلستان می‌جنگیدند، اعلامیهٔ استقلال ایالت متحده را صادر کردند. در مقدمهٔ این اعلامیه آمده است: «ما این حقایق را بدیهی می‌انگاریم که همهٔ انسان‌ها برابر آفریده شده‌اند و آفریدگارشان حقوق سلب‌نشده‌ای معینی به آنها اعطا کرده است که حق زندگی، آزادی و جست‌وجوی خوشبختی از جمله آنهاست...».

با بررسی رفتار غیرانسانی سفیدپوستان آمریکا در قتل چند میلیون سرخ‌پوست، که ساکنان اصلی آن سرزمین بودند و نیز بردگان سیاه‌پوست آفریقایی، میزان پایبندی دولت ایالات متحده به اعلامیهٔ استقلال را تجزیه و تحلیل کنید.

۲ فرانسه، انقلابی برای آزادی و برابری؛ کشور فرانسه در قرن ۱۸م به سبب شکست نظامی از انگلستان و صرف منابع مالی هنگفت در سرزمین آمریکا برای عقب‌نماندن در مسابقه استعماری به راه افتاده، با ورشکستگی اقتصادی و ضعف سیاسی و نظامی روبه‌رو شد. از نظر اجتماعی نیز در فرانسه مشکلاتی به وجود آمد. جامعهٔ فرانسه در آن زمان دارای سه طبقهٔ اجتماعی مشخص بود:

الف) طبقهٔ ممتاز شامل اشراف و زمین‌داران بزرگ که علاوه بر داشتن امتیازات بسیار، از پرداخت مالیات معاف بودند.

ب) طبقهٔ متوسط که اغلب تحصیل کرده بودند و مشاغلی همچون وکالت، نویسندگی، طبابت، روزنامه‌نگاری و تجارت داشتند. آنها از اینکه طبقهٔ ممتاز برایشان امتیازی قائل نبود، به شدت ناراضی بودند.

پ) طبقهٔ فقیر جامعه که در این زمان جمعیت بسیار زیادی بودند و بار اصلی مالیات‌ها و خدمات نظامی بر دوش آنان بود. اینان حکومت فرانسه و طبقهٔ ممتاز را عامل سیه‌روزی خود می‌دانستند.

در کنار این عوامل، تحولات فکری جامعهٔ فرانسه نیز نقش بزرگی در پیدایش انقلاب داشت. در این کشور تحت تأثیر عصر روشنگری اروپا، فلاسفه و روشنفکرانی ظهور کردند که اندیشه‌های آنان مردم را به سوی انقلاب رهنمون ساخت. گروهی از این روشنفکران، که به اصحاب دایرةالمعارف شهرت داشتند، با طرح مباحث علمی و ادبی شروع به انتقاد از وضع موجود کردند. ولتر^۱، مونتسکیو^۲ و روسو^۳ سه تن از مشهورترین روشنفکران فرانسه در این دوره بودند. ولتر از اطاعت انسان از عقل مادی

۱. John Voltaire
۲. Montesquieu
۳. Rousseau

نگاره ژان ژاک روسو (۱۷۱۲-۱۷۷۸م)

و مبارزه با خرافات سخن می‌گفت. مونتسکیو از تفکیک قوای سیاسی و حقوق بشر دفاع می‌کرد. روسو نیز بر اهمیت انتخابات تأکید می‌کرد و تشکیل حکومت را حاصل قراردادی اجتماعی می‌دانست. این گونه نظریات دیدگاه مردم فرانسه را تغییر داد. غفلت لویی شانزدهم از احوال مردم از یک سو و تجملات و ولخرجی‌های او و درباریان از سوی دیگر آتش خشم مردم را شعله‌ور ساخت.

بیشتر بدانیم

نگاره مونتسکیو (۱۶۸۹-۱۷۵۵م)

نامه‌های ایرانی

شارل مونتسکیو از متفکران عصر انقلاب فرانسه است. روح‌القوانین و نامه‌های ایرانی از مهم‌ترین آثار اوست. او در نامه‌های ایرانی، از زبان دو مسافر ثروتمند ایرانی در فرانسه، به شکل غیرمستقیم آموزه‌های کلیسا و اخلاق عمومی فرانسویان را زیر سؤال می‌برد و از استبداد حاکم انتقاد می‌کند. مونتسکیو در مقدمه کتاب به کوتاه‌فکری فرانسویان طعنه می‌زند که نمی‌دانند ایران کجاست و همچنین غیر از فرانسوی‌ها، ملت‌های دیگری نیز در جهان وجود دارند.

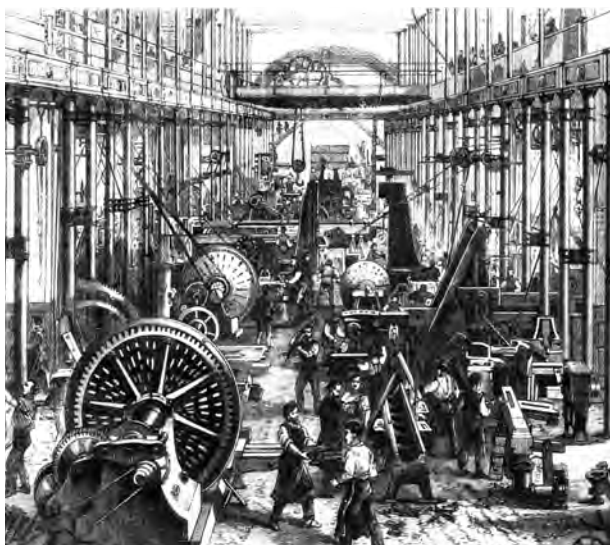

تابلوی نقاشی حمله انقلابیون فرانسه به زندان باستیل، نماد استبداد، پاریس، ۱۷۸۹م

سرانجام در ۱۱۶۷ش/۱۷۸۹م مردم اغلب بینوا و خشمگین پاریس با حمله به زندان باستیل انقلاب خود را آغاز کردند. انقلابیون لویی شانزدهم، پادشاه مستبد فرانسه را وادار به امضای قانون اساسی جدید و پذیرش نظام مشروطه سلطنتی کردند. مدتی بعد، انقلابیون تندرو پادشاه را عزل و نظام جمهوری را برقرار نمودند. آنان سپس لویی و همسرش، ماری آنتوانت را اعدام کردند. اعدام این دو و بسیاری از مخالفین با گیوتین و همچنین افکار و شعارهای آزادی خواهانه انقلابیون موجب ترس و خشم دولت‌ها در کشورهای اروپایی شد. در نتیجه، آنها با فرانسه وارد جنگ شدند. طی این جنگ‌ها یکی از فرماندهان ارتش فرانسه به نام ناپلئون بناپارت با پیروزی‌های درخشانی که به دست آورد، به شهرت رسید. او با اجرای یک کودتا به قدرت دست یافت (۱۱۷۷ش / ۱۷۹۹م) و سپس به عنوان امپراتور فرانسه

تابلوی آهن و زغال سنگ، اثر ویلیام بل اسکات، نقاش اسکاتلندی، اواسط سده ۱۹م

نگاره یکی از کارخانه های صنعتی بزرگ آلمان، ۱۸۶۸م

انتخاب شد. در دوران حکومت ناپلئون (۱۸۰۴-۱۸۱۴م) تحولات سیاسی و نظامی زیادی در اروپا و ایران صورت گرفت. ناپلئون مانند حاکمان پیشین، در مصر و آفریقا جنایات زیادی کرد.

۴ انقلاب صنعتی، دگرگونی جهان؛ تا اواخر قرن ۱۸م عامل اصلی تولید نیروی بازوی انسان بود. صنعتگران برای تولید کالای بیشتر، مهارت های فکری، جسمی و هنری خود را به کار می بستند و از دیگر نیروهای طبیعت، مانند آب و باد، کمتر استفاده می کردند. در انقلاب صنعتی نیروی محرکه آب و سپس بخار جایگزین نیروی جسمی انسان شد. این انقلاب با اختراع و تکمیل ماشین بخار در انگلستان آغاز گردید. اگرچه سرازیر شدن ثروت افسانه ای سرزمین های استعمار شده ای مانند هند و آمریکا (قبل از قرن ۱۸) و همچنین نظام گسترده برده داری و تجارت پرسود آن نیز، به شکل گیری انقلاب صنعتی کمک کرد. نخستین تحول صنعتی در نساجی و پارچه بافی صورت گرفت. سپس، این انقلاب در کشاورزی، حمل و نقل و دیگر بخش های تولید نیز رخ داد و در نتیجه آن، تولیدات صنعتی افزایش قابل توجهی یافت.

انقلاب صنعتی موجب تغییر مناسبات انسانی، اجتماعی و اقتصادی در اروپا و جهان شد؛ زیرا در نتیجه صنعتی شدن، کشورهای اروپایی به مواد اولیه، نیروی کار ارزان، بازار فروش محصولات، سرمایه مادی فراوان و حمایت دولت ها نیاز پیدا کردند. به همین سبب، دو پدیده اقتصادی و اجتماعی مهم شکل گرفت:

الف) گسترش استعمار و غارت کشورهای آسیایی و آفریقایی،
 ب) افزایش استثمار و بهره کشی از کارگران (در داخل اروپا).
 انقلاب صنعتی اگرچه موجب قدرت و رفاه بیشتر اروپاییان شد، اما مسائل و مشکلات بزرگی همچون گسترش بی رویه شهرها، رشد سریع جمعیت، به وجود آمدن فاصله طبقاتی، نارضایتی های اجتماعی و اقتصادی و آلودگی های زیست محیطی به وجود آورد.

پتر کبیر، پدر روسیه جدید

۵ روسیه در مسیر توسعه طلبی نظامی؛ روسیه تا پیش از به قدرت رسیدن پتر کبیر (۱۰۶۰-۱۱۰۳ ش / ۱۶۸۲-۱۷۲۵م) در رقابت استعمارگری اروپاییان جایگاهی نداشت. اما سیاست و اقدام‌های پتر کبیر، این کشور را متحول کرد و در مسیر توسعه طلبی سیاسی و نظامی قرار داد. او با استخدام کارشناسان اروپایی، تأسیس مدارس و دانشگاه‌های جدید و تقویت ارتش به ویژه نیروی دریایی این کشور را به قدرت بزرگی تبدیل کرد. یکی از برنامه‌های پتر برای قدرتمند شدن روسیه، گسترش سرزمین روسیه و دستیابی به دریاهای آزاد برای کسب منافع تجاری و سیاسی بود. جانشینان او تلاش کردند به این برنامه عمل کنند و به همین سبب در نواحی شرقی اروپا و حوزه دریاهای بالتیک، سیاه و مازندران (خزر) اقدامات نظامی وسیعی انجام دادند. این اقدامات موجب جنگ‌های متعدد روسیه با ایران، عثمانی و برخی کشورهای اروپایی، نظیر فرانسه شد.

پرسش‌های نمونه

- ۱ وضعیت سیاسی و نظامی ایران در دوران افشاریه و زندیه را با عصر صفویه مقایسه کنید.
- ۲ قضاوت خود را درباره شخصیت نادر و نقش او در تاریخ ایران در پنج سطر بیان کنید.
- ۳ علل، آثار و نتایج ضعف و ناکارآمدی نظام اداری (دیوان‌سالاری) ایران در دوران افشاریه و زندیه را توضیح دهید.
- ۴ به نظر شما، انقلاب باشکوه انگلستان چه تأییراتی بر اروپای قرن هیجدهم گذاشت؟
- ۵ علل اجتماعی - سیاسی، فکری و فرهنگی انقلاب بزرگ فرانسه چه بود؟
- ۶ انقلاب صنعتی چه آثار و پیامدهایی داشت؟

ایران در عصر قاجار (از آغاز تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه)

در آغاز قرن ۱۲ ش / ۱۹ م، هم‌زمان با اوج گرفتن رقابت دولت‌های اروپایی برای تسلط سیاسی - اقتصادی بر کشورهای مشرق‌زمین، حکومت قاجار در ایران تأسیس شد. در این درس شما با استفاده از شواهد و مدارک تاریخی، تحولات سیاسی - نظامی، تشکیلات اداری و حکومتی، روابط خارجی ایران و وجوه زندگی اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی عصر قاجار را بررسی و تحلیل خواهید کرد.

تحولات سیاسی

یک توضیح

پیشینه ایل قاجار

ایل قاجار از جمله ایل‌های قزلباش بود که به شاه اسماعیل صفوی در تأسیس حکومت یاری رساندند. شاه عباس اول برای مقابله با حملات ازبکان، ایل قاجار را مانند بسیاری از ایل‌های دیگر به مناطق شمال شرقی ایران کوچاند و در ناحیه استرآباد (دشت گرگان)، اسکان داد. قاجاریان پس از سقوط صفویه، برای مقابله با افغان‌های شورشی به تهماسب دوم صفوی پیوستند. سران ایل قاجار در درگیری‌های داخلی پس از سقوط صفویه، همواره در اندیشه به‌دست گرفتن قدرت، با دیگر مدعیان کشمکش داشتند و دو تن از آنان (فتحعلی خان و پسرش محمد حسن خان) جان بر سر این هدف گذاشتند.

آقامحمدخان قاجار (۱۱۷۴ - ۱۱۷۶ ش)

آقامحمدخان پسر بزرگ محمد حسن خان قاجار بود که پس از کشته شدن پدرش، به عنوان گروگان در شیراز، پایتخت کریم خان زند، به‌سر می‌برد و حتی مورد مشورت کریم خان قرار می‌گرفت. آقامحمدخان پس از مرگ کریم خان فرصت را غنیمت شمرد و از شیراز به استرآباد (گرگان) رفت و با متحد کردن افراد ایل قاجار، آماده رویارویی با زندیان شد. او نخست نواحی شمالی و مرکزی ایران را تصرف کرد و تهران را پایتخت خود قرار داد، سپس با غلبه بر لطفعلی خان زند و سرکوب طغیان حاکم گرجستان، در سال ۱۱۷۴ ش در تهران تاج‌گذاری کرد.

نگارهٔ آقامحمدخان قاجار (۱۲۰-۱۱۷۵ش)

آقامحمدخان پس از تاج‌گذاری به عزم برچیدن بساط حکومت جانشینان نادرشاه و دستیابی به غنایم و گنجینهٔ جواهرات وی، راه خراسان را درپیش گرفت. او سپس به منظور برقرارکردن نظم و امنیت به منطقهٔ قفقاز لشکرکشی کرد و در همین زمان به‌دست چند تن از همراهانش به قتل رسید (۱۱۷۵ش). بی‌تردید، سخت‌کوشی و تلاش‌های بی‌وقفهٔ آقامحمدخان برای ایجاد یکپارچگی سیاسی و بازگرداندن حاکمیت دولت مرکزی به سرتاسر قلمرو ایران درخور ستایش است ولی به سبب بی‌رحمی و کینه‌توزی‌اش در برخورد با مخالفان و رقیبان، که تاحدودی ریشه در ستم‌هایی داشت که در زمان کودکی و نوجوانی بر او رفته بود، در تاریخ نام او به نکویی برده نمی‌شود.

فتحعلی‌شاه (۱۱۷۶-۱۲۱۳ش)

پس از مرگ آقامحمدخان، برادرزاده‌اش باباخان که به فتحعلی‌شاه معروف شد، زمام امور را به‌دست گرفت. سال‌های نخست سلطنت فتحعلی‌شاه به سرکوب شورش‌های داخلی و تحکیم پادشاهی در خاندان قاجار گذشت. در دوران سلطنت نسبتاً طولانی او، حکومت قاجار از یک سو با تهاجم نظامی گستردهٔ روسیه و از سوی دیگر با رقابت دولت‌های انگلستان و فرانسه برای نفوذ سیاسی و اقتصادی در ایران مواجه بود. فتحعلی‌شاه در حفظ یکپارچگی کشور و سامان دادن به اوضاع داخلی موفق بود اما در مقابله با تهاجم نظامی و نفوذ سیاسی کشورهای اروپایی ناکام ماند.

قلمرو حکومت قاجار در زمان فتحعلی‌شاه

نگاره محمدشاه (۱۱۸۶-۱۲۲۷ش)

نگاره عباس میرزا (۱۱۶۸-۱۲۱۲ش)
اثر میرزا بابا نقاش

نگاره فتحعلی شاه (۱۱۴۸-۱۲۱۳ش)
اثر مهرعلی نقاش

محمدشاه (۱۲۱۳-۱۲۲۷ش)

فتحعلی شاه پسرش، عباس میرزا، را به جانشینی خود برگزیده بود اما به دنبال مرگ زودهنگام این شاهزاده لایق، مقام ولیعهدی به محمدمیرزا، فرزند عباس میرزا رسید. محمدمیرزا پس از مرگ فتحعلی شاه با تدابیر میرزا ابوالقاسم خان قائم مقام فراهانی و سرکوب چند تن از عموها و برادران خود، که مدعی سلطنت بودند، به تخت پادشاهی نشست. اگرچه تدابیر قائم مقام موجب سر و سامان یافتن امور کشور شد، ایستادگی او در مقابل زیاده خواهی های انگلیسی ها و تلاش برای کاستن از دخالت ناروای محمدشاه و درباریان در امور کشور، اسباب دسیسه گری مخالفانش را فراهم آورد و شاه را نسبت به این وزیر بزرگ بدبین کرد. در نتیجه، قائم مقام پس از هفت ماه از مقام وزارت برکنار و کشته شد و حاجی میرزا آقاسی، مراد و معلم درویش مسلک شاه، به جای او نشست. در دوران صدارت میرزا آقاسی، نفوذ دولت های روسیه و انگلستان در ایران افزایش یافت.

بررسی شواهد و مدارک

فعالیت ۱

وصف قائم مقام فراهانی را از زبان یکی از شاهزادگان قاجاری بخوانید و به پرسش های مربوط به آن پاسخ دهید.

«از عهد کیومرث که بنای سلطنت در ایران شد، چنان وزیری با تدبیر و دستوری بی نظیر به نظر ارباب بصیرت نرسیده. الحق که از جمیع علوم و کمالات آراسته، در علم عربیت و حکمت الهی استاد و در علوم ریاضی رایض میدان بلاغت و استحضر... اشعار دری و تازیش دُر شاهوار... باری با وجود کثرت مشاغل نهایت غرابت را دارد که شخصی به این قسم بتواند از هر علمی از علوم با بهره باشد... از هنگام حرکت محمدشاه از آذربایجان تا پنج ماه توقف در دارالخلافه طهران، قائم مقام به اقتدار گذرانیده، به طریقی که احدی بدون اذن وی قدرت رفتن خدمت شاه را نداشته و محمدشاه بدون اذن او دیناری به کسی نداده، چنانچه اگر هم مایل به بخشش بود هرآینه موجب ملامت قائم مقام می گردید. در این موارد که گرفت و گیر قائم مقام از حد اعتدال گذشت، جمعی دوستان بدو گفتند که این قدر بر پادشاه تنگ گرفتن و غدغن نمودن که هیچ کس نزد او آمد و رفت نکند و پادشاه معاشرت با احدی ننماید، درست نیست، عاقبت به تو کم مرحمت خواهد شد. در جواب گفته بود که این امور سلطنت را پادشاه درست

مطلع نیست؛ چون که اول دولت است، می‌ترسم غافل شوم و غفلتی به هم رسد و کارهای پخته خام گردد. دلم به جهت زحمت‌های خودم خواهد سوخت» (سفرنامه رضاقلی میرزا نوۀ فتحعلی‌شاه، صص ۳۱-۳۲).

۱ توجه به اینکه قائم مقام برای به سلطنت رساندن محمدشاه، پدر رضاقلی میرزا را از میان برداشت، آیا نویسنده انصاف را درباره او رعایت کرده است؟

۲ قضاوت و تحلیل شما از اقدام قائم مقام در ممانعت از دخالت ناروای شاه، حرم سرا و درباریان در اداره امور کشور چیست؟

ناصرالدین شاه (۱۲۲۷-۱۲۷۵ ش)

مسافرت ناصرالدین شاه به انگلستان

پس از مرگ محمدشاه، ولیعهد او، ناصرالدین میرزا، با درایت میرزاتقی خان فراهانی بر تخت شاهی نشست. ناصرالدین شاه جوان در آغاز سلطنتش، میرزاتقی خان را با لقب امیرکبیر به مقام صدراعظمی برگزید و به او در اداره امور کشور اختیار تام بخشید. امیرکبیر که تربیت یافته قائم مقام بود، با استفاده از تجربه‌های سیاسی ارزشمند خود، علاوه بر سامان دادن به اوضاع کشور، برنامه منسجمی را برای اصلاح امور سیاسی و اقتصادی کشور تهیه کرد و بخشی از آن را به اجرا درآورد. از جمله برنامه‌های اصلاحی امیرکبیر می‌توان به این موارد اشاره کرد؛ تنظیم امور اداری و مالیاتی، نشر روزنامه، ایجاد مدرسه دارالفنون، جلوگیری از دخالت عناصر خارجی در امور داخلی ایران و تلاش در جهت حفظ استقلال اقتصادی کشور. امیرکبیر نیز با توطئه و دسیسه مخالفان داخلی و خارجی به سرنوشت قائم مقام دچار شد و اصلاحاتش به نتیجه مطلوب نرسید.

ناصرالدین شاه شور و اشتیاق فراوانی به نوگرایی و اخذ تمدن اروپایی نشان می‌داد. او در دوران پادشاهی خود طی سه مسافرت خارجی، از چندین کشور اروپایی دیدن کرد و تحت تأثیر پیشرفت‌های علمی و صنعتی اروپاییان قرار گرفت. میرزا حسین خان سپهسالار، یکی از صدراعظم‌های عصر ناصری، نقش مؤثری در تشویق شاه برای سفر به فرنگ^۱ و ترغیب وی به دادن امتیازهای فراوان به انگلیس و روس تزاری داشت. اما برنامه‌های او به سبب مخالفت‌های داخلی و تردیدهای شاه به جایی نرسید. ناصرالدین شاه اگرچه ضرورت نوگرایی و جبران عقب ماندگی کشور را درک کرده بود، از نتایج سیاسی آن، که کاهش قدرت و اختیارات نامحدود شاه بود، به شدت وحشت داشت. برای مثال، او مدرسه دارالفنون را نماد ترقی قلمداد می‌کرد و علاقه فراوانی به انتشار کتاب و روزنامه داشت اما در عین حال، از نشر اندیشه سیاسی جدید و ترویج افکار مشروطه طلبی و جمهوری خواهی در ایران سخت بیمناک بود. از این رو، اصلاحات عهد او به تغییر اساسی منجر نشد.

۱. واژه فرنگ فارسی شده کلمه فرانک (Frank) یا فرانسه (France) است. اما فارسی زبانان این واژه را در مفهوم وسیع تری به معنای کل اروپا و جهان مسیحیت یا همه جهان غرب به کار برده‌اند.

ملاقات ناصرالدین شاه با لویی پاستور

«امشب پاستور معروف را که برای آدم سگِ هار گرفته معالجه و علاج پیدا کرده است، دیدم، شرح احوال او را در روزنامه جات خوانده بودم، حالا هم او را دیدم و با او خیلی صحبت کردم. می گفت معالجه این کار را خوب پیدا کرده ام... حالا پاستور در اینجا مدرسه دارد و درس می گوید و مردم مشغول تحصیل این کار هستند. حقیقت، این پاستور خیلی خدمت به انسانیت کرده است» (روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم فرنگستان، کتاب دوم، ص ۱۹۱).

کاوش خارج از کلاس

با راهنمایی دبیر، بخشی از سفرنامه های ناصرالدین شاه به فرنگستان را انتخاب و گزارشی از خاطرات و بازدیدهای او در یک صفحه تهیه کنید.

میرزا رضا کرمانی (۱۲۲۶-۱۲۷۵ ش)

در زمان ناصرالدین شاه نیز دولت های روسیه و انگلستان نفوذ سیاسی خود را در ایران افزایش دادند و برای کسب امتیازات اقتصادی در کشور ما به رقابت برخاستند. ناصرالدین شاه در واپسین سال های حکومت، بیشتر وقتش را به سرودن شعر، نقاشی و شکار می گذراند. سرانجام، در آستانه پنجاهمین سالگرد سلطنتش، میرزا رضا کرمانی که از هواداران ستم کشیده سیدجمال الدین اسدآبادی بود، او را به قتل رساند.

نظام سیاسی و اداری

مقام و جایگاه شاه

مهد علیا (۱۱۸۴-۱۲۵۱ ش)، مادر ناصرالدین شاه، از زنان بانفوذ دربار قاجار

نظام حکومتی ایران تا پیش از انقلاب مشروطه، پادشاهی مطلقه و استبدادی بود. در چنین نظامی، شاه در رأس هرم قدرت قرار داشت و از اختیارات نامحدود برخوردار بود؛ عزل و نصب مقام های حکومتی و اعلام جنگ و صلح از جمله اختیارات اساسی او به شمار می رفت. شاهان قاجار خود را مالک جان و مال ایرانیان می شمردند و انتظار داشتند که همگان، از صدراعظم تا مردم عادی، فرمانشان را بی چون و چرا اطاعت کنند. با این حال، آنان در عمل نمی توانستند به طور کامل و همیشه قدرت استبدادی و اختیارات نامحدود خود را به کار ببندند؛ زیرا از یک سو فاقد ابزارهای لازم، مانند نظام اداری کارآمد و ارتش ثابت و حرفه ای، برای اعمال قدرت مطلقه بودند و از سوی دیگر، نفوذ اجتماعی و دینی روحانیت و مراجع شیعه، قدرت سیاسی و نظامی

ایلات و نفوذ و دخالت قدرت‌های استعمارگر دامنه قدرت و اختیار شاهان را تا حدودی محدود می‌کرد. شاهان قاجار همچنین حرم‌سرای بزرگی داشتند. زنان حرم‌سرا به همراه ندیمه‌ها و خدمتکاران نفوذ زیادی در دربار و بیرون از آن داشتند.

صدر اعظم

بعد از شاه، وزیر اعظم یا صدراعظم قرار داشت. صدر اعظم بر پایه اختیاراتی که شاه به او می‌داد، می‌توانست در تمام امور کشور اظهار نظر و مداخله کند، به حضور شاه برسد و برای وی نامه بنویسد. این صاحب‌منصب عالی‌مرتبۀ همچنین امکان این را داشت که از موقعیت خود برای اصلاح امور کشور، رونق کسب و کار و رفاه مردم بهره‌برد. در عصر قاجار نیز همچون دوران پیش از آن، وزیران و صدراعظم‌ها امنیت جانی و مالی کافی نداشتند و شمار قابل‌توجهی از آنان با دسیسۀ درباریان و بدگمانی و خشم شاهان، جان و دارایی خود را از دست دادند.

حکومت ایالات و ولایات

مسعود میرزا ظل‌السلطان (۱۲۲۸-۱۲۹۷ ش)، پسر ناصرالدین‌شاه ۳۴ سال متوالی حاکم اصفهان و حدود ۴۵ سال متناوب حاکم مازندران، اصفهان و فارس بود.

والیان و حاکمان ایالات و ولایات، شهرها و روستاها عمدتاً از میان خاندان‌های زمین‌دار، اعیان یا بزرگان محلی، سران ایلات و عشایر و شاهزادگان قاجاری برگزیده می‌شدند. حاکمان ایالات و ولایات تا حدودی خودمختار بودند و بخش اعظم درآمد منطقه تحت فرمان خویش را برای خود نگه می‌داشتند. شاهان قاجار از طریق برقراری پیوند ازدواج با خاندان‌های زمین‌دار، بزرگان محلی و مقام‌های بلندپایه حکومتی به دنبال گسترش نفوذ و استحکام سلطنت خود بودند. اداره ایالت آذربایجان با مرکزیت شهر تبریز، همواره به عهده ولیعهد بود. والیان و حکام نیز، همچون پادشاه، با زیردستان خود رفتاری مستبدانه داشتند.

تشکیلات اداری

نظام اداری ایران در اوایل عصر قاجار بسیار کوچک بود و به چهار اداره یا وزارت‌خانه قدیمی مالیه، جنگ، عدلیه و امور خارجه محدود می‌شد. در دوران ناصرالدین‌شاه و تحت تأثیر مواجهه ایران با تمدن غربی، وزارت‌خانه‌های دیگری^۱ به تشکیلات اداری افزوده شد. در آن زمان، وزارت‌خانه‌ها اغلب مکان و تجهیزات، کارکنان حقوق‌بگیر، دوایر محلی و حتی بایگانی منظم نداشتند و دامنه فعالیت‌شان به ندرت از پایتخت فراتر می‌رفت. اداره این وزارت‌خانه‌ها اغلب به شکل موروثی در اختیار خانواده‌های سرشناسی بود که با یکدیگر رقابت داشتند و گاه سمت‌های اداری را میان خود خرید و فروش می‌کردند. پرسابقه‌ترین و گسترده‌ترین آنها، وزارت مالیه به ریاست مستوفی‌الممالک بود و مستوفیانی که نسل اندر نسل به شغل مستوفیگری اشتغال داشتند آن را اداره می‌کردند. مستوفیان مسئولیت محاسبه و گردآوری مالیات‌ها و نظارت بر املاک دیوانی و سلطنتی (خاصه) را برعهده داشتند.^۲

۱. داخله، تجارت، معارف و فواید عامه و پست و تلگراف

۲. آبراهامیان، تاریخ ایران مدرن، صص ۲۸-۳۲؛ فوران، مقاومت شکننده...، صص ۲۱۴ و ۲۱۵

توضیح مورگان شوستر آمریکایی^۱ درباره نحوه عملکرد مستوفیان را بخوانید و اشکالات نظام مالیاتی را از آن استنباط و استخراج کنید.

«از نسل‌ها و ازمنه سالفه^۲ مردمانی در ایران می‌باشند که آنها را مستوفی می‌خوانند. پیشه و شغل اکثر آنها ارثی است که از پدر به پسر رسیده است. آنها از وضع این کتابچه‌ها [کتابچه‌های میزان مالیات هر منطقه] مسبوق و از طریقه پیچیده و درهمی که مالیات هر محل به وسیله آن حساب یا وصول می‌شود، مطلع بودند. هر یکی از پیشکاران یا مأمورین جزء، کتابچه‌های مالیاتی نقاط ابواب جمعی خودشان را ملک طلق^۳ خود می‌دانست، نه متعلق به دولت، اگر کسی می‌خواست از تفصیل آن کتابچه‌ها مسبوق شود، یا بداند که مالیات هر محل چقدر وصول شده و چقدر آن را برای خود ذخیره و پس نهاد نموده‌اند، مستوفیان مزبور متغیر و غضبناک می‌شدند» (شوستر، اختناق ایران، ص ۳۱۴).

سازمان قضایی عصر قاجار از دو گونه محاکم تشکیل شده بود :

- ۱ محاکم عُرف که به تخلفات و جرایم سیاسی و امنیتی مانند شورش، سرقت، نزاع و عدم پرداخت مالیات رسیدگی می‌کردند. این محاکم را قضات و مأمورانی اداره می‌کردند که از مقام‌های حکومتی فرمان می‌بردند و حقوق می‌گرفتند.
- ۲ محاکم شرع که دعاوی مدنی مانند دعاوهای خانوادگی، ملکی و ارث را حل و فصل می‌کردند. در این محاکم، روحانیان قضاوت می‌کردند و هزینه‌های رسیدگی برعهده طرفین دعا بود.

ارتش و تشکیلات نظامی

آقا محمدخان قاجار با استفاده از جنگاوران ایل خود و دیگر ایل‌های متحد آن، قدرت را به دست گرفت. این ارتش مجهز به تیر و کمان، گرز، شمشیر و تفنگ‌های فتیله‌ای بود و به ندرت از توپخانه استفاده می‌کرد. ارتش ایلیاتی قاجار در جنگ با ارتش‌های اروپایی و به خصوص ارتش روسیه، که حرفه‌ای، آموزش دیده و مجهز به سلاح‌های آتشین جدید بود، ناکارآمدی خود را نشان داد. از این رو، عباس میرزا فرمانده جنگ‌های ایران و روس، درصدد برآمد با استفاده از دانش و تجارب کارشناسان نظامی فرانسه و انگلستان، ارتش ایران را تجدید سازمان و مجهز به سلاح‌های مدرن کند، اما تلاش‌های او به دلیل پیمان‌شکنی دولت فرانسه، بدعهدی دولت انگلیس و موانع و مشکلات داخلی بی‌نتیجه ماند. در اوایل عصر ناصری، امیرکبیر، صدراعظم باکفایت ایران، با جدیت تمام برای تشکیل ارتش حرفه‌ای و دائم اقداماتی انجام داد. یکی از مقاصد او از تأسیس مدرسه دارالفنون، آموختن دانش نظامی جدید و اشاعه آن و نیز تقویت توان جنگی و دفاعی کشور بود. پس از امیرکبیر، این اقدام نوگرایانه او همچون سایر اقداماتش به فراموشی سپرده شد، تا اینکه ناصرالدین شاه امتیاز تأسیس یک واحد نظامی حرفه‌ای با عنوان بریگاد قزاق را به روسیه واگذار کرد. نیروی قزاق تشکیلات نظامی منسجم و منظمی بود که تا اواخر حکومت قاجار تحت فرماندهی افسران روسی فعالیت می‌کرد. نفرات این نیرو در

۱. شوستر در سال ۱۲۹۰ش به خواست دولت ایران برای ساماندهی وزارت مالیه استخدام شد و برای مدت کوتاهی در ایران خدمت کرد.

۲. گذشته

۳. ملکی که شش دانگ آن متعلق به یک شخص باشد.

رژه واحدهای نظامی در میدان مشق، تهران

اوج گسترش کمتر از ۱۰ هزار نفر بود و بیشتر به عنوان نیروی نگهبان شخص شاه و خاندان سلطنت و دفع کننده شورش‌ها و اعتراض‌های داخلی عمل می‌کرد و در حفظ مرزها و مقابله با هجوم خارجی کارایی چندانی نداشت.

بحث و گفت‌وگو

با توجه به این سخن ناصرالدین شاه که «... نه قشونی داریم و نه مهمات قشونی» و این گفته میرزا علی خان امین الدوله^۱ که «ایران قشون منظم آبرومند می‌خواهد. ایران باید معاشرش منظم باشد. هر ساعت سفارت‌خانه‌ای مراسله بالا بلند به وزارت خارجه نفرستد که فلان ایل در فلان راه مال‌التجاره تبعه مرا سرقت کرد» (امین الدوله، خاطرات سیاسی، صص ۶۹ و ۲۵۸). درباره تأثیرات و پیامدهای داخلی و خارجی فقدان ارتش حرفه‌ای و ثابت در دوره قاجار بحث و گفت‌وگو کنید.

روابط خارجی

هم‌زمان با شکل‌گیری حکومت قاجار در ایران، قدرت‌های اروپایی (روسیه، انگلستان و فرانسه) با اتکا به تغییر و تحولات سیاسی و اجتماعی و به پشتوانه پیشرفت‌های علمی، صنعتی و اقتصادی، رقابت شدیدی را برای تسلط بر دیگر کشورها، از جمله ایران، آغاز کردند. زمامداران و مردم ایران که از تغییر و تحولات و پیشرفت‌های جوامع و کشورهای اروپایی ناآگاه یا کم‌اطلاع بودند، آمادگی لازم برای مقابله با چنین رویارویی سنگینی را نداشتند و در مقابل هجوم اروپایی‌ها به نوعی غافلگیر شدند.

روسیه

دولت روسیه از زمان پترکبیر، سیاست توسعه‌طلبانه‌ای را با هدف تسلط بر سرحدات شمالی ایران و عثمانی آغاز کرد. اقتدار نظامی نادرشاه و سپس آقامحمدخان مدت کوتاهی روس‌ها را وادار به عقب‌نشینی نمود اما در زمان حکومت فتحعلی‌شاه قاجار و پس از آنکه حاکم گرجستان خود را تحت حمایت دولت روسیه قرار داد، روس‌ها به منطقه قفقاز لشکرکشی کردند و گرجستان را تصرف نمودند. این اقدام سرآغاز جنگ‌های ایران و روسیه به حساب می‌آید.

۱. امین الدوله (۱۲۲۱-۱۲۸۲ش) سیاستمدار نوگرا و روشنفکر عصر ناصری و صدراعظم مظفرالدین شاه

این نگاره که نبرد سلطان آباد و پیروزی سپاه عباس میرزا را نشان می‌دهد، در قصر عباس میرزا نگهداری می‌شده، اما بعدها روس‌ها آن را با خود به روسیه برده‌اند. نگاره در سال ۱۱۹۳-۱۱۹۴ ش ترسیم شده است.

دور اول جنگ‌های ایران و روس (۱۱۸۲-۱۱۹۱ ش/ ۱۸۰۳-۱۸۱۳ م) که با هجوم نظامیان روسی آغاز شد، در نهایت به سبب ضعف سیاسی و نظامی ایران و پیمان‌شکنی دولت‌های فرانسه و انگلستان، به پیروزی روسیه و انعقاد معاهده گلستان انجامید. عباس میرزا، فرمانده سپاه ایران در این جنگ‌ها، هر آنچه در توان داشت برای جلوگیری از شکست ایران انجام داد.

پس از وقفه‌ای کوتاه، دور دوم جنگ‌های ایران و روسیه (۱۲۰۴-۱۲۰۶ ش/ ۱۸۲۶-۱۸۲۸ م) شروع شد. از جمله علل شروع این دور از جنگ، یکی مشخص نبودن خطوط مرزی در عهدنامه گلستان و ادعاهای ارضی جدید روس‌ها و دیگری فریاد کمک‌خواهی مردم مسلمان شهرها و روستاهایی بود که به واسطه معاهده گلستان تحت سلطه و ستم روس‌ها قرار گرفته بودند. با صدور فتوای جهاد برخی از علما، عده زیادی از ایرانیان آماده جهاد شدند و حکومت قاجار را به اقدام نظامی برای آزادی سرزمین‌های ایرانی ترغیب کردند. در ابتدای

جنگ، نیروهای ایرانی به فرماندهی عباس میرزا به سرعت بسیاری از مناطق اشغالی را آزاد کردند اما روسیه با تمام قوا و تجهیزات نظامی خود وارد عرصه کارزار شد و در شرایطی که انگلستان برخلاف تعهداتش از کمک نظامی و مالی به ایران خودداری می‌کرد، سپاه ایران را شکست داد و حکومت قاجار را وادار به پذیرش معاهده ترکمانچای کرد. ناتوانی فتحعلی‌شاه در تأمین تدارکات سپاه و بی‌کفایتی و سستی برخی از فرماندهان، مانند آصف‌الدوله، نیز در این شکست تأثیرگذار بود.

- مناطق که به موجب عهدنامه گلستان از ایران جدا شدند.
- مناطق که به موجب عهدنامه ترکمانچای از ایران جدا شدند.
- مناطق که به موجب عهدنامه آخال از ایران جدا شدند.
- مناطق که به موجب عهدنامه پاریس از ایران جدا شدند.
- مناطق که به موجب عهدنامه گلدا سمیت از ایران جدا شدند.
- مسیرهای پیشروی روس‌ها

سرزمین‌های جدا شده از ایران در دوره قاجار

در نتیجه قراردادهای گلستان و ترکمانچای، مناطق وسیعی از سرزمین‌های حاصلخیز ایران در غرب دریای کاسپی (خزر) که شامل ولایات گرجستان، داغستان، ارمنستان، نخجوان و اران (شامل کشورهای کنونی ارمنستان، گرجستان و جمهوری آذربایجان) با شهرها و روستاهای آباد و پرجمعیت بود، به روسیه واگذار شد و رود ارس مرز دو کشور قرار گرفت. به علاوه، ایران در عهدنامه گلستان از داشتن کشتی جنگی در دریای کاسپی (خزر) محروم شد و در معاهده ترکمانچای نیز متعهد گردید که مبلغ ۵ میلیون تومان غرامت به دولت روسیه بپردازد و به اتباع آن کشور نیز حق مصونیت قضایی (کاپیتولاسیون) بدهد.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

با راهنمایی دبیر و با توجه به مطالبی که در درس‌های گذشته خواندید، با یکدیگر همفکری کنید و دلایل شکست ایران از روسیه را در چارچوب محورهای مشخص شده زیر بیان کنید.

الف) نظامی :

ب) سیاسی :

پ) اقتصادی :

ت) مناسبات خارجی :

دست‌اندازی روسیه به خاک ایران بعد از معاهده ترکمانچای همچنان ادامه پیدا کرد. روس‌ها مناطق وسیعی از سرزمین‌های ایرانی در شرق دریای کاسپی (خزر) (شامل کشورهای قزاقستان، تاجیکستان، ازبکستان و ترکمنستان امروزی) را تسخیر و عهدنامه آخال (۱۲۶۰ ش/ ۱۸۸۱ م) را بر حکومت قاجار تحمیل کردند.

تحلیل و قضاوت

پاسخ ناصرالدین‌شاه را به اعتراض دولت انگلستان به امضای قرارداد آخال توسط ایران بخوانید و تحلیل و قضاوت خود را درباره سیاست و کشورداری ناصرالدین‌شاه و موقعیت بین‌المللی حکومت قاجار بیان کنید.

«باید جواب نوشت : ما چیزی به روس ندادیم. شما که انگلیس هستید در این فقره داده‌اید. اگر از اول روس را از این همه پیش آمدن به سمت آخال و ترکمان رسماً و قویاً مانع می‌شدید، البته روس‌ها میدان جولان بازی خودشان را کمتر می‌کردند، بلکه هیچ نمی‌توانستند داخل شوند. وقتی که مثل شما دولتی قوی نتواند سد راه و خیال روس‌ها را بکند، ما به طریق اولی نمی‌توانیم. روس آمد آخال را گرفت؛ ما چه می‌کردیم؟ بعد گفت سرحد طبیعی خراسان و ترکمان را باید معلوم بکنید و قرار بدهید؛ ما چه می‌کردیم اگر قبول نمی‌کردیم؟ به رضایت خودش همان‌طور که آخال را تصرف کرد، حد طبیعی ترکمان را هم با خراسان به زور تصرف می‌کرد. آن وقت آیا ما باید با روس‌ها جنگ کنیم، آیا شما به ما امداد قشونی و پولی و اسلحه می‌کردید یا نه؟» (نورائی، گفت‌وگوی ملوک‌خان بالرد سالیسبوری، بررسی‌های تاریخی، صص ۱۵۳-۱۵۴).

ارتباط حکومت قاجار با روسیه به روابط سیاسی و نظامی محدود نمی‌شد. روس‌ها یک قرارداد تجاری را ضمیمهٔ عهدنامهٔ ترکمانچای کردند که نتیجهٔ آن گسترش نفوذ اقتصادی آنان در ایران و تسلط بر بازار نیمهٔ شمالی کشور ما بود. علاوه بر آن، روسیه در رقابت با انگلستان امتیازات اقتصادی و سیاسی متعددی مانند تأسیس بانک استقراضی، شیلات شمال و تأسیس نیروی قزاق را گرفت.

انگلستان

سلطهٔ استعماری انگلستان بر هندوستان در سدهٔ ۱۸م، موجب توجه بیشتر انگلیسی‌ها به ایران شد. در اوایل دورهٔ قاجار، دولت انگلیس کوشید با اعزام سفیران کارگشته^۱ به ایران و امضای معاهدات مجمل و مفصل، نفوذ سیاسی و اقتصادی خود را در میهن ما گسترش دهد و مانع آن شود که کشورهای رقیبش از طریق ایران به هندوستان برسند. این کشور همچنین با حضور در خلیج فارس و تسلط بر برخی از جزایر ایرانی، زمینه را برای گسترش نفوذ و دخالت سیاسی، نظامی و اقتصادی خود در این منطقهٔ راهبردی (استراتژیک) فراهم آورد.

بررسی شواهد و مدارک

فعالیت ۳

مفاد عهدنامه‌های مجمل و مفصل را که دبیر در اختیار شما قرار می‌دهد، بخوانید و ضمن استخراج، تلخیص و مقایسهٔ تعهدات ایران و انگلستان، با توجه به محتوای درس، موارد نقض این تعهدات توسط طرفین را مشخص کنید.

تلاش برای جدا کردن سرزمین‌های شرق ایران؛ از اواخر عهد فتحعلی‌شاه، دولت انگلیس درصدد برآمد که با جدا کردن سرزمین‌های شرقی ایران، منطقه‌ای حائل و تحت نفوذ خود در مرزهای هندوستان به وجود آورد. به همین منظور، در زمان محمدشاه و ناصرالدین‌شاه از حاکم نافرمان هرات و دیگر امیران شورشی افغان حمایت کرد و با اقدامات سیاسی و نظامی خود مانع سرکوب این شورش‌ها توسط سپاه ایران شد. انگلستان سرانجام با تحمیل معاهدهٔ پاریس به حکومت قاجار، افغانستان و هرات را از ایران جدا کرد (۱۲۳۵ش). انگلیسی‌ها سپس با قرارداد گلداسمیت، مناطقی از سیستان و بلوچستان را نیز از ایران جدا و ضمیمهٔ خاک هندوستان کردند که خود بر آن فرمان می‌راندند.

گرفتن امتیازات اقتصادی؛ در دوران سلطنت ناصرالدین‌شاه، انگلیسی‌ها در رقابتی تنگاتنگ با روس‌ها، موفق به گرفتن امتیازات اقتصادی متعددی از ایران شدند که امتیازهای رویتز، بانک شاهنشاهی و توتون و تنباکو (رژئی یا تالبوت) از جملهٔ مهم‌ترین آنها بود.

امتیاز رویتز که قراردادی بین حکومت قاجار و یک یهودی انگلیسی به نام بارون رویتز بود، در زمان ناصرالدین‌شاه و با تلاش میرزا حسین‌خان سپهسالار بسته شد. در این قرارداد، حق احداث راه آهن و تراموا و بهره‌برداری از کلیه معادن و منابع ایران به جز طلا، نقره و سنگ‌های قیمتی و نیز بهره‌برداری از جنگل‌ها و احداث قنات‌ها و کانال‌های آبیاری به مدت هفتاد سال و اداره گمرک و حق صدور همه نوع محصولات انگلیسی به ایران، به مدت بیست و پنج سال به رویتز واگذار شد. در مقابل رویتز تنها مبلغ دویست هزار لیره برای تأمین هزینه‌های سفر ناصرالدین‌شاه به اروپا به صورت وام پرداخت کرد. روس‌ها از منافع سرشاری که این قرارداد برای رقیب آنها در پی داشت ناراضی بودند و به آن اعتراض کردند و خواستار لغو آن شدند. در داخل کشور نیز مخالفت‌های شدیدی با این امتیاز صورت گرفت و مجتهد بزرگ تهران، حاج ملا علی کنی، به شدت با آن مخالفت کرد. سرانجام ناصرالدین‌شاه مجبور به لغو این قرارداد شد و رویتز هم در نهایت موفق شد امتیاز بانک شاهنشاهی را به مدت شصت سال به دست آورد.

امتیاز رویتز

۱. سیر جان ملکم (Sir John Malkom) و سر هارد فورد جوتز (Sir Hardford Jones) و سر گور اوزلی (Sir Goure Ouseley) از جملهٔ این سفرا بودند.

واگذاری امتیازات موجب نگرانی مردم، به ویژه بازرگانان و روحانیان، از تسلط بیگانگان بر اقتصاد و منابع تولید کشور شد و اعتراضات و جنبش‌هایی را برانگیخت.

یکی از مهم‌ترین این جنبش‌ها، اعتراض در مقابل امتیاز تنباکو بود.

در ماجرای امتیاز توتون و تنباکو، ناصرالدین شاه در برابر دریافت مبلغی ناچیز و یک چهارم سود سالانه، انحصار خرید و فروش تنباکو و توتون در داخل و خارج ایران را به مدت پنجاه سال به یک انگلیسی به نام تالبوت واگذار کرد. از این رو این قرارداد به قرارداد تالبوت

نماز جماعت به امامت آیت‌الله میرزای شیرازی

مشهور شده است و چون نام شرکت تالبوت، «رژی» بود این عهدنامه را رژی نیز می‌نامند. مردم ایران که می‌دیدند این قرارداد نوعی استثمار اقتصادی است، شروع به قیام و اعتراض نسبت به این قرارداد کردند. علما و روحانیون، رهبری این اعتراضات را به دست گرفتند و در نهایت مرجع بزرگ شیعه آیت‌الله میرزای شیرازی حکم تاریخی خود را صادر کرد: «بسم الله الرحمن الرحیم، الیوم استعمال تنباکو و توتون بآئ نحو کان، در حکم مبارزه با امام زمان عجل الله تعالی فرجه است». این فتوا در کنار اعتراضات مردم، در نهایت شاه را مجبور به لغو قرارداد کرد.

فرانسه

هم‌زمان با روی کار آمدن قاجارها در ایران، ناپلئون بناپارت در فرانسه قدرت گرفت. ناپلئون که سیاست توسعه‌طلبانه‌ای را در اروپا و جهان دنبال می‌کرد، با مانع بزرگی همچون انگلستان روبه‌رو شد که به دلیل جزیره‌ای بودن و برخورداری از نیروی دریایی قدرتمند، توان رویارویی مستقیم با آن را نداشت. بنابراین، تصمیم گرفت رقیب خود را با هجوم به مستعمراتش از پای درآورد. از این‌رو، نخست مصر را تصرف کرد و سپس درصدد حمله به هندوستان برآمد.

ناپلئون بناپارت

از آنجا که ایران مناسب‌ترین راه دستیابی ناپلئون به هند بود، نمایندگان او یکی پس از دیگری راهی دربار قاجار شدند. فتح‌علی شاه که درگیر جنگ با روسیه بود و به متحد قدرتمندی نیاز داشت، از پیشنهاد امپراتور فرانسه برای برقراری رابطه استقبال کرد. در نهایت، عهدنامه‌فین‌کنشتاین (۱۸۰۷ ش / ۱۸۰۷ م) بین دو کشور بسته شد. پس از آن، هیئتی نظامی از فرانسه برای تعلیم و تجهیز سپاه به ایران آمد و در مدت کوتاهی اقدامات مفیدی در این زمینه انجام شد. اتحاد سیاسی و نظامی ایران و فرانسه زیاد دوام نیاورد؛ زیرا ناپلئون اندکی بعد تمام تعهدات خود در برابر ایران را زیر پا گذاشت و با روسیه صلح کرد؛ هیئت نظامی‌فرانسوی را از ایران فراخواند و حکومت قاجار را در مقابل روس‌ها تنها گذاشت. پس از این، روابط دو کشور فراز و نشیب‌های زیادی داشت و در حوزه قراردادهای بازرگانی و همکاری‌های فرهنگی، به خصوص در زمینه واگذاری امتیاز کاوش‌های باستان‌شناختی، ادامه یافت.

عثمانی

در عصر قاجار دو کشور مسلمان ایران و عثمانی به سبب درگیری‌های مستمر با دولت‌های اروپایی، مجال کمتری برای دشمنی و جدال با یکدیگر داشتند. با این حال، در زمان فتح‌علی‌شاه و محمدشاه، به سبب اختلافات مرزی، بدرفتاری عثمانیان با زائران ایرانی عتبات عالیات و مشکلات تجاری، تنش‌هایی میان دو کشور بروز کرد اما با وساطت دولت‌های انگلستان و روسیه مذاکراتی میان ایران و عثمانی صورت گرفت و قراردادهای صلح ارزنة الروم اول و دوم میان آنها بسته شد و به کشمکش‌ها پایان داد. جدا از مواجهه سیاسی - نظامی، همواره میان ایران و عثمانی روابط بازرگانی و فرهنگی وجود داشت و کشور عثمانی یکی از مسیرهای آشنایی ایرانیان با پیشرفت‌های اروپا و تحولات نظام جهانی بود. در اواخر دوره قاجار، با شکل‌گیری دسته‌بندی‌های سیاسی - نظامی تازه در اروپا و نفرت تاریخی مردم ایران از انگلستان و روسیه، عثمانی توانست با شعار «اتحاد اسلام» بخشی از اندیشمندان ایرانی را به سمت خود جلب کند.

روابط با سایر کشورها

حکومت قاجار برای کاستن از نفوذ و دخالت‌های روزافزون روسیه و انگلستان در امور ایران، تلاش می‌کرد که با کشورهای دیگر مانند آمریکا، اتریش، ایتالیا و بلژیک ارتباط برقرار کند، اما به سبب سنگ‌اندازی روس‌ها و انگلیسی‌ها و بی‌ رغبتی این کشورها در این باره موفقیت چندانی به دست نیاورد.

پرسش‌های نمونه

- ۱ شرایط سیاسی - نظامی ایران با روسیه و انگلستان در عصر قاجار چه تفاوت‌های اساسی داشت؟
- ۲ چرا شاهان قاجار قادر به اعمال کامل قدرت استبدادی خود نبودند؟
- ۳ به نظر شما، مهم‌ترین آثار و پیامدهای زیانبار عهدنامه ترکمانچای چه بود؟
- ۴ ایران در دوره قاجار از چه جهاتی برای انگلستان اهمیت داشت؟
- ۵ علت اساسی توجه فرانسه به ایران در زمان ناپلئون چه بود؟ چرا روابط ایران و فرانسه در زمان فتح‌علی‌شاه به شکست انجامید؟

آشنایی با اوضاع اجتماعی، تحولات اقتصادی و جنبه‌های مختلف حیات علمی و فرهنگی ایران دوره قاجار نظیر هنر و معماری، از مباحث مهم و کلیدی در مطالعات تاریخی این دوره محسوب می‌شود. شما در این درس با استفاده از شواهد و مدارک تاریخی، برخی از وجوه زندگی اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی عصر قاجار را بررسی و تحلیل خواهید کرد.

خیابان چراغ‌گاز (امیرکبیر کنونی) تهران دوره قاجار

|| اوضاع اجتماعی

جامعه ایران در دوره قاجار شامل اقوام و گروه‌های گوناگونی می‌شد که سه شیوه زندگی روستایی، ایلی – عشایری، و شهری داشتند :

الف) روستاییان

به استثنای اربابان و زمین‌داران، جمعیت روستایی اغلب افرادی بودند که زمین نداشتند و در اراضی مالکان کار می‌کردند. برخی از گزارش‌ها نشان از آن دارد که روستاییان کم و بیش تحت ستم اربابان و مأموران مالیاتی بوده‌اند.

ب) ایلات و عشایر

در رأس ایلات سران ایل قرار داشتند و تمام مناسبات و روابط حکومت و ایل زیر نظر آنها انجام می‌گرفت. افراد ایل به سبب کارهایی که برای رهبران خود انجام می‌دادند، نسبت به روستاییان وضعیت بهتری داشتند. آنان همواره به عنوان نیروهای مسلح در مواقع جنگ یکی از منابع تأمین نیروی نظامی حکومت قاجار به‌شمار می‌رفتند. سران ایلات اغلب در مناطق تحت نفوذ خود به‌طور مستقل حکومت می‌کردند.

پ) شهرنشینان

در شهرها گروه‌های اجتماعی مختلفی از قبیل مقام‌ها و کارگزاران حکومتی، علما و دانشمندان، بازرگانان، اصناف و پیشه‌وران و کارگران می‌زیستند. شماری از شهرنشینان را افراد بیکار و تهیدست تشکیل می‌دادند.

یکی از گروه‌های اجتماعی عصر قاجار، که در شهرها و روستاها زندگی می‌کردند، روحانیون بودند. آنان از دیرباز به دلیل بافت و ساختار مذهبی جامعه سنتی ایران در میان اقشار مختلف مردم نفوذ فراوانی داشتند و متکفل امور دینی بودند. روحانیون به سبب نظارت بر موقوفات و دریافت وجوهات شرعی از نظر مالی مستقل از حکومت بودند. معمولاً این قشر به دلیل عدم وابستگی به حکومت و آموزه‌های دینی، در مقاطعی از تاریخ معاصر ایران در برابر قدرت‌های خارجی ایستادگی کردند و اقدامات شاهان و درباریان قاجار را به چالش کشیدند.

بازارها هسته اصلی نظام اقتصادی و اجتماعی شهرها بودند و شالوده زندگی اجتماعی و اقتصادی را در مراکز شهری تشکیل می‌دادند. هر حرفه کسب و کاری در بازار داشت و هر صنف در یک راسته فعالیت می‌کرد. اهالی شهرها در محلات مختلف زندگی می‌کردند. افراد نسبت به محلات خود به شدت احساس تعلق و افتخار می‌کردند. عوامل گوناگون قومی، مذهبی و شغلی سبب تمایز و تفاوت میان اهالی یک شهر در محلات گوناگون می‌شد.

تیمچه مظفریه، تبریز

بازار و تجارت در دوره قاجار

بیشتر بدانیم

لوطیان

در شهر گروهی از مردم می‌زیستند که به لوطی شهرت داشتند. لوطی‌ها افرادی بودند که میان آنها و عیاران و اهل فتوت در قرون گذشته ارتباطاتی وجود داشت. آنان با زورخانه زیادی داشتند و در محله‌ها حافظ منافع مردم محلی بودند. لوطیان در دوره قاجار به دو گروه تقسیم می‌شدند: یک گروه که خود را پاسدار میراث پهلوانی و عیاری و فتوت می‌دانستند و با تکیه بر شجاعت و دلاوری خویش، از تهیدستان در برابر ستم فرادستان – یعنی مأموران حکومتی، کلانترها و داروغه‌ها – پشتیبانی می‌کردند. گروهی دیگر با بی‌اعتنایی به خصلت‌های پهلوانی و جوانمردی، به عنوان بازوی ظلم در خدمت صاحبان قدرت و ثروت بودند. لوطیان در سراسر دوره قاجار در بیشتر آشوب‌های ضد حکومتی نقش فعال داشتند. ستارخان و باقرخان از زمره لوطیانی بودند که در نهضت مشروطه در صف اول مبارزه با ستم استبداد جنگیدند و به شخصیت‌های ملی تبدیل شدند. صنیع حضرت و مقتدر نظام نیز در جبهه استبداد از پادشاه مستبد، محمد علی شاه، حمایت کردند.

در این دوره سه شیوه تولید وجود داشت :

- ۱ شیوه تولید سهم‌بری دهقانی، که در آن ساکنان روستاها و کشاورزان از تولید، سهم معینی را دریافت می‌کردند. روستاییان بی‌زمین اغلب روی اراضی مالکان کار می‌کردند. آنان در ازای بهره‌برداری از ملک ارباب، گاه تا یک‌سوم محصول را به عنوان بهره مالکانه به او تحویل می‌دادند. بخشی را نیز به عنوان مالیات به دولت می‌پرداختند و بخشی هم سهم خودشان می‌شد.
- ۲ شیوه تولید خرده‌کالایی دولتی و خصوصی ویژه اقتصاد شهری بود. این گروه از کارگران و اصناف و تولیدکنندگان شهری در کارگاه‌ها و مراکز تولید شهری به کار اشتغال داشتند.
- ۳ شیوه تولید شبانکارگی (شبنانی) یا ایلاتی که مختص ایلات و کوچ‌نشینان بود؛ نظیر تولید گوشت، پوست، پشم، گلیم، فرش ایلاتی و لبنیات.

وضعیت صنایع و تأثیر واردات خارجی بر آن

با سقوط صفویان و آغاز بحران‌های شدید سیاسی و نظامی، کشور ما در عرصه اقتصادی و تولید دچار رکود فراوانی شد اما با به قدرت رسیدن قاجاریه و فروکش کردن جنگ‌های داخلی، مجدداً در اوایل دوره قاجار صنایع دستی در ایران رشد و رونق یافت. در این زمان، به علت جنگ‌های ناپلئون کالاهای صنعتی اروپایی چندان به ایران وارد نمی‌شد اما صنایع دستی ایران مانند منسوجات ابریشمی، شال، مخمل، زری‌باف، ظروف سفالی و لعاب‌دار، مُبَت کاری، قلم کاری، خاتم کاری و انواع اسلحه گرم و سرد، با کیفیت خوب تولید می‌شدند و از لحاظ کیفیت و دوام در وضعیت مطلوبی بودند. با پایان یافتن جنگ در اروپا و سرازیر شدن سیل کالاهای اروپایی، صنایع دستی ایران به تدریج رو به انحطاط رفت. بسیاری از اروپاییان که در این زمان از ایران دیدن کرده‌اند، از نابودی و ضعف مراکز قدیمی و پررونق صنایع دستی ایران مثل کاشان، اصفهان، شیراز، کرمان و یزد خبر داده‌اند. کالاهای اروپایی، به ویژه محصولات صنعتی انگلستان، صدمه شدیدی به صنایع ایران وارد آورد. در دوره صدارت امیرکبیر تلاش‌های زیادی برای احیای صنایع دستی

ایران صورت گرفت اما با مرگ او این تلاش‌ها پیگیری نشد. حکومت‌های بی‌تدبیر و وابسته در ایران اجازه دادند تا شرکت‌ها، مستشاران و محصولات اروپایی به صورت بی‌برنامه وارد کشور شوند و در نتیجه پایه‌های تولید داخلی ضعیف شد. تداوم این نگاه از قاجار به پهلوی، ایران را درست در زمان اوج‌گیری علم، صنعت و تولید اروپاییان، به عقب‌ماندگی مضاعف دچار کرد. بدین ترتیب با آغاز مسابقه علمی، اقتصادی و صنعتی دوره مدرن، ایران به کلی از گردونه رقابت بیرون رفت.

نمونه‌ای از پارچه‌های دوره قاجار

نمونه‌ای از لباس دوره قاجار

کشاورزی

با وجود اینکه مناسبات حاکم بر بخش کشاورزی، شیوه‌ها و ابزارهای تولید (تکنولوژی) این بخش دچار تغییر و تحول اساسی نشد، کشاورزی ایران اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی مانند گذشته یک کشاورزی معیشتی نبود. برخی از گزارش‌ها حکایت از چند برابر شدن تولید برخی از اقلام محصولات کشاورزی، به ویژه محصولات صادراتی مانند ابریشم، ترپاک، تنباکو، پنبه و برنج، دارد. جنگ‌های استقلال آمریکا^۱ موجب افزایش تولید و صادرات پنبه از ایران به روسیه شد. بازرگانان روسی و ارمنی با حمایت‌های مالی، نصب دستگاه‌های پنبه‌پاک‌کنی، توزیع بذر و بالا بردن استانداردهای تولید به روند افزایش صادرات پنبه کمک کردند. در آستانه جنگ جهانی اول، زمین‌های وسیعی از ایران زیر کشت پنبه بوده و میزان تولید بیش از ۳۰ هزار تن برآورد شده است.

بحث و گفت‌وگو

به نظر شما، افزایش تولید در برخی از شاخه‌های کشاورزی و بی‌توجهی به تولید کافی غلات چه نتایجی می‌توانست داشته باشد؟ آیا میان افزایش تولید برخی محصولات کشاورزی با قحطی‌های پیاپی و کمبود مواد غذایی به ویژه نان در دوره قاجار ارتباطی وجود دارد؟ در این باره بحث و استدلال کنید.

تجاری شدن کشاورزی ایران در عصر قاجار تغییر چندانی در فنون کشاورزی ایران ایجاد نکرد اما موجب افزایش درآمد مالکان و مشارکت روزافزون تجار ایرانی و خارجی در صدور تولیدات برخی از محصولات کشاورزی، نظیر پنبه و ترپاک شد.

ورود محصولات جدید کشاورزی به ایران

در دوره سلطنت ناصرالدین شاه با ورود محصولات جدید کشاورزی از اروپا به ایران، تحولی عظیم در شیوه تغذیه ایرانیان ایجاد شد؛ به گونه‌ای که محصولات غذایی جدیدی مثل گوجه‌فرنگی، نخودفرنگی و سیب‌زمینی در غذای خانوارهای ایرانی جا خوش کرد و سیب‌زمینی به یکی از محصولات مهم کشاورزی تبدیل شد و در زمان مظفرالدین شاه برای مقابله با قحطی، کشاورزان به کشت آن تشویق می‌شدند.

۱. در اواسط قرن ۱۹م محروم‌ترین مردم آمریکا، سیاه‌پوستان بودند که به صورت برده زندگی می‌کردند. بردگان سیاه‌پوست که از آفریقا آورده می‌شدند در جنوب ایالات متحده، در مزارع پنبه و نیشکر به بیگاری گرفته می‌شدند و دارای هیچ‌گونه حقوق انسانی نبودند. اما مردم نواحی شمالی که صنعتگر و روشنفکر بودند و به لحاظ اقتصادی نیاز چندانی به نیروی کار بردگان نداشتند، با برده‌داری مخالفت می‌کردند. سرانجام در سال ۱۲۴۰ش/ ۱۸۶۱م در زمان ریاست جمهوری آبراهام لینکلن، میان مردم شمال و جنوب ایالات متحده جنگ درگرفت. این جنگ که به جنگ انفصال یا جنگ الغای بردگی معروف شده است، پس از ۴ سال به پیروزی ایالات شمالی و طرفداران لغو بردگی منجر شد.

روزنامه فلاح مظفری

متن زیر را بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید.

«در هر جایی که زراعت این نبات [سیب‌زمینی] معمول و متداول شد، بلای قحط و مِجاعه^۱ آنجا راه ندارد و هیچ یک از حبوبات جای گندم را نمی‌گیرد. گیاه سیب‌زمینی که قوتش جزئی کمتر از گندم است. پس هرگاه در تمام نقاط ایران زراعتش را چنانچه شایسته است معمول و مجری دارند، فواید عمده‌ای عاید زارعین و ملاکین خواهد شد» (روزنامه فلاح مظفری، نمره ۸، سنبله^۲ یونت^۳ ثیل^۴ ۱۳۴۱ قمری (ص ۱۰۹)).

۱ به نظر شما مطالعه درباره غذاها چه نقشی در فهم تاریخ اجتماعی یک دوره می‌تواند داشته باشد؟

۲ با مطالعه متن، برداشت خود را با دیگر دوستانتان در میان بگذارید و درباره نظرات خود بحث و گفت‌وگو کنید.

فرش در دوره قاجار

قالیچه کرمان، دوره قاجار

به رغم رکودی که در صنایع دستی ایران به‌ویژه از نیمه دوم عصر قاجار به‌وجود آمد، تولید فرش و صادرات آن به کشورهای جهان، به‌ویژه اروپا و آمریکا، رشد چشمگیری پیدا کرد. فرش ایران که از روزگاران دور آوازه‌ای جهانی داشت، در این دوره طالبان فراوانی در جهان پیدا کرد و گردشگران اروپایی توجه تاجران و مردم اروپا و آمریکا را به سوی فرش دست‌باف ایران جلب کردند. ارزانی نیروی کار، طرح و نقش‌های زیبا و متنوع، هنرمندی و ظرافت بافندگان ایرانی از یک سو و تقاضای بازار جهانی و سرمایه‌گذاری خارجی در تولید و تجارت، سبب رشد تولید و صادرات فرش در دوران قاجار شد. شهرهای تبریز، کاشان، همدان، اصفهان، کرمان، اراک و ولایت‌های کردستان و آذربایجان از مهم‌ترین مراکز قالی‌بافی در دوره قاجار بودند.

نگاهی به اوضاع علمی و فرهنگی ایران در عصر قاجار

در دوره قاجار نیز نظام تعلیم و تربیت سنتی ایران تداوم و گسترش یافت. در آن زمان سوادآموزی مقدماتی در مکتب‌خانه‌ها یا از طریق معلمان خصوصی و یا معلمان سرخانه انجام می‌گرفت. دانش‌آموزانی که توانایی مالی و علاقه به ادامه تحصیل داشتند، وارد

۱. گرسنگی

۲. صورت فلکی، خوشه گندم برابر با ماه شهریور

۳. سال نهنک در تقویم دوازده حیوانی

۴. ۱۳۰۱ ش

مدرسه سپهسالار، تهران

مدرسه‌های قدیم و حوزه‌های علمیه می‌شدند. در این مراکز آموزشی، علوم نقلی و عقلی تعلیم داده می‌شد. مدرسه‌های مروی و سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری کنونی) از جمله مراکز علمی و آموزشی مهم و بزرگ این دوره بودند که در پایتخت تأسیس شدند. عالمان و اندیشمندان برجسته‌ای در این مراکز تحصیل و تدریس می‌کردند.

مراکز آموزشی جدید

در دوره قاجار، نگاه برخی حاکمان داخلی و روشنفکران به پیشرفت‌های کشورهای اروپایی دوخته شده بود. از سوی دیگر، برخی از کشورهای استعمارگر نیز به دلیل منافع خود، درصدد تغییر روش‌های تعلیم و تربیت در ایران بودند. در چنین فضایی و پس از آشنایی با پیشرفت‌های ایجاد شده در اروپا، نخستین مدرسه‌ها به دست مسیونرهای^۱ اروپایی و آمریکایی، تأسیس شد و بعد از آن، حکومت قاجار و برخی افراد سرشناس فرهنگی و سیاسی نیز تصمیم گرفتند تا مدارس جدیدی در ایران براساس روش‌های جدید تعلیم و تربیت عمومی، تأسیس کنند. غالب این مدارس تازه تأسیس شده، متناسب با فرهنگ اروپاییان ساخته شده بود و تفاوت‌هایی جدی با سبک و فرهنگ تعلیم و تربیت در ایران اسلامی داشت.

معلمان و استادان مدرسه علوم سیاسی، این مدرسه را میرزا نصرالله خان مشیرالدوله در زمان مظفرالدین شاه به منظور تربیت نیروهای سیاسی وزارت امور خارجه تأسیس کرد.

دارالفنون یکی از مدرسی بود که با هدف آموزش علوم مختلف و فنون جدید به دانشجویان ایرانی، در داخل کشور و با ایده و پیگیری امیرکبیر، تأسیس شد. امیرکبیر قصد داشت تا آموزش دانشجو در داخل کشور را جایگزین فرستادن آنها به خارج کند تا از این طریق، بتواند بر محتوا و اساتید و روش‌های تدریس، نظارت بیشتری داشته باشد. اگرچه وی تأسیس این مدرسه را به چشم خود ندید و مدتی کوتاه پس از افتتاح مدرسه، بر اثر توطئه چینی‌ها و به دست برخی افراد سودجو به قتل رسید.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما چرا امیرکبیر دستور داد، استادان و معلمان مدرسه دارالفنون از کشورهای غیر از روسیه و انگلستان (مانند فرانسه و اتریش) استخدام شوند؟

۱. مسیونر به اعضای هیئت‌های دینی گفته می‌شد که برای تبلیغ مسیحیت به کشورهای دیگر می‌رفتند.

میرزا حسن رشدیه یکی از شخصیت‌های فرهنگی عصر قاجار بود که برای تأسیس مدرسه‌های جدید به ویژه در دوره تحصیلی ابتدایی در شهرهای مختلف ایران بسیار تلاش کرد و در این راه رنج‌ها و سختی‌های فراوانی کشید. هدف رشدیه از برپایی مراکز آموزشی جدید، فراهم آوردن شرایط برای سوادآموزی به فرزندان تمام قشرهای مختلف جامعه بود. در دوره قاجار، برخی از زنان فاضل نیز در تأسیس مدارس جدید مشارکت داشتند. از جمله این زنان می‌توان به بی‌بی خانم استرآبادی اشاره کرد که مدرسه دوشیزگان را به منظور تحصیل دختران در تهران تأسیس کرد (۱۲۸۵ ش). دانش‌آموختگان مراکز علمی و آموزشی جدید، نقش مؤثری در انتشار و ترویج افکار نو به ویژه تفکر مشروطه‌خواهی و حکومت قانون داشتند.

تندیس میرزا حسن رشدیه

معلمان و دانش‌آموزان مدرسه رشدیه تهران

فلسفه

در دوره قاجار تحولی چشمگیر در فلسفه اسلامی به وجود آمد. ملا عبدالله زُنوزی یکی از شاگردان برجسته ملاعلی نوری، مؤسس حوزه فلسفی تهران در این دوره شناخته می‌شود. او دو اثر ارزشمند در موضوع فلسفه به زبان فارسی نوشت. نگارش آثار فلسفی به زبان فارسی در دوره صفویه به تدریج از رونق افتاده بود. حوزه فلسفی تهران را فیلسوفان برجسته دیگری گسترش دادند و موجب رشد و توسعه فلسفه اسلامی و شاخه‌های گوناگون آن مثل مکتب مشاء، حکمت اشراق و حکمت متعالیه صدرایی و عرفانی شدند.

حاج ملاهادی سبزواری (۱۱۷۶-۱۲۵۰ ش) یکی از فیلسوفان نامدار دوره قاجار به شمار می‌رود. او کتاب «اسرارالحکم» را به درخواست ناصرالدین‌شاه قاجار به فارسی نوشت. در آن دوره به تدریج عالمان ایرانی با فلسفه جدید غرب آشنا شدند.

حاج ملاهادی سبزواری

۱. آقا علی مدرس تهرانی، آقامحمد رضا قمشاهی، میرزا ابوالحسن جلوه و آقا میرزا حسین سبزواری که به حکمای اربعه (چهارگانه) معروف بودند.

برخی از عالمان سرشناس عصر قاجار در یک نگاه

رشته علمی و هنری	عالمان سرشناس	ویژگی‌ها
ادبیات	<ul style="list-style-type: none"> ■ شعله اصفهانی ■ ملک الشعرا صباي کاشانی ■ وصال شیرازی ■ فروغی بسطامی ■ قآنی شیرازی 	<ul style="list-style-type: none"> ■ بازگشت ادبی : شاعران این دوره (اوایل قرن سیزدهم تا اواسط قرن چهاردهم) به سبک شعری چون فردوسی، نظامی، خاقانی، فرخی و منوچهری جنبشی برای احیای سبک کلاسیک برپا کردند که به دوره بازگشت ادبی شهرت یافت. ■ از دوره ناصرالدین شاه، به مرور و به صورت ملایم، ادبیات انتقادی وارد حیات فرهنگی جامعه شد و در دوره مظفری به صورت (هجو) و در دوره مشروطه با مضامین (وطن پرستی، مبارزه با استبداد و استعمار) جلوه گر گردید. ■ عارف قزوینی و ملک الشعرای بهار در زمره این دسته از شاعران قرار دارند.
خوشنویسی	<ul style="list-style-type: none"> ■ محمدرضا کلهر ■ میرزا وصال شیرازی ■ محمدحسین سیفی قزوینی (عمادالکتاب) 	<ul style="list-style-type: none"> ■ در قرن سیزدهم خوشنویسی رونق گرفت. از این دوره به ویژه آثار نفیسی به خط نسخ بر جای مانده است. ■ از اوایل قرن چهاردهم خوشنویسی از رونق افتاد و سیر نزولی را در پیش گرفت.
پزشکی	<ul style="list-style-type: none"> ■ میرزا علی اکبرخان ناظم الاطباء ■ میرزا حسین افشار ■ بهرام خان طبیب ... 	<ul style="list-style-type: none"> ■ قبل از رواج پزشکی نوین، در ایران طب سنتی رواج داشت. ■ با تأسیس مدرسه دارالفنون، پزشکی نوین وارد ایران شد. ■ با ورود پزشکان اروپایی و اعزام دانشجویانی به اروپا برای تحصیل پزشکی، این علم دچار تحول اساسی شد.
ریاضیات و فیزیک	<ul style="list-style-type: none"> ■ میرزا نظام الدین غفاری ■ عبدالغفار نجم الدوله 	<ul style="list-style-type: none"> ■ نظام الدین غفاری در دوره قاجار به اروپا اعزام شد؛ در مدرسه پلی تکنیک پاریس تحصیل کرد و معلم ناصرالدین شاه شد. او راه شوسه تهران به آمل را به دستور ناصرالدین شاه کشید و ملقب به مهندس الممالک شد.
تذهیب	<ul style="list-style-type: none"> ■ میرزا عبدالوهاب ملقب به «مُدَّهَب بَاشی» ■ محمدعلی شیرازی، میرزا یوسف شیرازی 	<ul style="list-style-type: none"> ■ تذهیب، هنر تزئین کتاب‌ها، نامه‌ها، اسناد و قباله‌های ازدواج اشراف با طلا و سنگ‌های قیمتی است. ■ هنر تذهیب در اوایل دوره قاجار رونق زیادی یافت ولی بعدها به تدریج افول کرد.
موسیقی	<ul style="list-style-type: none"> ■ محمدحسین سنتورخان ■ میرزا عبدالله، غلامحسین درویش 	<ul style="list-style-type: none"> ■ تا قبل از تأسیس دارالفنون، موسیقی رونق چندانی نداشت. ■ در دارالفنون رشته‌ای به هنر موسیقی اختصاص یافت. ■ به دستور ناصرالدین شاه، استادی فرانسوی به نام موسیو لومر برای تدریس موسیقی در دارالفنون استخدام شد. ■ بعدها با اختراع گرامافون موسیقی رونق تازه‌ای یافت.
فلسفه	<ul style="list-style-type: none"> ■ ملاعبدالله زُنوزی، حاج ملاهادی سبزواری، آقا علی مدرس تهرانی، آقا محمدرضا قمشه‌ای، میرزا ابوالحسن جلوه و آقا میرزا حسین سبزواری 	<ul style="list-style-type: none"> ■ تحولی چشمگیر در فلسفه اسلامی به وجود آمد. ■ حوزه فلسفی تهران توسط ملاعبدالله زُنوزی تأسیس شد و توسط دیگر فیلسوفان برجسته گسترش یافت و موجب رشد و توسعه فلسفه اسلامی و مکاتب گوناگون آن به ویژه حکمت متعالیه شد. ■ حاج ملاهادی سبزواری کتاب «اسرارالحکم» را به درخواست ناصرالدین شاه به فارسی نوشت. ■ نگارش آثار فلسفی به زبان فارسی که در دوره صفویه به تدریج از رونق افتاده بود، در این دوران دوباره رونق یافت. ■ عالمان ایرانی با فلسفه جدید غرب آشنا شدند.

هنر و معماری

نقاشی : به دنبال سقوط صفویان، هنر نگارگری نیز در سایه جنگ‌های داخلی رو به افول نهاد. نقاشی در عصر قاجار به دنبال وحدت سیاسی و استقرار امنیت و در سایه حمایت پادشاهان و دربار از یک سو و ارتباط با غرب از سوی دیگر، دچار تحولی اساسی شد. فتحعلی شاه برجسته‌ترین هنرمندان نقاش را در تهران گرد آورد و آنها را به کشیدن پرده‌های بزرگ برای نصب در کاخ‌ها تشویق کرد. در دوره ناصرالدین شاه، سنت نگارگری ایرانی تحت تأثیر هنر نقاشی مدرن اروپایی قرار گرفت. سبک نوینی در نقاشی به وجود آمد و نقاشان بزرگی مانند محمد غفاری معروف به **کمال الملک**، پا به عرصه نهادند.

سه پرده از نقاشی‌های هزار و یک شب اثر ابوالحسن غفاری (صنیع‌الملک)،
نقاش باشی ناصرالدین‌شاه

نگارهٔ امیرکبیر اثر محمد ابراهیم نقاش باشی

تابلوی تالار آینه اثر کمال‌الملک، نقاش عصر قاجار و پهلوی

تعزیه: تعزیه که ریشه در آیین‌های باستانی داشت، در عصر صفوی برای بزرگداشت حماسهٔ کربلا و شهادت امام حسین علیه السلام رواج یافت. هنر تعزیه در دورهٔ ناصرالدین‌شاه گسترش پیدا کرد. یکی از مکان‌های اجرای تعزیه در تهران، تکیهٔ دولت بود. زنان و مردان زیادی در این تکیه به تماشای تعزیه‌گردانان می‌نشستند.

نقاره‌خوان دوره گرد، دورهٔ قاجار

مراسم تعزیه‌خوانی در تکیهٔ دولت، تهران

با خود به ایران آوردند. بسیاری از معماران به سفارش دربار و ثروتمندان با استفاده از برخی عناصر معماری فرهنگی و تلفیق آن با معماری ایرانی، سبکی از معماری را به وجود آوردند که در آن عناصر و ویژگی‌های معماری ایرانی و اروپایی ترکیب شده بود. این بناها که به بناهای «کارت پستالی» معروف شد، بیشتر به تقلید از بناهای اروپایی ساخته می‌شدند. یکی از این بناهای معروف، کاخ شمس‌العماره واقع در مجموعه کاخ گلستان است که به دستور ناصرالدین‌شاه ساخته شد (۱۲۴۲ش). علاوه بر این، ورود مظاهر تمدن جدید غربی مانند تلگراف، تلفن، پست، بانک، روزنامه و تئاتر، نیز در گسترش سبک معماری اروپایی در ایران مؤثر بود. پس از رواج این مظاهر تمدن، ساختمان‌هایی مثل پست‌خانه، تلگراف‌خانه، تلفن‌خانه، بانک‌ها، دفاتر روزنامه‌ها، تماشاخانه‌ها، خیابان‌های جدید، مدارس جدید، فروشگاه‌ها، مراکز نظمیه، بیمارستان‌های جدید و سفارت‌خانه‌ها تحت تأثیر معماری اروپایی ساخته شدند. با وجود تأثیر و نفوذ سبک‌های فرهنگی بر عناصر معماری ایرانی، بسیاری از معماران می‌کوشیدند در ساخت بناها قواعد و اصول معماری سنتی ایرانی را همچنان حفظ و پاسداری کنند. برای نمونه، می‌توان به خانه‌های مجلل و باشکوهی که در برخی از شهرها ساخته شد، از جمله خانه بروجردی‌ها در کاشان، اشاره کرد.

نمایش کم‌دی: در دوره قاجار به جز نمایش‌های مذهبی، نمایش‌های دیگری مثل نمایش روح‌وضی (سیاه‌بازی) و بقال‌بازی در مراسم شادی روی حوض‌خانه‌ها، که با تخته‌آن را می‌پوشاندند، یا در برخی قهوه‌خانه‌ها اجرا می‌شد. گاهی هنرمندان با استفاده از نمایش‌های کم‌دی، مضامین جدی و انتقادهای سیاسی و اجتماعی را به صورت طنز به گوش مقامات می‌رساندند.

تئاتر: هنر تئاتر به سبک اروپایی از دوره قاجار به همت دانشجویان اعزامی به اروپا، در ایران گسترش یافت. میرزا علی اکبرخان مؤین‌الدوله (نقاش‌باشی) به دستور ناصرالدین‌شاه در محل فعلی دارالفنون یک تالار نمایش ساخت. این تماشاخانه بیشتر مکانی خصوصی بود که شاه و برخی از درباریان در آنجا از نمایش‌هایی که به اجرا در می‌آمد، دیدن می‌کردند. در این دوره نمایشنامه‌های زیادی ترجمه شد. مدتی بعد، تئاتر ملی در یکی از ساختمان‌های تهران در خیابان لاله‌زار تشکیل شد.

معماری: سنت معماری ایرانی اسلامی که در دوران سلجوقی، تیموری و صفویان درخشش بی‌نظیری داشت، در عصر قاجار با توجه به شرایط اقلیمی و آب و هوایی و نوع مصالح ساختمانی تداوم یافت. پس از اختراع دوربین عکاسی، مسافرانی که در عصر ناصری به اروپا می‌رفتند، تصاویر زیادی از بناهای آن سرزمین را

شمس‌العماره (کاخ گلستان)، تهران

شاهان قاجار و فناوری مدرن اروپایی

ناصرالدین شاه با هدف آشنایی با پیشرفت‌های تمدنی اروپاییان و اخذ فناوری مدرن غربی سه مرتبه به اروپا سفر کرد. در دوران سلطنت او، تلگراف، تلفن، بانک، موزه، دوربین عکاسی و برخی دیگر از جلوه‌های تمدن جدید غرب علی‌رغم برخی مخالفت‌ها وارد ایران شد. ناصرالدین شاه به مقوله عکس و عکاسی علاقه فراوانی داشت و یکی از دلایل رواج آن در ایران، علاقه وی به عکاسی بود. او خود عکاسی می‌کرد و در این زمینه مهارت داشت. این پادشاه قاجاری بعد از آنکه خط تلفنی از کاخ شمس‌العماره تا باغ سپهسالار کشیده شد (۱۲۶۳ش)، در توصیف آن نوشت: «تلفن یک قسم تلگرافی است که با دهن حرف می‌زنند و با گوش می‌شنوند. این سفر که معین‌الملک آمد، یک دستگاه آن را همراه پیشکش آورده است. از اتاق شمس‌العماره تا اینجا، که باغ سپهسالار است، کشیده‌ایم. یک صفحه سوراخ سوراخی دارد که انسان به همان سوراخ‌ها حرف می‌زند و دو اسباب است که به گوش گذاشته می‌شوند. از اینجا با میرزا محمد و آقا محمد نایب سرایدار صحبت شد. مثل این است که در حضور حرف می‌زنند بلکه هم می‌توان گفت بهتر در [از] صحبت حضوری می‌توان حرف را شنید و فهمید... خیلی چیز غربی است؛ ما تا به حال این اسباب را ندیده بودیم» (یادداشت‌های روزانه ناصرالدین شاه، ص ۱۴۶).

مظفرالدین شاه وقتی در سال ۱۲۷۹ش / ۱۹۰۰م، به پاریس رفت، در نمایشگاهی با دوربین فیلم‌برداری آشنا شد. یک دستگاه از آن را خریداری کرد و در اختیار ابراهیم خان عکاس‌باشی، که همراه او به اروپا رفته بود، قرار داد. او از شاه و همراهان فیلم‌برداری کرد. عکاس‌باشی بعدها در ایران به دستور مظفرالدین شاه با این دوربین فیلم‌های صامتی ساخت. توصیف مظفرالدین شاه از سینما بعد از دیدن فیلمی در پاریس جالب است: «پرده بزرگی در وسط تالار بلند کردند و تمام چراغ‌های الکتریک را خاموش و تاریک نموده و عکس سینه ماتوگراف را به آن پرده بزرگ انداختند. خیلی تماشا دادند من جمله مسافین آفریقا و عربستان را که در صحرای آفریقا راه می‌پیمایند نمودند که خیلی دیدنی بود... به عکاس‌باشی دستور دادیم همه قسم آنها را خریده به طهران بیاورند که انشاءالله همان‌جا درست کرده به نوکرهای خودمان نشان بدهیم» (به نقل از تهامی‌نژاد، سینمای ایران، ص ۱۴).

پرسش‌های نمونه

- ۱ وضعیت تجارت خارجی ایران را در دوره قاجار چگونه ارزیابی می‌کنید؟
- ۲ نظام تولید در دوره قاجار بر چه محورهایی استوار بود؟
- ۳ تأثیر عناصر فرهنگی را بر معماری عصر قاجار چگونه ارزیابی می‌کنید؟
- ۴ هنر نگارگری در عصر قاجار چه وضعیتی داشت؟
- ۵ علل رشد و ترقی صنعت فرش را در دوره قاجار بررسی کنید.

نهضت مشروطه، جنبش سیاسی و اجتماعی گسترده و قدرتمندی بود که در زمان مظفرالدین شاه به وقوع پیوست. آرمان و هدف این نهضت این بود که آزادی، عدالت و استقلال از بیگانه را در کشور برقرار سازد. این مقطع مهم در تاریخ معاصر ایران، تأثیر عمیقی در زندگی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایرانیان داشته است. در این درس، شما با زمینه‌ها، علل، آثار و پیامدهای سیاسی و اجتماعی نهضت مشروطه آشنا خواهید شد.

بحث و گفت‌وگو

با راهنمایی دبیر، درباره این موضوع با یکدیگر بحث و گفت‌وگو کنید که چرا مطالعه انقلاب مشروطه در تاریخ معاصر ایران اهمیت دارد.

زمینه‌های نهضت مشروطه

۱ از دست رفتن بخش‌هایی از سرزمین ایران

یکی از دلایل نارضایتی مردم از حکومت قاجار، از دست رفتن سرزمین‌هایی بود که به وسیله دولت‌های استعمارگر روس و انگلیس از ایران جدا شده بودند.

قسمت‌هایی که توسط روسیه از ایران جدا شد عبارت بودند از: کل قفقاز در شمال غربی (شامل کشورهای کنونی گرجستان، ارمنستان و جمهوری آذربایجان کنونی) و منطقه ماوراءالنهر در شمال شرقی (شامل کشورهای قزاقستان، تاجیکستان و ترکمنستان کنونی) به این ترتیب، در شرق و غرب دریای خزر، مناطق و ایالت‌های وسیع و زرخیزی از ایران جدا شد. سرزمین‌هایی که توسط انگلستان از ایران جدا شد عبارت بودند از: ایالت‌های هرات و قندهار؛ و بخش بزرگی از بلوچستان.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

عهدنامه‌های استعماری که در دوران قاجار بسته شد چه تأثیری بر شرایط اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جامعه ایران داشت؟ برای مشاهده نقشه سرزمین‌های جدا شده از ایران در دوره قاجار به صفحه ۶۵ همین کتاب رجوع کنید.

۲ غلبه استعمار بر مملکت

ضعف حکومت قاجار در زمان گسترش استعمارگری‌های اروپاییان و همچنین طمع‌ورزی و فساد مالی درباریان، زمینه سلطه بیگانگان بر مملکت را فراهم کرده بود. بارزترین نتیجه این وضعیت، امتیازهای متعددی بود که به خارجی‌ان داده می‌شد. علاوه بر آن قرض‌هایی که شاهان قاجار از کشورهای بیگانه می‌گرفتند موجب سلطه بیشتر استعمارگران بر مملکت شد. علاقه شاهان قاجار به مسافرت به اروپا، انگیزه و میزان دریافت وام از بیگانگان را افزایش داد. ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه قرض‌هایی از روس و انگلیس دریافت کردند و به جای اینکه این پول را هزینه کارهای اساسی کنند آن را، خرج سفرهای خود به اروپا کردند. دادن امتیازات، گرفتن وام و اعمال حق کاپیتولاسیون که از عهدنامه ترکمانچای برقرار شد و همچنین دخالت‌های دولت‌های بیگانه در امور داخلی ایران احساسات ملی را جریحه‌دار کرده بود.

۳ استبداد دستگاه حاکم

حکومت قاجار بر بنیاد استبداد مطلق بود و قدرت در دست شاه و اراده او متمرکز بود. مردم ایران هیچ‌گونه تضمینی برای حفظ جان و مال و ناموس خود در مقابل دستگاه استبدادی نداشتند.^۱ شاه و بستگانش هر کاری که مایل بودند، انجام می‌دادند و هر بلایی که می‌خواستند، بر سر مردم می‌آوردند. این وضع در ایالت‌ها (استان) بدتر از مرکز حکومت بود. مالیات‌های بسیار سنگین، فشار کمرشکنی را بر مردم تحمیل می‌کرد و بر نارضایتی‌ها می‌افزود.

۴ مخالفت‌های مردم و علما با استبداد و استعمار

توجه مردم مسلمان ایران به آموزه‌های دین اسلام نظیر امر به معروف و نهی از منکر، عدالت‌خواهی و لزوم دفع ظلم که در آیات قرآن کریم و سیره معصومین به آن پرداخته شده است، موجب می‌شد نسبت به این آموزه‌ها احساس تکلیف کنند. از سوی دیگر مکتب شیعه قدرت مطلق سلاطین را نامشروع می‌دانست و مشروعیت نسبی قدرت حاکم، مشروط به پاسداری از باورهای دینی مردم و حفظ تمامیت ارضی کشور بود. مرجعیت شیعه در جریان نهضت تحریم تنباکو خط بطلانی بر مطلق بودن قدرت شاه کشید. در آستانه نهضت مشروطیت ایران، روحانیون و حوزه‌های علمیه شیعه به استحکام و انسجام سیاسی و مبارزاتی رسیده بودند. در نتیجه یک قرن مبارزه و بیدارگری، ارتباط منظمی میان علما و مردم به وجود آمد و زمینه پیدایش حرکتی فکری به رهبری عالمان دینی فراهم شد. گسترش این حرکت فکری موجب افزایش آگاهی مردم در زمینه مسائل اعتقادی و دینی شد و باورهای مذهبی و فرهنگی جامعه را در مقابل آیین‌های ساختگی و دسیسه‌های بیگانگان تقویت کرد. اولین ثمره این فعالیت‌ها، پیروزی در نهضت تنباکو بود که علاوه بر لغو قرارداد توتون و تنباکو، قدرت و رهبری روحانیون شیعه را در صحنه سیاسی کشور آشکار کرد و آسیب‌پذیری استبداد داخلی و استعمار خارجی را در برابر اراده ملت نشان داد. این جریان فکری و اعتراض‌آمیز از دوره ناصرالدین شاه به دوره سلطنت مظفرالدین شاه منتقل شد و به تدریج به نهضتی عظیم به رهبری روحانیون تبدیل گردید که آیت‌الله سید محمد طباطبائی، آیت‌الله سید عبدالله بهبهانی

۱. یک روز در بازگشت ناصرالدین شاه از زیارت حضرت عبدالعظیم (ع)، سربازهایی که پرداخت حقوقشان ماه‌ها عقب افتاده بود، می‌خواستند عریضه‌ای به شاه تقدیم کنند اما از طرف همراهان او، با ضرب و شتم پس رانده شدند. آنها نیز از شدت ناراحتی چند تکه سنگ به سوی نوکرهای شاه پرتاب کردند. یکی از این سنگ‌ها به کالسکه شاه خورد و اسب‌ها رمیدند. به دستور ناصرالدین شاه، سربازان شاک را که ده نفر بودند، با دستان بسته به شهر آوردند و همگی آنها را در حضور او، با طناب خفه کردند. (ن.ک: شیخ الاسلامی، افزایش نفوذ روس و انگلیس در ایران، ص ۱۵).

و آیت‌الله شیخ‌فضل‌الله نوری در داخل ایران و مراجعی همچون آیت‌الله محمدکاظم خراسانی، آیت‌الله شیخ‌عبدالله مازندرانی و آیت‌الله حاج میرزا حسین فرزند میرزا خلیل تهرانی در نجف اشرف آن را رهبری می‌کردند. اساس این نهضت بر مبارزه با استعمار خارجی و استبداد داخلی و تلاش برای برقراری عدالت در مملکت قرار داشت تا با ایجاد عدالت‌خانه و «دارالشورا» قدرت و اختیارات پادشاه و حکام را محدود و با اجرای قوانین اسلامی از لجام گسیختگی آنها جلوگیری کند.

۵. ورود اندیشه‌های جدید

عصری که در آن، شاهان سلسله قاجار با خودکامگی بر مردم حکومت می‌کردند، دوران تحول‌های فکری و آزادی‌خواهی در قسمت‌هایی از جهان بود، و در تعدادی از کشورها، حکومت «مشروطه» برقرار شده بود. از سال ۱۲۳۸ تا سال ۱۲۹۰ ش تعدادی از کشورهای آسیایی و اروپایی به حکومت مشروطه و یا جمهوری دست یافتند. ایرانیان نیز به‌طور مستقیم و یا غیرمستقیم، تحت تأثیر این نهضت‌ها و رویدادهای فراگیر قرار داشتند.

زمینه‌های ورود تفکر مشروطه‌خواهی به ایران، به شکل‌های مختلف نظیر اعزام دانشجو به خارج، سفرهای درباریان و سیاستمداران به خارج، و مهاجرت برخی از ایرانیان به کشورهای مختلف فراهم شد.

دستاوردهای معاشرت‌ها، مسافرت‌ها و مأموریت‌های مهاجران، دانشجویان، جهان‌گردان و دیپلمات‌های ایرانی که با کشورهای پیشرفته در تماس بودند، از راه انتشار روزنامه‌ها و چاپ کتاب‌ها، و در خلال نامه‌ها و سخنان آنان، به جامعه منتقل می‌شد.

الف) روزنامه‌ها: یکی از عوامل‌هایی که در دوره قاجار سبب ایجاد تحولی بزرگ در مردم شد، انتشار روزنامه‌ها بود. در آن زمان روزنامه‌های فارسی زبان دو دسته بودند: داخلی و خارجی. روزنامه‌های داخلی خود به دو دسته روزنامه‌های «دولتی» و «غیردولتی» تقسیم می‌شدند که در درس اول، با برخی از آنها آشنا شدید.

چرا برخی روزنامه‌های فارسی‌زبان در خارج از کشور چاپ می‌شد؟

ب) آثار روشنفکران

۱ سفرنامه‌ها: اولین نشانه‌های اندیشه‌های نوین، در سفرنامه‌های عهد قاجار مشاهده می‌شود. سفرنامه میرزا صالح شیرازی - از اولین

دانشجویان اعزامی به خارج - از معروف‌ترین این آثار است. میرزا صالح شیرازی در سفرنامه خود به روشنی از اندیشه‌های نوین غربی، به‌ویژه نظام حکومت مشروطه انگلیس، تعریف و تمجید کرده است. سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ اثر حاج‌زین‌العابدین مراغه‌ای، یکی دیگر از این آثار است. در این سفرنامه، اوضاع نابسامان کشور به زبان ساده بیان گردیده و در مقابل، از ویژگی‌های تمدن غرب ستایش کرده است.

۲ کتاب‌ها و آثار دیگر: نوشته‌های میرزا ملکم‌خان، میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله، عبدالرحیم‌خان طالبوف و میرزا فتحعلی

آخوندزاده معروف‌ترین آثاری هستند که در پیدایش مشروطه‌خواهی مؤثر بودند. پذیرش اندیشه‌های غربی و شیفتگی و خودباختگی بی‌چون و چرا در برابر فرهنگ بیگانه، از ویژگی‌های بارز افکار این افراد بود. آنان نهضت مشروطه‌طلبی مردم ایران را که بر مبنای عدالت‌خواهی و نفی استبداد و استعمار بود، با عقاید برخاسته از اندیشه‌های وارداتی و غربی خود درآمیختند.

بخشی از نامه سید جمال الدین در ادامه آمده است. آن را بخوانید و درباره موضوعات اصلی مطرح شده در آن، گفت‌وگو کنید:

«من در موقعی این نامه را می‌نویسم که در زندان محبوسم، نه انتظار نجات دارم و نه امید حیات. حبسم برای آزادی انسان است. کشته می‌شوم برای زندگی قوم. ولی افسوس می‌خورم از اینکه کشت‌های خود را ندرودم، به آرزویی که داشتم کاملاً نائل نگردیدم. شمشیر شقاوت نگذاشت بیداری ملل مشرق را ببینم، دست جهالت فرصت نداد صدای آزادی را از حلقوم ملت‌های مشرق بشنوم. ای کاش من تمام بذرافکار خود را در مزرعه مستعد افکار ملت کاشته بودم. چه خوش بود بذره‌های بارور مفید خود را در زمین شوره‌زار سلطنت، فاسد نمی‌نمودم. آنچه در آن مزرعه کاشتم به رشد رسید، هرچه در این زمین کویر غرس نمودم فاسد گردید. در این مدت هیچ‌یک از تکالیف خیرخواهانه من به گوش سلاطین مشرق فرو نرفت. همه را، شهوت و جهالت مانع از قبول گشت. امیدواری‌هایم به ایران بود، با هزاران وعده و وعید به ترکیا احضارم کردند، این نوع دست‌بسته و مقهورم نمودند. غافل از اینکه، صفحه روزگار حرف حق را ضبط می‌کند. باری، من از دوست گرامی خود خواهشمندم این آخرین نامه را به نظر دوستان عزیز و هم‌مسلك‌های ایرانی من برسانید و زبانی به آنها بگویید شما که میوه رسیده ایران هستید برای بیداری ایرانی دامن همت به کمر زنید، از حبس و قتل ترسید، از جهالت ایرانی خسته نشوید، از حرکات مذبحخانه سلاطین متوحش نگردید، با نهایت سرعت بکوشید، با کمال چالاکی کوشش کنید، طبیعت به شما یار است و خالق طبیعت مددکار. سیل تجدد به سرعت به طرف مشرق جاری است. بنیاد حکومت مطلقه و مستبد، منعدم شدنی است، شماها تا می‌توانید در خرابی اساس حکومت مطلقه و مستبد بکوشید نه به قلع و قمع اشخاص. شما تا توان دارید در نسخ [پرداختن] عاداتی که میان سعادت و ایرانی سدید گردیده، کوشش نمایید، نه در نیستی صاحبان عادات. هرگاه بخواهید به اشخاص مانع شوید وقت شما تلف می‌گردد. سعی کنید موانعی را که میانه الفت شما و سایر ملل واقع شده رفع نمایید. گول عوام فریبان را نخورید...» (تاریخ بیداری ایرانیان، ج ۱، مقدمه مؤلف، صص ۶۷-۶۸ [با اندکی تصرف]).

▶ آغاز حرکت مردم علیه استبداد و پیروزی نهضت مشروطه

مظفرالدین شاه

در اواخر دوره سلطنت ناصرالدین شاه، مردم، رفته رفته اعتراض خود نسبت به حکومت قاجار را آشکار کردند. ترور ناصرالدین شاه، آخرین نمونه این ناراضیاتی عمومی بود. او پادشاهی خودکامه بود که در طی حکمرانی پنجاه ساله‌اش، با شیوه‌های استبدادی، از ابراز علنی انتقادهای مردم جلوگیری می‌کرد. جانشین او، مظفرالدین شاه، فردی سست‌عنصر، بی‌اراده و بیمار بود و توانایی سرو سامان دادن به امور کشور را نداشت. مظفرالدین شاه، عین‌الدوله را که فردی مستبد بود، به عنوان صدراعظم انتخاب کرد و اداره مملکت را به او سپرد. مظفرالدین شاه نیز مانند پدرش، سه بار به اروپا سفر کرد. پیامد این سفرها، هزینه‌هایی سنگین بود که دولت با گرفتن وام از بیگانگان، آن را تأمین می‌کرد.

هم‌زمان، در روزنامه‌ها ماجراهایی از این سفرها درج می‌شد و خشم عمومی را برمی‌انگیخت. خشونت‌های عین‌الدوله و حاکمان ایالت‌ها، همراه با فقر عمومی و رکود شدید اقتصادی نیز، بر این ناراضیاتی‌ها می‌افزود و کشور را در آستانه یک شورش سراسری قرار می‌داد. محرم سال ۱۳۲۳ ق/فروردین ۱۲۸۴ ش مناسب‌ترین فرصت را برای اعتراض‌های مردمی فراهم کرد. روحانیون با استفاده از حضور

آیت الله بهبهانی

مردم در مراسم عزاداری حضرت اباعبدالله الحسین (علیه السلام)، ضمن تکیه بر جنبه ستم‌ستیزی قیام آن حضرت، پیام عدالت‌خواهی را بین مردم تبلیغ می‌کردند. از این تاریخ تا ۱۴ جمادی‌الثانی ۱۳۲۴ ق/ ۱۴ مرداد ۱۲۸۵ ش سلسله حوادثی رخ داد که سرانجام به پیروزی نهضت مشروطه انجامید. در ادامه با مهم‌ترین حوادثی که منجر به پیروزی این نهضت شد، آشنا می‌شوید.

۱ ماجرای نوز بلژیکی

یکی از حوادث شتاب‌دهنده جنبش مشروطیت ماجرای نوز بلژیکی بود. این واقعه واکنشی در برابر توهین به مقدسات مردم مسلمان ایران به‌شمار می‌رود، که آغازگر یک جنبش عمومی شد.

اروپاییانی که در تهران بودند، در مراسم سال نو محفلی می‌آراستند و در آن، با پوشیدن لباس‌های مختلف و زدن صورتک (ماسک) بر چهره، جشن بالماسکه برپا می‌کردند. در مراسم سال ۱۲۸۳ ش موسیو نوز بلژیکی، که طبق قرارداد گمرکی ایران و روسیه (۱۲۸۰ ش) کارگزار روس‌ها در امور گمرک ایران بود، با لباس روحانیان و در حالی که قلیان به‌دست داشت، عکس گرفت. این عکس در محرم ۱۳۲۳ ق/ ۱۲۸۳ ش در میان مردم عزادار پخش و موجب اعتراض مردم شد؛ زیرا بلژیکی‌ها که از سال ۱۳۱۵ ق/ ۱۲۷۶ ش اداره گمرک‌های ایران را به‌دست گرفته بودند، با بدرفتاری، افکار عمومی را برضد خود تحریک کرده بودند.

رهبری این حرکت را آیت‌الله سیدعبدالله بهبهانی به‌عهده داشت. درواقع این اولین جرقه نهضت مشروطه بود. پس از آن، طرفداران نهضت تلاش کردند حرکتی را که سیدعبدالله بهبهانی آغاز کرده بود، بدون نتیجه رها نشود. به اعتقاد آنان، این گام اگر با موفقیت به پیش می‌رفت، قدم‌های مهم‌تر پشت سر آن برداشته می‌شد. بنابراین، آیت‌الله سیدعبدالله بهبهانی با آیت‌الله سید محمد طباطبایی متحد شد. این اتحاد، تا پایان حرکت مذکور، ادامه یافت.

آیت الله طباطبایی

همکاری این دو سید روحانی، مردم ستم‌دیده و آزادی‌خواهی را که از مدت‌ها قبل در «انجمن‌های مخفی» تشکلهای کوچکی فراهم آورده بودند، امیدوار ساخت، تا از گوشه و کنار سر برآورند و آماده قیام شوند. در ادامه این جریان و هم‌زمان با سفر سوم مظفرالدین‌شاه به اروپا، عده‌ای از بازرگانان در حرم حضرت عبدالعظیم (علیه السلام) تحصن کردند.

۲ نارضایتی مردم ایالت‌ها

در ایالت‌ها نیز حادثه‌هایی رخ داد که نشانگر فراگیر بودن نارضایتی مردم بود. معروف‌ترین این حوادث ماجرای شلاق خوردن سه تن از علمای کرمان بود که برای مقابله با فرقه «شیخیه» در این شهر قیام کرده بودند. این سه، پس از آنکه به فلک بسته شدند، از شهر اخراج گردیدند. در ماه رمضان سال ۱۳۲۳ ق، به‌ویژه ایام عزاداری امیرالمؤمنین (علیه السلام)، محور اصلی سخنرانی واعظان تهران، موضوع توهین به این عالمان بود که برای حفظ تشیع در برابر فرقه‌های ساختگی به‌پاخاسته بودند.

در دیگر ایالت‌ها و شهرها نیز شرایط نامساعد بود؛ حاکم فارس، با ستمگری‌های خود، موجب نارضایتی مردم شده بود. مردم خراسان از ستمگری‌های حاکم آن ولایت به‌جان آمده بودند.

قسمت‌هایی از رساله‌ مقیم و مسافر را که دبیر در اختیار شما قرار می‌دهد، به صورت نمایش در کلاس اجرا کنید و نتیجه‌گیری کنید که نویسنده رساله موافق مشروطه است یا مخالف آن؟

۳ ماجرای بانک استقراضی روس

با وجود مخالفت عمومی، روس‌ها در محل یک قبرستان متروک، ساختمان بانک استقراضی روس را بنا نهادند. آیت‌الله سیدمحمد طباطبایی به شدت با این کار مخالفت کرد. مردم نیز از این اقدام روس‌ها، ناخشنود بودند. بنابراین، یک اعتراض عمومی شکل گرفت، اما روس‌ها، با بی‌اعتنایی، به کار خود ادامه دادند. تا اینکه موضوع به اطلاع مراجع تقلید نجف رسید. آیت‌الله سیدمحمد طباطبایی و سیدعبدالله بهبهانی و روحانی دیگری به نام میرزا مصطفی آشتیانی، به همراه مردم تهران در یک شورش عمومی، ساختمان مذکور را با خاک یکسان کردند.

۴ افزایش نرخ قند

در دوران قاجاریه برخی از کالاهای مورد نیاز مردم مانند نفت، کبریت و قند از روسیه وارد می‌شد. در اثر جنگ روس و ژاپن نرخ قند افزایش یافت و شعله‌های اعتراض مردم را برافروخت. به دنبال خشم عمومی از گرانی‌ها، در مسجد شاه، مجلسی بزرگ برپا شد. این تجمع، با توطئه امام جمعه درباری و عوامل او که پشتیبان نظام استبدادی بودند، به تشنج کشیده شد و مأموران، با چوب و چماق به جان مردم افتادند. در پی این حادثه، اجتماع‌های بزرگی در منزل‌های علما برپا شد. به پیشنهاد آیت‌الله سیدمحمد طباطبایی، روحانیون و مردم، با حالت اعتراض تهران را ترک و در حرم حضرت عبدالعظیم تحصن کردند.

۵ مهاجرت صغری

مهاجرت روحانیون و مردم به شهر ری و تحصن در صحن حضرت عبدالعظیم به مهاجرت صغری مشهور است. این مهاجرت، اولین مرحله اتحاد نیروهای ضد استبداد بود. هر روز بر عده این مهاجران افزوده می‌شد. عین‌الدوله برای بازگرداندن علما و مهاجران، به هر شیوه که متوسل شد، نتیجه نگرفت. از آنجا که درباریان فاسد، مانع از رسیدن خبرهای صحیح به مظفرالدین‌شاه بودند، مهاجران مجبور شدند سفیر عثمانی را واسطه قرار دهند و توسط او، خواسته‌های خود را به گوش شاه برسانند. مهم‌ترین آن خواسته‌ها به شرح ذیل بود:

■ ایجاد عدالت‌خانه (دادگستری) در همه شهرها، برای رسیدگی به شکایت‌های مردم و برقراری عدالت در جامعه؛

■ عمل به قانون اسلامی، به طور دقیق و به دور از ملاحظه‌های شخصی.

مظفرالدین‌شاه و عین‌الدوله اعلام کردند که با خواسته‌های مهاجران موافق هستند. بنابراین، این مهاجرت، پس از یک ماه، خاتمه یافت.

۶ مهاجرت کبری

هنوز مدت زیادی از بازگشت مهاجران نگذشته بود که معلوم شد عین الدوله به آنان وعده دروغین داده و در پی آن است که با ایجاد اختلاف در میان آنان و دستگیری، تبعید و زندانی کردن رهبران قیام، جلوی حرکت‌های انقلابی دیگر را بگیرد. آیت‌الله طباطبایی چندبار به مظفرالدین شاه نامه نوشت و خواسته‌های مردم و بی‌اعتنایی عین الدوله را به او یادآور شد. اما این نامه‌ها یا به دست شاه نرسید و یا به آنها توجه نکرد. در نتیجه این بی‌اعتنایی به خواسته مردم، شعله‌های قیام برافروخته شد. بین مردم و سربازان درگیری پیش آمد و در نتیجه، چند نفر مجروح شدند و طلبه‌ای به شهادت رسید و این حادثه، خشم مردم را برانگیخت. عین الدوله به سخت‌گیری بیشتر پرداخت و تهران حالت حکومت نظامی به خود گرفت. عین الدوله از علما خواست که به خانه‌هایشان بروند تا خواسته‌های آنان عملی شود. اما رهبران مردم، پس از بحث و تبادل نظر، تصمیم گرفتند این بار در اعتراض به اقدام‌های دولت، به شهر مقدس قم مهاجرت کنند. این مهاجرت که گسترده‌تر از مهاجرت قبل بود، به «مهاجرت کبری» معروف شد.

تحصن در سفارت انگلیس

به موازات مهاجرت عدالت‌خواهان به قم، عده‌ای در باغ سفارت انگلیس گرد آمدند و به بست نشستند. سنت «بست‌نشینی» و تحصن که از دیرگاه در ایران معمول بود، بیشتر در مساجد و زیارتگاه‌ها و اماکنی صورت می‌گرفت که مورد احترام مردم قرار داشت و باورهای دینی آنها سازگار بود. مشروطه‌خواهان، بدون پناهندگی به سفارت انگلستان، می‌توانستند به خواسته‌های خود دست یابند. دولت انگلستان بر

دیگ‌های غذا در سفارت انگلیس برای مشروطه‌خواهان

خلاف دولت روسیه که از دربار حمایت می‌کرد، به ظاهر پشتیبان نهضت مشروطه بود. انگلستان، برای نیل به مقاصد و منافع استعماری‌اش این سیاست را در پیش گرفته بود. اما کسانی که از سیاست پیچیده استعمار انگلستان درک روشنی نداشتند و نسبت به غرض‌های بیگانگان غافل بودند، از تجربه جنبش تنباکو، درس و عبرت لازم را نگرفتند. از این‌رو، سفارت انگلستان در تهران که آرزویی جز اخراج طرفداران روسیه را از دربار نداشت، عده‌ای از عامل‌های شناخته شده خود را در بین آزادی‌خواهان وارد و مردم را به تحصن در سفارتخانه تشویق کرد.

استنباط تاریخی

الف) چند مورد از ویژگی‌های مشترک رویدادهایی را که منجر به انقلاب مشروطه شد، استخراج و فهرست کنید.
ب) در خواسته‌های معترضان، از مهاجرت صغری تا مهاجرت کبری چه تغییری صورت گرفت؟

پیروزی نهضت و تشکیل مجلس شورای ملی

همراه با مهاجرت علمای تهران به قم، عالمان سایر شهرستان‌ها و مراکز ایالت‌ها نیز وارد میدان شدند و نهضت مردمی به اوج خود رسید. بخصوص، حضور شیخ فضل‌الله نوری، روحانی طراز اول تهران، در کنار آیت‌الله بهبهانی و آیت‌الله طباطبائی، بر استحکام قیام افزود.

بازگشت علما از مهاجرت کبری

با اوج‌گیری نهضت، حکومت برای شنیدن خواسته‌های معترضان اعلام آمادگی کرد.

مهم‌ترین این خواسته‌ها عبارت بودند از:

- ۱ برکناری عین‌الدوله از صدارت
- ۲ فراهم کردن زمینه برای بازگشت مهاجران به تهران
- ۳ ایجاد عدالت‌خانه
- ۴ تشکیل دارالشّورا (مجلس نمایندگان)

مظفرالدین‌شاه تسلیم خواسته‌های مردم شد. او عین‌الدوله را عزل کرد و فرمان تشکیل مجلس شورای ملی را در ۱۴ مرداد ۱۲۸۵ صادر کرد. هفت روز بعد، علما، با استقبال پرشکوه مردم، از قم بازگشتند. شهر چراغانی و جشن شادی به پا شد و در ۲۸ مرداد، اولین دوره مجلس شورای ملی با حضور نمایندگان تهران تشکیل گردید. عده‌ای از سیاستمداران مشروطه‌خواه، به تدوین قانون اساسی پرداختند.^۱ آنان با عجله آن را نوشتند و به امضای مظفرالدین‌شاه رساندند. شاه، ده روز پس از امضای قانون اساسی، درگذشت. به این ترتیب، کشور استبداد زده‌ما، با بهره‌گیری از اندیشه‌های سیاسی عالمان بزرگ دینی، کوشش فرهیختگان جامعه و مجاهدت مردم، به حکومتی دست یافت که می‌بایست براساس قانون اداره می‌شد.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما چرا نمایندگان مجلس شورای ملی در نوشتن قانون اساسی مشروطه شتاب داشتند؟

کاوش خارج از کلاس

- ۱ چه کتاب‌های خاطراتی از زمان مشروطه به یادگار مانده است؟ این خاطرات چه خصوصیتی دارند؟
- ۲ با راهنمایی معلم خود یکی از کتاب‌هایی را که در زمان مشروطه نوشته شده و جریان مشروطه‌خواهی در آن وجود دارد، تهیه کنید و بخش‌هایی از آن را در کلاس بخوانید.

۱. هدایت (مخبر السلطنه) نوشته است: «صنيع الدولة، محتشم السلطنة، مشیرالملک، مؤتمن الملک و نگارنده، معین شدیم نظام‌نامه انتخابات را بنویسیم.» (خاطرات و خطرات، صص ۱۴۱ و ۱۴۲)

مشروطه در دوره محمدعلی شاه

محمدعلی شاه

محمدعلی شاه قاجار

بعد از مظفرالدین شاه، ولیعهد او، محمدعلی میرزا، با عنوان محمدعلی شاه، به سلطنت رسید. محمدعلی شاه، نمی خواست در برابر قانون اساسی و مجلس شورای ملی تمکین کند. او در ۲۸ دی ۱۲۸۵ جشن تاج گذاری برپا کرد و از اشراف و نمایندگان دولت های خارجی برای شرکت در این مراسم دعوت به عمل آورد، اما نمایندگان مجلس شورای ملی را دعوت نکرد. این، اولین بی اعتنایی محمدعلی شاه به مجلس بود.

پس از این ماجرا، کشمکش محمدعلی شاه با مجلس آغاز شد که سرانجام وی مجلس را به توپ بست. اما این، تنها مشکل نظام تازه تولد یافته مشروطه نبود، بلکه این نظام، دشواری هایی اساسی تر پیش رو داشت که به شرح آنها می پردازیم:

تدوین متمم قانون اساسی و شدت گرفتن اختلاف ها

قانونی که در زمان مظفرالدین شاه به نام «قانون اساسی» تنظیم شد، دارای ضعف های زیادی بود. این قانون در پنجاه و یک اصل تنظیم شده بود و در حقیقت نظام نامه ای بود که اداره امور مجلس و حدود آن را روشن می ساخت. در این قانون، از حقوق و تکالیف دولت نسبت به ملت و بالعکس سخن به میان نیامده بود. بنابراین، لازم بود متممی بر آن نوشته و تکمیل می شد. به همین سبب، کمیسیون متشکل از شش تن از نمایندگان، برای تدوین «متمم قانون اساسی» تشکیل شد.

با تلاش های پیگیر و مجاهدت های فراوان آیت الله شیخ فضل الله نوری اصل دوم متمم قانون اساسی تصویب شد که مورد تأیید علمای ایران و مراجع بزرگ نجف قرار گرفت. بنابراین اصل، در هر دوره از مجلس، هیئتی پنج نفره از مجتهدان و فقیهان اسلام که با اقتضای زمان آشنا بودند، به عنوان عضو، در مجلس شورای ملی شرکت می کردند تا بر قانون هایی که تدوین و تصویب می شد، نظارت کنند که خلاف قواعد اسلامی و دستورهای شرع نباشد. در هیچ یک از دوره های مجلس شورای ملی به این اصل عمل نشد.

بحث و گفت و گو

به نظر شما چرا شیخ فضل الله نوری به اجرای این اصل اصرار داشت؟

در فاصله ای که متمم قانون اساسی تدوین می شد، اختلاف درونی مشروطه خواهان از یک سو و مخالفت محمدعلی شاه با نظام مشروطه از سوی دیگر، اوضاع را آشفته و پریشان ساخته بود. تا آنکه سرانجام شیخ فضل الله نوری به دلیل اعمال نفوذ غرب گرایان در نهضت مشروطه و انحراف آن از مسیر اسلامی و ملی اولیه از صف طرفداران مشروطه جدا شد. او معتقد بود که باید «مشروطه مشروعه» ایجاد شود.

خودداری محمدعلی شاه از امضای متمم قانون اساسی

بی‌اعتنایی بعدی محمدعلی شاه نسبت به نظام مشروطه در هنگام امضای متمم قانون اساسی مشروطه، رخ داد. هنگامی که متمم قانون اساسی تقدیم او شد، از امضای آن خودداری کرد. این برخورد، مردم را به هیجان آورد؛ بازارها بسته شد، و چندین هزار نفر به سوی مجلس هجوم آوردند. مردم شهرهای دیگر همچون تبریز، اصفهان، شیراز، رشت و کرمان نیز با مردم تهران هم‌صدا شدند. مراجع تقلید، از نجف اشرف، طی تلگراف‌هایی، به نصیحت شاه پرداختند. در چنین شرایطی، شاه، در شهریور سال ۱۲۸۶، به ناچار، متمم قانون اساسی را امضا کرد.

اهداف انگلستان و روسیه برای مداخله در نهضت مردم

روس و انگلیس در مواجهه با نهضت مشروطه، با توجه به منافع استعماری خود، با همدیگر تضاد داشتند. روسیه به چند دلیل با نهضت مشروطه ایران مخالفت می‌کرد:

- ۱ جلوگیری از نفوذ انگلیس که در لباس مشروطه‌خواهی، از مشروطه‌طلبان حمایت می‌کرد.
- ۲ کمک به محمدعلی شاه که طرفدار روس بود.
- ۳ پیشگیری از قیام ملت‌های منطقه قفقاز برای گرفتن آزادی، تحت تأثیر پیروزی مشروطه‌خواهان در ایران

انگلیس هم برای حمایت از مشروطه، دلایلی داشت:

- ۱ افزایش اعتبار خود در ایران، برای دستیابی به موقعیتی بهتر یا برابر با روسیه
- ۲ به قدرت رساندن مهره‌های انگلیسی در دستگاه حاکم و مجلس؛ کمک‌های بی‌دریغ انگلیس به بست‌نشینان در سفارت این کشور در تهران، و تحت حمایت قرار دادن نزدیک به چهارده هزار نفر در سفارت، به همین دلیل صورت گرفت.
- ۳ محافظت از مرزهای هندوستان و سایر مستعمرات انگلستان در منطقه

قرارداد ۱۹۰۷ روس و انگلیس

با وجود رقابت‌های شدیدی که میان روس و انگلیس در ایران وجود داشت، موضوع جدیدی آنها را وادار به رفع اختلاف‌ها و توافق در مورد ایران کرد. این موضوع جدید حضور آلمان به عنوان یک قدرت جدید در صحنه سیاست جهان بود. با در خطر قرار گرفتن مستعمره‌های روس و انگلیس در جاهای دیگر دنیا، توسط استعمارگر جدید یعنی آلمان، آنها اختلاف‌ها را کنار گذاشتند و به موجب قرارداد ۱۲۸۵ ش/م ۱۹۰۷، ایران را بین خود تقسیم کردند. بر اساس این قرارداد روس و انگلیس، با میانجیگری فرانسه که از قدرت روزافزون آلمان بیمناک بود، ایران را به سه منطقه تقسیم کردند. منظور از این کار هم آن بود که دو دولت تا حدودی از یکدیگر فاصله بگیرند و از برخوردهای احتمالی بین آنها، جلوگیری شود.

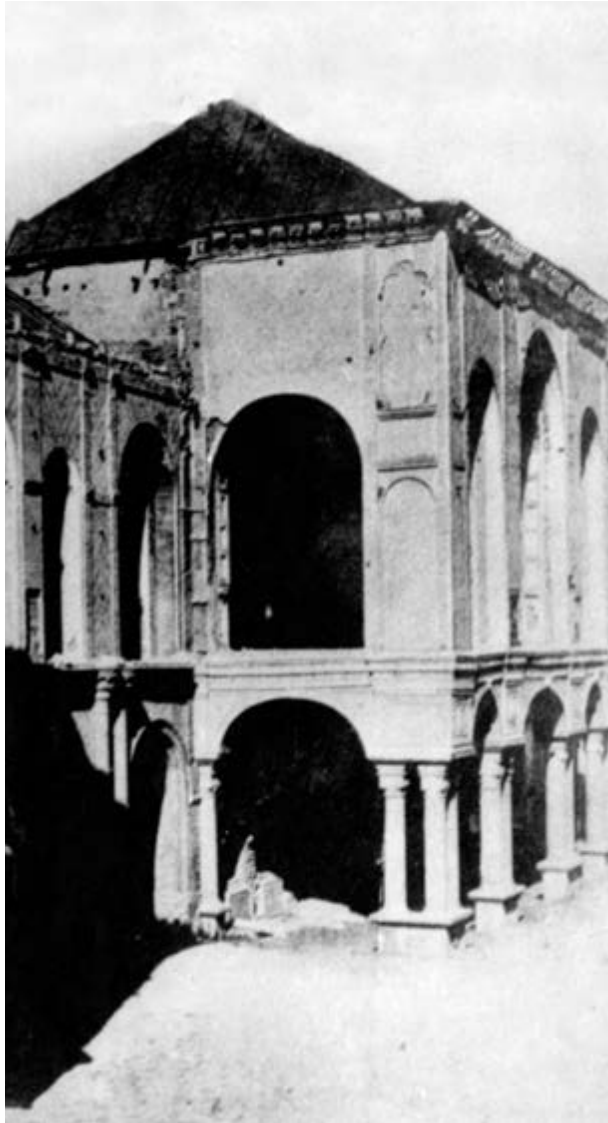
نقشه تقسیم ایران براساس قرارداد ۱۹۰۷

اقدام انقلابی مردم و مجلس

پس از اینکه قرارداد ۱۹۰۷ امضا شد، سفیران روس و انگلیس، رسماً دولت ایران را از آن قرارداد با خبر کردند. به محض اطلاع مردم، هیجان عمومی علیه این دولت‌ها شکل گرفت و نمایندگان مجلس، به اتفاق آرا، قرارداد را رد کردند. مجلس، قبل از آن نیز دریافت وام از دولت‌های خارجی را رد و برای حل این مشکل، به تأسیس «بانک ملی» اقدام کرده بود. به علاوه، نوز بلژیکی را که پست مهم مالی ایران در دست او بود، اخراج کرده بود. این اقدام‌های انقلابی، برای دولت‌های استعمارگر، زنگ خطر بود؛ زیرا در جهت خلاف هدف‌های استعماری آنان جریان داشت. به همین دلیل، برای سرکوب مجلس، به توافق رسیدند و هنگامی که محمدعلی شاه ساختمان مجلس را به توپ بست، روسیه از آن حمایت کرد و انگلیس نیز با سکوت خود، به آن رضایت داد.

به توپ بستن مجلس و استبداد صغیر

کشمکش بین محمدعلی شاه و مجلس، پس از امضای متمم قانون اساسی همچنان ادامه یافت. محمدعلی شاه برای مبارزه با مشروطه خواهان، میرزا علی اصغر خان امین السلطان را که از مخالفان جدی مشروطه بود و در اروپا به سر می برد، به کشور دعوت کرد تا ریاست دولت را به او بسپارد و به کمک وی، دوباره نظام

ساختمان مجلس شورای ملی پس از به توپ بستن توسط لیاخوف در ایام مشروطیت

استبدادی را حاکم سازد. امین السلطان، با تدبیرهای امنیتی و حمایت روس ها، وارد ایران و به عنوان نخست وزیر منصوب شد. او که در دوره نخست وزیری خود، سیاستی دوگانه در پیش گرفته بود، سرانجام توسط یکی از طرفداران مشروطه ترور شد. چندی بعد محمدعلی شاه در یکی از خیابان های تهران مورد سوء قصد قرار گرفت، ولی آسیبی ندید. شاه، این اقدام را به مشروطه خواهان نسبت داد و به همین بهانه، تصمیم گرفت مجلس را برای همیشه تعطیل کند. بنابراین، در تیر ۱۲۸۷، یعنی دو سال پس از استقرار مشروطه، محمدعلی شاه با تشویق سفارت روسیه دستور حمله به مجلس شورای ملی را صادر کرد. لیاخوف روسی فرمانده نیروهای قزاق به فرمان محمدعلی شاه با نیروهای خود به مجلس حمله کرد و بخشی از ساختمان مجلس را با گلوله های توپ تخریب کرد. به دنبال آن، تمام خانه های مشروطه خواهان غارت شد و مأموران به دستگیری آنان پرداختند. آیت الله سید محمد طباطبائی و سید عبدالله بهبهانی، توسط قزاق ها دستگیر، شکنجه و تبعید شدند. به دستور شاه، میرزا جهانگیر خان صوراسرافیل، ملک المتکلمین و سید جمال الدین واعظ اعدام شدند. بعضی از نمایندگان نیز که مورد تعقیب قرار گرفته بودند (از جمله تقی زاده)، به سفارت انگلیس پناه بردند. بدین گونه، دوباره، برای مدتی، استبداد حاکم شد. این دوره که یک سال به طول انجامید بار دیگر استبداد به جای مشروطیت حاکم شد. از این رو آن را دوره استبداد صغیر نامیده اند.

مقاومت مردم

پس از به توپ بستن مجلس، جمعی از غرب گرایان که داعیه مشروطه خواهی و وطن دوستی داشتند، از هر طریق ممکن، خود را به اروپا رساندند و در شهرهای پاریس، لندن، استانبول و کشور سوئیس، محفل هایی سیاسی به راه انداختند، اما مردم و علما، در داخل کشور به مقاومت پرداختند. مقاومت اصلی از تبریز آغاز شد و دو تن از مجاهدان نام آور آن خطه به نام های ستارخان و باقرخان، بیش

از نُه ماه در برابر دشمنان مشروطه مقاومت کردند. آنچه آنان را در هدف‌هایشان پابرجا نگاه می‌داشت، حمایت مراجع تقلید مقیم نجف از مشروطه بود. آیت‌الله محمدکاظم خراسانی، آیت‌الله سیدعبدالله مازندرانی و آیت‌الله حاج میرزا حسین فرزند میرزاخلیل تهرانی، از مشروطه‌خواهان در برابر حکومت استبدادی محمدعلی شاه حمایت می‌کردند.

با مقاومت مردم تبریز و ایستادگی رهبران دینی و ملی، مردم فارس، اصفهان، قزوین، کرمانشاه، گیلان، همدان و برخی دیگر از شهرها، وارد صحنه مبارزه شدند و حکومت استبدادی را سخت در تنگنا گذاشتند. محمدعلی شاه که در برابر مقاومت مردم تبریز در مانده بود، با فراگیر شدن خیزش، ناتوان‌تر شد. سرانجام نیروهای مردمی هوادار مشروطه از اصفهان و بختیاری و گیلان، راهی تهران شدند. سیاست روس و انگلیس در این زمان، مبتنی بر حفظ محمدعلی شاه بود. سرانجام در تیر سال ۱۲۸۸ هواداران مشروطه به تهران رسیدند و با پناهنده شدن محمدعلی شاه به سفارت روسیه، حکومت استبدادی او به پایان رسید.

بیشتر بدانیم

۱ نقش زنان در انقلاب مشروطیت

زنان ایرانی در بسیاری از نهضت‌های تاریخ معاصر ایران در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی نقش ارزنده‌ای ایفا نمودند. علاوه بر نقش تاریخی زنان در نهضت تحریم تنباکو در نهضت مشروطه نیز، زنان به کارهای خردمندان‌ای دست زدند. اکثر فعالیت‌های آنان برگرفته از هویت ایرانی - اسلامی بوده است. به عنوان نمونه در جریان مهاجرت صغری، زنان با شرکت در تظاهرات خیابانی خواهان بازگشت علما شدند. پس از صدور فرمان مشروطه زنان به مجلس رفتند و خواستار تکمیل قانون اساسی توسط نمایندگان شدند. زنان به هنگام تأسیس بانک ملی با اهدای طلا و زیورآلات شخصی خود بخشی از سرمایه بانک ملی را تهیه کردند و پس‌اندازهای خود را در اختیار دولت گذاشتند تا این امر ملی به دور از دست خارجی‌ان و استقراض از آنها انجام شود.

۲ مشروطه و فراماسونری

سعید نفیسی (متوفای ۱۳۴۵) جزو اولین نسل استاد‌های دانشکده تاریخ دانشگاه تهران می‌نویسد: «انگلیسی‌ها بسیار ظاهرالصلاحند و باطن خبیث خود را در زیر لفافه ظاهری آراسته، نهان کرده‌اند... دستگاه جاسوسی انگلستان، تا کسی از رموز آن باخبر نشده باشد، نمی‌تواند تصور کند که چه خیانت‌ها در آن نهفته است... این دستگاه همواره با فراماسون‌های فرانسوی و انگلیسی رابطه عجیب داشته و با زبردستی خاص، فراماسون‌ها را در هر جای ایران به نفع خود به کار انداخته و آنها را به اطاعت محض وادار کرده است. (نیمه راه بهشت، سعید نفیسی، صص ۴۸-۴۹)

سازمان فراماسونری در ایران با حکومت هند، بریتانیا و چند کشور بیگانه، ارتباط وثیق داشت و در مهم‌ترین وقایع تاریخ معاصر آن حضور دارد. از نهضت مشروطه تا کودتای ۱۲۹۹ و همچنین در مسئولیت‌های حساس سیاسی، فرهنگی و اقتصادی پنجاه سال سلطنت پهلوی، اعضای عالی رتبه ماسونی دیده می‌شوند.

دوره دوم مشروطه (۱۲۸۸-۱۲۹۳ش)

دوره دوم مشروطه یکی از برهه‌های مهم تاریخ معاصر ایران است. این دوره با فتح تهران به دست مشروطه‌خواهان آغاز شد و دارای دو ویژگی بارز بود:

۱ اختلاف‌های شدید بین طرفداران مشروطه؛

۲ مداخله‌های آشکار و سلطه‌گرانه روس و انگلیس در سرنوشت ایران.

احمدشاه

قدرت گرفتن جریان جدید در انقلاب مشروطه و اختلاف‌های داخلی

پس از فتح تهران مجلسی فوق‌العاده، مرکب از سران و رؤسای مجاهدان، شاهزادگان، اعیان و وکلای سابق مجلس شورای ملی، تشکیل شد و به اتفاق آرا، محمدعلی‌شاه از سلطنت خلع و پسر دوازده‌ساله او، احمد میرزای ولیعهد، به مقام سلطنت برگزیده شد.

بیشتر بدانیم

ملک‌زاده - یکی از تاریخ‌نویسان آن عصر (فرزند ملک‌المتکلمین) - نوشته است: «هرگاه فرصت اجازه می‌داد که اسامی پانصد نفر اعضای مجلس عالی را از نظر خوانندگان بگذرانم، مشاهده می‌شد که عده زیادی از کرسی‌نشینان باغ‌شاه و مشاورین و همدستان محمدعلی‌شاه که دستشان آغشته به خون آزادی‌خواهان بود، لباس مشروطه‌خواهی دربرکرده و در صدر مجلس عالی جای گرفته بودند و سهم و شریک در زمامداری حکومت ملی بودند و هنوز بیست و چهار ساعت از فتح تهران نگذشته بود که کسانی که باید به دار آویخته می‌شدند، دوش به دوش نایب‌السلطنه و سرداران ملی، به رتق و فتق امور پرداختند».^۱

پس از آنکه دولت جدید تشکیل شد و جمعی از مستبدان و مرتجعان به وزارت و حکمرانی و سایر مقام‌های دولتی رسیدند، آتش خشم مشروطه‌خواهان تیریز شعله‌ور و ناخرسندی آنان علنی شد. افرادی نظیر ستارخان و باقرخان و جمعی دیگر از طرفداران مشروطه که برای نهضت فداکاری و مجاهدت کرده بودند، چون ملاحظه کردند که مستبدان دوره استبداد و دشمنان دیروز مشروطه، دوباره زمامدار مملکت شدند، بسیار ناخشنود و معترض بودند.

آنان همچنین خواستار اخراج افراد تندرو و افراطی نظیر تقی‌زاده از مجلس بودند.

شهادت شیخ فضل‌الله نوری

با پیروزی مشروطه‌خواهان، انتظار می‌رفت دشمنان واقعی نهضت، مجازات شوند و کیفر ببینند اما آنان که دستشان به خون آزادی‌خواهان آغشته بود، رها شدند و محمدعلی‌شاه نیز، با حمایت روس و انگلیس، بدون محاکمه و حتی با پرداخت حقوق سالیانه راهی بندر اُدسا در روسیه شد. آنگاه - همان‌گونه که اشاره شد - دشمنان نهضت، در صف اول آن قرار گرفتند و در زمامداری و

۱. ن. ک: ملک‌زاده، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ج ۶ و ۷ در یک مجلد، کتاب ششم، ص ۱۲۴۸

حکومت، شریک شدند. تنها کسی که به پای میز محاکمه رفت و اعدام شد، شیخ فضل الله نوری، مجتهد طراز اول تهران بود که به دفاع از «مشروطه مشروعه» و قانون اساسی بر پایه ارزش‌های اسلامی، با مشروطه اقتباس شده از غرب، مخالفت کرده بود. در جریان نهضت تنباکو، وی به عنوان نماینده میرزای شیرازی در ایران، به حمایت جدی از این نهضت پرداخت، اما پس از تسلط مشروطه خواهان بر ایران، خانه اش مورد تعرض مسلحانه قرار گرفت.

در این هنگام، سفارت روسیه از ایشان خواست که به آنجا پناهنده شود، یا چند نفر سرباز روسی به منزلش بروند و او را در پناه خود بگیرند. شیخ فضل الله نوری هیچ یک از اینها را نپذیرفت و گفت: «در مقابل مشیت و اراده الهی، تسلیم صرف است».

همچنین، در پاسخ برخی از کسانی که به او پیشنهاد می کردند که به بیگانه پناهنده شود، اظهار داشت: «من راضی هستم که صد مرتبه زنده شوم و کشته شوم اما پناهنده به اجنبی نشوم و برخلاف امر شارع مقدس اسلام رفتاری نکرده باشم».

پیرم خان ارمنی که پس از پیروزی مشروطه خواهان، با فرصت طلبی مدارج ترقی را به سرعت طی کرده بود، مأمور دستگیری شیخ فضل الله نوری شد. این عالم روحانی پس از یک محاکمه فرمایشی، به شهادت رسید.

به نظر بسیاری از مورخان شهادت شیخ فضل الله نوری، یکی از فجیع ترین اعمال مشروطه خواهان بود. عده ای اعدام او را انتقام استعمار از روحانیت ایران برای جبران شکست در نهضت تحریم تنباکو و پیشگیری از تکرار مقاومت های مشابه آن می دانند.

بیشتر بدانیم

ضیاءالدین دُری که با شیخ فضل الله در ایام تحصن دیدار و گفت و گو داشته می نویسد:

«زمانی که [شیخ] مهاجرت کردند به زاویه مقدسه، یک روز رفتم ملاقات خلوت از ایشان گرفتم. پس از ملاقات عرض کردم می خواهم علت موافقت اولیة حضرت عالی را با مشروطه، و جهت این مخالفت ثانویه را بدانم. اگر مشروطه حرام است...

چرا ابتدا همراهی و مساعدت فرمودید؟ و اگر... جایزه است... چرا مخالفت می فرمایید؟

دیدم... اشک در چشم هایش حلقه زد. گفت: من والله با مشروطه مخالفت ندارم، با اشخاص بی دین و فرقه ضالّه و مضلّه مخالفم که می خواهند به مذهب اسلام لطمه وارد بیاورند. روزنامه ها را که لابد خوانده و می خوانید که چگونه به انبیا و اولیا توهین می کنند و حرف های کفرآمیز می زنند؟ من عین همین حرف ها را در کمسیون های مجلس از بعضی شنیدم. از خوف آنکه مبدا بعدها قوانین مخالف... اسلام وضع کنند، خواستم از این کار جلوگیری کنم، آن لایحه را نوشتم. تمام دشمنی ها و فحاشی ها از همان لایحه سرچشمه گرفته است! علمای اسلام مأمورند برای اجرای عدالت و جلوگیری از ظلم. چگونه من مخالف با عدالت و مروج ظلم می شوم؟ من در همین جا قرآن را از بغل خود درآورده قسم خوردم و قرآن را شاهد عقیده ام قرار دادم که مخالف با مشروطه نیستم، معاندین گفتند: این، قرآن نبوده است بلکه قوطی سیگار بوده! حال با همچو مردمی چگونه مخالفت نکنم... و سخنی نگویم؟ مطابق حدیث صحیح صریح، در این گونه موارد علما باید از بدع جلوگیری کنند و آلا خداوند... آنها را به رو، به آتش جهنم می اندازد.» (ابوالحسنی منذر، آخرین آواز قو، ص ۷۵)

جلال آل احمد درباره او گفته است: «من نعش آن بزرگوار را بر سر دار، همچون پرچمی می دانم که به علامت استیلای غرب زدگی، پس از دویست سال کشمکش، بر بام سرای این ملت افراشته شد».^۱

تشدید اختلاف و درگیری میان مشروطه‌خواهان

به دنبال اعدام شیخ فضل الله نوری و تشکیل دومین دوره مجلس شورای ملی، اختلاف و درگیری میان مشروطه‌خواهان شدت گرفت. دو حزب «اعتدالیون» و «دمکرات» که اکثریت نمایندگان مجلس را تشکیل می‌دادند، شدیداً با یکدیگر رقابت فکری و سیاسی داشتند.

اعتدالیون مذهب را سدی محکم در برابر ظلم و بی‌عدالتی می‌دانستند و اجرای شریعت را در دستور کار خود قرار داده بودند. سید محمد طباطبایی و سید عبدالله بهبهانی از اعضای سرشناس این حزب بودند.

دمکرات‌ها به رهبری سید حسن تقی‌زاده بر جدایی دین از سیاست تأکید می‌ورزیدند تا مشروطه را از جنبه‌های دینی تهی کنند و نهضت را از آرمان‌های اصیل آن دور سازند.

با شدت گرفتن درگیری‌های سیاسی، به تدریج، جو وحشت و ترور بر جامعه حاکم گردید. نخست سید عبدالله بهبهانی که نقشی مهم در رهبری نهضت مشروطه داشت، توسط دمکرات‌ها ترور شد. تقی‌زاده که متهم به دست داشتن در این ترور بود، از کشور گریخت و به اروپا رفت. به فاصله‌ای کوتاه، چند تن از دمکرات‌ها ترور شدند.

مجلس نوپای مشروطه و مداخله بیگانگان

طبق تصمیم دوره دوم مجلس شورای ملی، عده‌ای کارشناس از آمریکا برای اصلاح اداره داری و خزانه‌داری کل، یک فرانسوی برای دادگستری، و چند سوئدی برای ژاندارمری، استخدام شدند.^۱ مورگان شوستر آمریکایی، معروف‌ترین چهره در بین آنان بود که با اختیارهای وسیعی که مجلس به او داد، شروع به انجام اصلاح‌هایی دامنهدار در امور مالی و گمرک‌ها کرد. این اقدام او که سبب منظم شدن دستگاه اقتصادی کشور می‌شد، روس و انگلیس را سخت عصبانی کرد. بنابراین، در سال ۱۲۹۰ش روسیه، طی خطاری به دولت ایران، تهدید کرد که اگر ظرف چهل و هشت ساعت به خواسته‌هایش عمل نشود، به اشغال ایران خواهد پرداخت. درخواست‌های روسیه به این شرح بود:

۱ اقدام‌های مورگان شوستر متوقف و او از ایران اخراج شود.

۲ بدون موافقت روس و انگلیس، از استخدام اتباع خارجی در ایران، خودداری شود.

۳ هزینه نگهداری قوای روسیه در ایران را، دولت ایران پرداخت کند.

با به پایان رسیدن مهلت ۴۸ ساعته، روسیه، بلافاصله، نیروهای خود را به داخل خاک ایران اعزام کرد. اخطار روسیه، بحرانی بزرگ در کشور ایجاد کرد. بین مجلس و دولت، بر سر پذیرفتن یا رد کردن آن، اختلاف افتاد. هیجان عمومی و احساسات مردمی، اوج گرفت. مجلس اخطار روسیه را رد کرد ولی نخست‌وزیر، از ترس اشغال پایتخت، تسلیم شد و مجلس شورای ملی را منحل کرد. بدین ترتیب سلطه‌جویی دولت‌های روس و انگلستان و دخالت‌های آنها در اداره کشور مانع از آن شد تا مجلس نوپای مشروطه بتواند برای

۱. در آن زمان آمریکا هنوز خوی سلطه‌جویانه آشکاری را که پس از جنگ دوم جهانی در پیش گرفته نشان نداده بود و دولتمردان ایرانی که به دنبال قدرت سومی بودند تا به اتکای آن در برابر سلطه‌گری روس و انگلیس بایستند، لذا متخصصان این کشورها را ترجیح می‌دادند.

سروسامان دادن به اوضاع اداری، مالی و نظامی کشور اقدام مؤثری انجام دهد. به دنبال این اقدام، انبوه تظاهرکنندگان مردمی، بخصوص زنان، با شعار «یا مرگ یا استقلال» به مجلس حمله کردند. علمای مذهبی در ایران و عتبات عالیات، طی تلگراف‌هایی، مردم را به مقاومت دعوت کردند. آیت‌الله آخوند خراسانی، مرجع بزرگ شیعهٔ مقیم عراق، تصمیم گرفت به سوی ایران حرکت کند تا مردم را برای مقاومت در برابر زورگویی بیگانه، بسیج کند. او همراه جمع انبوهی از عشیره‌های شیعهٔ عراق، آمادهٔ عزیمت به ایران شد اما در همان شب قبل از حرکت، به طرزی مشکوک، از دنیا رفت.

بیشتر بدانیم

آخوند ملامحمد کاظم خراسانی (۱۲۹۰-۱۲۱۸ ش)

در اثنای نهضت مشروطه، آخوند خراسانی به حمایت معنوی از آن پرداخت و با صدور فتوا در ضرورت مشروطیت، باعث استحکام آن شد. او که در آن زمان مرجع تقلید شیعیان جهان بود، زمانی که در سال ۱۲۸۹ ش روسیه، شمال ایران را اشغال کرد، با یاران خود و عشایر شیعهٔ عراق، برای جهاد علیه اشغالگران روسی و مقابله با انحراف غرب‌گرایان در مشروطه آمادهٔ عزیمت به ایران شد، اما در شب قبل از عزیمت به ایران، به طرزی مشکوک، جان به جان‌آفرین تسلیم کرد.

روس‌ها با استفاده از فرصت به دست آمده، کانون‌های مقاومت تبریز و مشهد را به سختی سرکوب کردند؛ مرقد مطهر امام هشتم علیه السلام را به توپ بستند؛ از آذربایجان تا خراسان، نیروهای خود را مستقر ساختند و منطقهٔ زیر نفوذشان را طبق قرارداد ۱۹۰۷ اشغال کردند. در این زمان، انگلیس نیز برای اشغال منطقهٔ زیر نفوذ خود، قوایی از هندوستان را وارد جنوب ایران کرد. سرانجام نیز، در سال ۱۲۹۱ ش / ۱۹۱۲ م این دو کشور سلطه‌گر، دولت ایران را مجبور کردند تا سیاست خود را با اصول قرارداد ۱۹۰۷ تطبیق دهد.

پرسش‌های نمونه

- ۱ زمینه‌ها و علل سیاسی و اجتماعی نهضت مشروطه را تحلیل کنید.
- ۲ سه نمونه از دخالت‌های روس و انگلیس در امور داخلی ایران را در دورهٔ دوم مشروطه بنویسید.
- ۳ نتایج مهم نهضت مشروطه را ارزیابی کنید. آیا مشروطه به آرمان‌های خود دست یافت؟ دلایل خود را بیان کنید.
- ۴ چرا نیروهای بیگانه در جنگ جهانی اول علی‌رغم اعلام سیاست بی‌طرف ایران، کشور ما را اشغال کردند؟
- ۵ قرارداد ۱۹۰۷ و پیامدهای آن را شرح دهید.

جنگ جهانی اول (۱۲۹۳-۱۲۹۷ ش / ۱۹۱۸-۱۹۱۴ م) که با عنوان‌های جنگ بین‌الملل اول یا جنگ بزرگ نیز از آن یاد می‌شود، یکی از رویدادهای مهم تاریخ بشر به‌شمار می‌رود. این جنگ نقشی تعیین‌کننده در رخدادها و تحولات جهان در قرن بیستم میلادی داشت. شما در این درس با مطالعه زمینه‌ها و علل این رویداد عظیم، تأثیرات و پیامدهای آن را در کشورهای مختلف جهان، به‌خصوص ایران، بررسی و تحلیل خواهید کرد.

زمینه‌ها و علل جنگ جهانی اول

عمده تحولات تاریخ جهان، به‌ویژه اروپا، در قرن ۱۹ م متأثر از تأثیرات و پیامدهای انقلاب کبیر فرانسه و انقلاب صنعتی بود. مهم‌ترین این تحولات عبارت‌اند از: تداوم و گسترش رقابت‌های استعماری، رشد اندیشه ملی‌گرایی (ناسیونالیسم) و ظهور قدرت‌های جدید.

الف) تداوم و گسترش استعمار

با وقوع انقلاب صنعتی و ساخت سلاح‌های پیشرفته مانند تفنگ، توپ و کشتی‌های جنگی، توان سیاسی - نظامی دولت‌های اروپایی و سیاست‌های استعماری آنان به طرز چشمگیری توسعه یافت. قدرت‌های استعمارگر، به‌ویژه انگلستان و فرانسه، با گسترش مستعمرات خود در قاره‌های آسیا، آفریقا، آمریکا و اقیانوسیه با یکدیگر به رقابت و ستیز برخاستند.

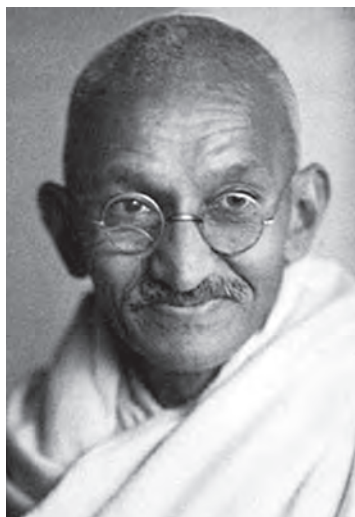
روسیه و ایالات متحده آمریکا نیز در سده ۱۹ م با قدرت یافتن دست به استعمار زدند.

نقشه مستعمرات دولت‌های اروپایی در مناطق مختلف جهان در ۱۹۱۴ م

سیمون بولیوار (۱۷۸۳-۱۸۳۰م)

مهاتما گاندی (۱۸۶۹-۱۹۴۸م)

مقاومت در برابر استعمار؛ مردم بسیاری از مستعمره‌ها در قرن ۱۹ و نیمه اول قرن ۲۰م در برابر ورود استعمارگران به سرزمینشان مقاومت کردند یا علیه سلطه آنان جنبش‌های اعتراضی به راه انداختند. قیام مهدیون در سودان به رهبری مهدی سودانی در مقابل انگلیس، مبارزات مردم الجزایر به فرماندهی امیر عبدالقادر بر ضد ارتش فرانسه، اتحاد مسلمانان و هندوها بر ضد استعمار انگلیسی در هند به رهبری مهاتما گاندی و جنبش استقلال طلبانه مردم آمریکای لاتین به رهبری سیمون بولیوار^۱ نمونه‌هایی از مبارزه مردم در سرزمین‌های مستعمره بود.

نگاره بیسمارک، صدراعظم آلمان (۱۸۱۵-۱۸۹۸م)

ب) رشد اندیشه ملی‌گرایی و ظهور قدرت‌های جدید

در سده ۱۹م، دو جریان فکری ملی‌گرایی و آزادی‌خواهی در بسیاری از سرزمین‌ها و جوامع اروپایی پا گرفت و زمینه‌ساز شکل‌گیری کشورها و دولت‌های ملی جدیدی شد. تفکر ملی‌گرایی، مردمان و گروه‌های قومی را که تاریخ و فرهنگ و زبان مشترکی داشتند، برانگیخت تا با هم یکی شوند و زیر پرچم حکومتی یکپارچه و مستقل قرار گیرند. ایتالیایی‌ها، آلمانی‌ها، لهستانی‌ها، صرب‌ها و مجارها از جمله این اقوام بودند که تحت تأثیر اندیشه ملی‌گرایی، برای تأسیس حکومت ملی به پا خاستند.

تشکیل اتحاد و اتفاق سه‌گانه؛ آلمان خواهان دستیابی به مقام یک قدرت جهانی بود؛ اما از لحاظ وسعت خاک و منابع طبیعی در تنگنا قرار داشت. به همین دلیل درصدد برآمد که از دو طریق به این هدف دست یابد؛ توسعه مناطق تحت نفوذ در اروپا و گسترش مستعمرات. اجرای هر کدام از این سیاست‌ها عواقبی برای آلمان در پی داشت. توسعه مناطق تحت نفوذ در اروپا باعث بالا رفتن سطح تنش بین آلمان و همسایگان اروپایی‌اش شد. دشمنی با فرانسه بر سر ایالت‌های مرزی و کشمکش با روسیه بر سر شبه جزیره بالکان از این دسته‌اند. درواقع آلمان همه دوستان اروپایی خود، جز اتریش را با خود دشمن کرده بود. گسترش مستعمرات نیز به رقابت و درگیری با دیگر استعمارگران به ویژه انگلستان انجامید.

چنین شرایطی باعث شد این دوره در اروپا به دوران صلح مسلح معروف شود یعنی دوره‌ای که کشورهای اروپایی بی آنکه درگیر جنگ باشند اولاً از ترس یکدیگر به ساختن و انبار کردن سلاح‌های پیشرفته و آماده شدن برای جنگ می‌پرداختند و ثانیاً تلاش می‌کردند از طریق بستن پیمان اتحاد سیاسی و نظامی، متحدان خود را افزایش دهند. در نتیجه این پیمان‌ها توازن قدرت در اروپا به این شکل درآمد؛ در یک طرف آلمان، اتریش و ایتالیا با عنوان اتحاد سه‌گانه (مثلاً) در کنار یکدیگر قرار گرفتند و در مقابل، انگلستان، روسیه و فرانسه اتفاق سه‌گانه (مثلاً) را تشکیل دادند. سرانجام تشدید رقابت‌ها و دشمنی‌ها، وقوع جنگ جهانی اول بود.

۱. Simon Bolivar

نگارهٔ مراسم تاج‌گذاری ویلهلم اول در کاخ ورسای پاریس پس از شکست فرانسه

جنگ جهانی اول (۱۲۹۳-۱۲۹۷ ش / ۱۹۱۴-۱۹۱۸ م)

شروع جنگ

بالکان شبه جزیره‌ای است در جنوب شرقی اروپا که قرن چهاردهم به تصرف امپراتوری عثمانی درآمد. در این شبه جزیره اقلیت‌های قومی (مانند صرب‌ها و اسلاوها) و اقلیت‌های مذهبی (مانند مسیحیان) زندگی می‌کردند. از قرن هجدهم، هم‌زمان با کاهش قدرت امپراتوری عثمانی، دخالت کشورهای اروپایی در بالکان به بهانه حمایت از این اقلیت‌ها افزایش یافت. این دخالت‌ها که به مسئله شرق معروف شده بود، به تدریج به جدایی بالکان از امپراتوری عثمانی انجامید، اما رقابت کشورهای اروپایی برای نفوذ در این منطقه ادامه داشت؛ به‌طور مثال اتریش ادارهٔ بوسنی و هرزگوین را به دست گرفت و صربستان و رومانی با اینکه استقلال یافتند ولی تحت نفوذ روسیه بودند. این شرایط باعث شد بحران و کشمکش در بالکان ادامه یابد و یک اتفاق در این منطقه به شروع جنگ جهانی اول منجر شود.

در روز ۲۸ ژوئن ۱۹۱۴ ولیعهد اتریش و همسرش در سفری به سارایوو پایتخت بوسنی، توسط یک صرب ملی‌گرای متعصب کشته شدند.^۱ دولت اتریش مصمم شد که عکس‌العمل شدیدی نشان دهد و در نهایت به صربستان اعلان جنگ داد. آلمان به جانبداری از اتریش وارد جنگ شد و روسیه به طرفداری از صرب‌ها به اتریش اعلان جنگ کرد. کشورهای عضو اتحاد و اتفاق مثلث به پشتیبانی از هم‌پیمانان مقابل هم صف‌آرایی کردند و جنگ جهانی اول آغاز شد. طرف‌های جنگ امیدوار بودند خیلی زود به پیروزی برسند اما جنگ تا سال ۱۹۱۸ به مدت ۴ سال ادامه یافت و آتش آن نه تنها اروپا بلکه غرب آسیا (خاورمیانه) و برخی کشورهای تحت سلطه استعمار را نیز دربر گرفت.

ناوگان جنگی آلمان در جنگ جهانی اول

رژهٔ تانک‌ها در خیابان‌های لندن پس از جنگ جهانی اول

۱. صرب‌های بالکان از مدت‌ها قبل برای ایجاد کشوری واحد از اسلاوها، تصمیم گرفته بودند بوسنی را اشغال کنند ولی بوسنی تحت نفوذ اتریش قرار داشت و از طرفی سیاست‌های اتریش سد راه ملی‌گرایان صرب برای رسیدن به اهدافشان بود؛ بنابراین صرب‌ها کینه امپراتوری اتریش را در دل داشتند.

همانطور که در درس سوم گفته شد، تزارهای روس از زمان پترکبیر برای به چنگ آوردن مستعمرات، برنامه‌هایی در جهت توسعه طلبی سیاسی و نظامی در پیش گرفتند که موجب شد روسیه وارد جنگ‌های متعدد در نقاط مختلف جهان شود. در حالی که بار اصلی این جنگ‌ها بر دوش مردم روسیه بود، ثروت حاصل از برنامه‌های استعماری تنها باعث عمیق‌تر شدن اختلاف طبقاتی در این کشور شد. این شرایط موجب شکل‌گیری گروه‌های مخالف علیه تزارها شد. اوضاع و شرایط نابسامان دوران جنگ جهانی اول بر نارضایتی و خشم مردم روسیه از حکومت خودکامه تزارها افزود. در نتیجه، عده‌ای از مخالفان به کمک واحدهایی از ارتش در پایتخت دست به شورش زدند و با تشکیل دولت موقت، تزار روس را برکنار کردند. در این میان، گروهی از انقلابیون سوسیالیست^۱ روسی معروف به بلشویک‌ها که در تبعید به سر می‌بردند، با حمایت آلمانی‌ها به روسیه بازگشتند. رهبر آنها، لنین^۲ پیرو کارل مارکس^۳، فیلسوف معروف آلمانی بود و با نظام سرمایه‌داری مخالفت می‌کرد. او با طرح سه شعار اساسی: «صلح، زمین، نان»، «تسلط کارگران بر تولید» و «همه قدرت از آن‌ها» پشتیبانی سربازان، کشاورزان و کارگران را جلب کرد.^۴ انقلابیون بلشویک سرانجام، با تسخیر مقرر حکومت موقت قدرت را به دست گرفتند (۱۲۹۶ ش / نوامبر ۱۹۱۷ م). از آن پس، نام روسیه به اتحاد جماهیر شوروی تغییر یافت.

پایان جنگ

تقریباً سه سال از جنگ گذشته بود که آمریکا به آلمان اعلان جنگ داد. تا آن زمان آمریکا مستقیماً وارد جنگ نشده بود. با ورود نیروهای تازه نفس آمریکایی، ارتش متفقین ابتکار عمل را به دست گرفت و دولت‌های متحد یکی پس از دیگری تسلیم شدند و جنگ جهانی اول پس از چهار سال و اندی در نوامبر ۱۹۱۸ / پاییز ۱۲۹۷ ش به پایان رسید. غنائم جنگ میان فاتحان تقسیم شد و تمدن غرب مدرن، به آشکارترین شکل، باطن خود را نمایش داد. جنگ جهانی اول از همان آغاز، پایان بود، پایانی برای غرب و بلندپروازی‌های انسان مدرن.

آثار و پیامدهای جنگ

پیمان صلح ورسای؛ پس از خاتمه جنگ، نمایندگان از کشورهای مختلف، از جمله دولت‌های پیروز و شکست خورده در جنگ، با هدف عقد قرارداد صلح در کاخ ورسای پاریس گرد هم آمدند. پس از ماه‌ها مذاکره، پیمان نهایی صلح، که شامل چندین قرارداد جداگانه بود، با کشورهای مغلوب به امضا رسید. در این میان، پیمانی که با آلمان بسته شد اهمیت بیشتری داشت. براساس این پیمان، مستعمرات آلمان میان متفقین تقسیم شد و بخش‌هایی از خاک این کشور به فرانسه و لهستان واگذار گردید. به علاوه، آلمانی‌ها ملزم به پرداخت غرامت به دولت‌های متفق و محدود نگه داشتن توان نظامی خود شدند.

۱. سوسیالیست به پیروان مکتب سوسیالیسم گفته می‌شود که نوعی اعتقاد به عدالت اجتماعی و ضرورت نظارت و کنترل جامعه در امر اقتصاد و مالکیت است. با ظهور مارکسیسم و تحت تأثیر اندیشه‌های کارل مارکس، تحول مهمی در نظریات سوسیالیستی به وجود آمد و طرفداران سوسیالیسم به دو گروه سوسیال دموکرات و کمونیست تقسیم شدند (رشد، شبکه ملی مدارس - <http://Roshd.ir>، مدخل سوسیالیست).

۲. Lenin

۳. Karl Marx

۴. فوگل، تمدن مغرب زمین، ج ۲، ص ۱۱۷۳

فروپاشی عثمانی و تغییر نقشه سیاسی در غرب آسیا (خاورمیانه)

با شروع جنگ جهانی اول، دولت عثمانی به متحدین پیوست و هرچند در ابتدا توانست موفقیت‌هایی به دست آورد ولی در نهایت توسط نیروهای متفقین اشغال شد. این در حالی بود که به دنبال انقلاب در روسیه، این کشور از جبهه جنگ خارج شده بود و فرصت مناسبی برای انگلستان و فرانسه برای تقسیم سرزمین عثمانی میان یکدیگر فراهم شد. این دو کشور قبل از پایان جنگ، قراردادی بین خود به امضا رساندند که به موجب آن با پایان جنگ، امپراتوری عثمانی فروپاشید و کشورهای کنونی ترکیه، عراق، سوریه، اردن، فلسطین، لبنان و عربستان شکل گرفتند. انگلستان سرپرستی عراق، اردن و فلسطین را برعهده گرفت و لبنان و سوریه تحت سرپرستی فرانسه درآمدند. در مذاکرات ورسای، انگلستان و فرانسه این قرارداد پنهانی را علنی نمودند و در توافقات نهایی گنجانده شدند.

بررسی و مقایسه نقشه‌های تاریخی

با مقایسه نقشه سیاسی اروپا و خاورمیانه پیش از قرارداد ورسای و پس از آن، چند مورد از تغییرات مرزهای سیاسی را فهرست کنید.

تشکیل جامعه ملل؛ «جامعه ملل» شکل اولیه «سازمان ملل» است. پس از جنگ جهانی اول با طراحی فاتحان جنگ، تشکلی با عضویت چهل کشور در ژنو سوئیس تأسیس شد تا سلطه قدرت‌های مستکبر بر دنیا که آن را «صلح و امنیت جهانی» می‌نامیدند، در معرض تهدید قرار نگیرد و رقبای بالقوه و بالفعل آنها توان و مجال قدرت یافتن نداشته باشند. با این حال، تشکیل جامعه ملل نتوانست جلوی درگیری و زیاده‌خواهی قدرت‌های مستکبر را بگیرد و مانع جنگ جهانی دوم شود.

تلفات و خسارت‌های انسانی و اقتصادی؛ جنگ جهانی اول تلفات و مصائب جانی، جسمی و روحی فراوانی به بار آورد و باعث ویرانی منابع و مراکز اقتصادی، تولیدی و مالی اروپا و دیگر مناطق جهان شد. بر اساس آمار رسمی، بیش از ۹ میلیون نظامی در این جنگ کشته و ده‌ها میلیون نظامی مجروح، اسیر و مفقود شدند. به علاوه، میلیون‌ها غیرنظامی در سرتاسر جهان، بر اثر عملیات جنگی یا اتفاقات ناشی از جنگ مانند کمبود مواد غذایی و شیوع بیماری‌های همه‌گیر کشته، مجروح، بیمار و یا آواره شدند.

ایران در جنگ جهانی اول

هم‌زمان با آغاز جنگ بین‌الملل اول، ایران وضعی آشفته داشت و حکومت مشروطه به دلیل اختلاف‌های سیاسی داخلی، ضعف تشکیلات اداری و نظامی، مشکلات اقتصادی و دخالت‌های فزاینده خارجی، قادر به سروسامان دادن به امور و برقراری نظم و امنیت نبود.

اشغال نظامی ایران

دولت ایران پس از شروع جنگ جهانی اول، اعلام بی‌طرفی کرد اما کشورهای درگیر در جنگ، به خصوص انگلستان و روسیه، به بهانه‌های مختلفی آن را نقض کردند. در اوایل جنگ، مأموران و جاسوسان آلمانی^۱ در مناطق مختلف ایران به اقداماتی بر ضد دولت‌های اتفاق مثلث دست زدند. انگلستان و روسیه نیز همین موضوع را بهانه لشکرکشی به ایران قرار دادند.

۱. واسموس (Wassmuss) و نیدر مایر (Niedermayer) از معروف‌ترین این افراد می‌باشند.

- ۱ به نظر شما، علت گرایش افکار عمومی ایرانیان به آلمان و دولت‌های متحد آن در جنگ جهانی اول چه بود؟
- ۲ فیلم یتیم‌خانه ایران را که به برخی از حوادث اشغال ایران در جنگ جهانی اول و پیامدهای آن پرداخته است، دیده و درباره آن گفت‌وگو کنید.

انگلستان گروهی از افسران انگلیسی و مزدوران هندی را به ایران فرستاد و در بخش‌های جنوبی میهن ما، نیروی پلیس جنوب را تشکیل داد. نظامیان روسی نیز بخش وسیعی از نیمه شمالی کشورمان را، که براساس معاهده ۱۹۰۷ منطقه تحت نفوذ روسیه شناخته می‌شد، اشغال کردند. این دو دولت اشغالگر سپس در قرارداد ۱۹۱۵ ایران را به دو قسمت تقسیم کردند؛ نیمه شمالی متعلق به روسیه و نیمه جنوبی سهم انگلستان شد. با شروع جنگ بزرگ، ارتش عثمانی نیز مناطقی از غرب کشور ما را اشغال کرد و با نیروهای متفقین درگیر شد.

مقاومت ایرانیان در برابر اشغالگران

ناصر دیوان کازرونی (۱۲۵۳-۱۳۲۱ ش)

اگرچه حکومت قاجار اراده محکم و توان کافی برای رویارویی با نیروهای اشغالگر را نداشت، اما مردم و بخصوص عشایر در قسمت‌های مختلف ایران مانند فارس، بوشهر و خوزستان، تحت تأثیر فتوای مراجع تقلید در برابر متجاوزان ایستادند و از استقلال وطن خویش تا سرحد جان دفاع کردند. دلاورمردان تنگستانی، دشتستانی و دشتی به فرماندهی رئیسعلی دلواری و مردم کازرون به رهبری ناصر دیوان کازرونی با شجاعت و شهامت با نیروهای انگلیسی نبرد کردند و ضربه‌های سنگینی به آنان وارد آوردند. عشایر عرب خوزستان نیز در «نبرد جهاد» غیورانه با قوای بیگانه جنگیدند.

آثار و نتایج جنگ

جنگ جهانی اول برای کشور ایران، که دولت و مردمش هیچ نقش و دخالتی در شروع و ادامه آن نداشتند، فاجعه آمیز و ویران کننده بود. این جنگ موجب قحطی بزرگی شد که در نتیجه آن عده بسیار زیادی از هم‌وطنان ما به سبب گرسنگی، سوء تغذیه و بیماری‌های ناشی از آن به طرز دلخراشی جان دادند. به دلیل ضعف آمار و آمارگیری، نمی‌توان میزان تلفات انسانی کشور ما در جنگ جهانی اول را به شکل دقیق برآورد کرد، اما گزارش برخی از نویسندگان حکایت از آن دارد که جمعیت ایران پس از خاتمه جنگ نسبت به ابتدای آن به شکل فجیع و دردناکی کاهش یافته بود. یکی از اصلی‌ترین مقدمات بروز این قحطی فراگیر، سیاست‌ها و اقدامات انگلستان در ایران بود. گزارش‌های مقامات انگلیسی مستقر در ایران اشاره می‌کند که خرید، جمع‌آوری و دیوی گسترده غله ایران برای تأمین آذوقه نیروهای متفقین در جریان جنگ، از عوامل اصلی کمبود آن در ایران است. اگر ارزاق ایران، بین‌النهرین و هند به خطوط جنگ نمی‌رسید، چه بسا معادله پیروزی و شکست در جنگ جهانی اول دگرگون می‌شد.

جنگ جهانی اول و اشغال ایران، علاوه بر ویرانی اقتصادی و تلفات گسترده انسانی، موجب تزلزل و بی‌ثباتی دولت مرکزی، تعطیلی مجلس شورای ملی و تضعیف بیشتر نظام مشروطه شد.

قرارداد ۱۹۱۹

حسن وثوق الدوله (۱۲۵۴-۱۳۲۹ ش)

شهید آیت الله سید حسن مدرس
(۱۲۴۹-۱۳۱۶ ش)

به دنبال پیروزی انقلاب روسیه (نوامبر ۱۹۱۷ م / پاییز ۱۲۹۶ ش)، دولت بلشویکی این کشور نیروهایش را از ایران فراخواند. انگلستان با تقویت واحدهای نظامی خود، علاوه بر نواحی جنوبی، مناطقی از نیمه شمالی ایران را نیز اشغال کرد. در آن زمان، حکومت ایران در نهایت ضعف و انحطاط سیاسی و اقتصادی بود و دولت مرکزی توان اعمال حاکمیت در بسیاری از مناطق کشور را نداشت. در چنین شرایطی و در حالی که روس‌ها سرگرم جنگ داخلی بودند، انگلیسی‌ها فرصت را برای تحکیم نفوذ و سلطه پایدار خود و تأمین منافع درازمدتشان در ایران مغتنم شمردند و قرارداد ۱۹۱۹ را با دولت وثوق الدوله (۱۲۹۷-۱۲۹۹ ش) منعقد کردند. به موجب قرارداد ۱۹۱۹، اداره امور دارایی و برخی دیگر از ادارات و وزارتخانه‌های ایران در اختیار انگلستان قرار می‌گرفت؛ مسئولیت تجدید سازمان و ایجاد ارتش یکپارچه ایران و تأمین اسلحه و تدارکات آن نیز به افسران انگلیسی داده می‌شد. در عوض، انگلستان متعهد می‌شد که وامی در اختیار دولت ایران قرار دهد تا تحت نظارت کارشناسان انگلیسی هزینه شود. برخی مفاد این قرارداد پیش از آنکه به تصویب مجلس شورای ملی^۱ برسد، به اجرا گذاشته شد. قرارداد ۱۹۱۹ با مخالفت گسترده و شدید شخصیت‌های ملی، سیاسی و مذهبی، گروه‌ها و احزاب گوناگون در سرتاسر کشور روبه‌رو شد. آیت الله سید حسن مدرس یکی از جدی‌ترین این مخالفان بود. اعتراض به قرارداد ۱۹۱۹ و مخالفت با آن ادامه یافت و یکی از علل مهم سقوط دولت وثوق الدوله بود.

بحث و گفت‌وگو

پس از همفکری و مرور آموخته‌های قبلی، درباره شیوه یا شیوه‌های معمول به قدرت رسیدن خاندان‌ها و سلسله‌ها در تاریخ ایران بحث و گفت‌وگو کنید.

پرسش‌های نمونه

- ۱ جنبش‌های ملی‌گرایی در اروپای مرکزی چه تأثیری بر وقوع جنگ جهانی داشت؟
- ۲ تحلیل و قضاوت شما درباره مهم‌ترین علت وقوع جنگ جهانی اول چیست؟
- ۳ با استفاده از قوه تخیل خود، حوادثی را که بر سر مردم آن زمان گذشته است در چند سطر بنویسید.
- ۴ مفاد قرارداد ۱۹۱۹ چه بود و چرا با مخالفت گسترده شخصیت‌های ملی و مذهبی مواجه شد؟

در سوم اسفند ۱۲۹۹ کودتایی در تهران به وقوع پیوست که پیامد آن زوال سلسله قاجار و برآمدن حکومت پهلوی بود. در این درس، شما با بررسی شواهد و مدارک تاریخی، زمینه‌ها و علل رویدادهایی را که منجر به شکل‌گیری حکومت پهلوی شد و نیز تحولات مهم سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران را در دوران زمامداری رضاشاه (پهلوی اول) تجزیه و تحلیل خواهید کرد.

انگلستان و تغییر سلطنت در ایران

در اوایل قرن بیستم سیاستمداران انگلیسی برنامه تغییر سلطنت در ایران را پیگیری می‌کردند. دلایلی که آنها برای انجام این کار داشتند را می‌توان در این موارد خلاصه کرد :

- ۱ انگلیسی‌ها از انتشار اندیشه‌های انقلابی کمونیست‌های روسیه در ایران و به خطر افتادن منافعشان بیم داشتند.
- ۲ بعد از اکتشاف نفت و پی بردن به اهمیت آن در مبادلات جهانی، انگلستان سرمایه‌گذاری و طمع‌ورزی وسیعی در بخش‌های جنوبی کشورمان انجام داده بود.
- ۳ ایران در مسیر ارتباطی هندوستان و اروپا قرار داشت و انگلستان می‌توانست با هزینه کمتری بین این دو منطقه کالا جابه‌جا کند.
- ۴ بعد از انقلاب صنعتی، کشورهای اروپایی به تولید انبوه کالا دست زدند و ایران همواره یکی از بازارهای مورد توجه انگلستان بود. با رشد صنایع محصولات جدیدتری عرضه می‌شد که برای استفاده از آنها احتیاج به زیرساخت‌های مناسب بود.^۱
- ۵ قیام‌های مستقل مردمی (مانند قیام میرزا کوچک‌خان و قیام شیخ محمد خیابانی) و ترس از پیروز شدن انقلابیون از نگرانی‌های نیروهای انگلیسی در ایران بود.
- ۶ هزینه‌هایی که انگلستان برای حضور نیروهایش در ایران و نقاط دیگر جهان متحمل می‌شد بسیار بالا بود و ترجیح می‌داد از نظامیان دست‌نشانده با هزینه کمتر استفاده کند.
- ۷ انگلستان برای تغییرات موردنظرش نمی‌توانست روی حکومت قاجار حساب کند، چون بی‌کفایتی و فساد آنها به حدی باعث نفرت مردم از آنها شده بود که هیچ‌گونه همراهی با این سلسله نمی‌کردند.
- ۸ بی‌نتیجه ماندن قرارداد ۱۹۱۹ این نکته را به انگلیسی‌ها یادآور شد که آگاهی مردم به‌خصوص بعد از اجرای مشروطه بالا رفته و نمی‌تواند مانند هندوستان، ایران را به خاک بریتانیا اضافه کند. در نتیجه مأموران انگلستان در ایران تصمیم گرفتند تا شخص مورد اعتماد خود را به حکومت رسانند تا از طریق او بتوانند به‌صورت غیرمستقیم اهداف خود را در ایران پیاده کنند.

۱. مثلاً شرکت واگن‌سازی نمی‌تواند بدون وجود ریل راه‌آهن در ایران به فروش محصولاتش دست بزنند.

دولت انگلستان برای دستیابی به اهداف خود، درصدد تغییر حکومت ایران برآمد؛ به این منظور، برنامه کودتا طرح‌ریزی و اجرای آن به سفارت انگلیس و نیروهای انگلیسی مستقر در ایران واگذار شد. آبرون‌ساید^۱، فرمانده نظامی نیروهای انگلیسی در ایران، به جست‌وجو در میان نیروهای قزاق پرداخت و به کمک سیدضیاءالدین طباطبایی^۲ که از سیاستمداران وابسته به انگلستان بود، یکی از فرماندهان نظامی به نام رضاخان را که فردی بی‌سواد و البته مستبد بود برای این منظور، مناسب تشخیص داد. آبرون‌ساید در قزوین با رضاخان ملاقات کرد و با توجه به اطلاعاتی که سیدضیاءالدین درباره او جمع‌آوری کرده بود، توانست وی را با اهداف خود هماهنگ کند. آبرون‌ساید بعد از آماده کردن رضاخان برای انجام کودتا، به تهران آمد و به احمد شاه چنین القا کرد که حرکت نظامی رضاخان به سوی تهران، برای حفظ کشور و سلطنت ضروری است.

احمدشاه قاجار به همراه رضاخان و رجال درباری

با آماده شدن شرایط، قوای قزاق در بامداد روز سوم اسفند ۱۲۹۹ وارد تهران شدند و بی‌آنکه با مقاومت جدی روبه‌رو شوند، نقاط حساس پایتخت را تسخیر کردند. در پی این حادثه، شاه تحت فشار انگلیسی‌ها به ناچار سیدضیاءالدین طباطبایی را به نخست‌وزیری منصوب کرد. رضاخان نیز به‌عنوان فرمانده ارتش، لقب «سردار سپه» گرفت. به فاصله کوتاهی، سیدضیاء استعفا کرد و به اروپا رفت؛ اما رضاخان (مهره نظامی کودتا) در مقام وزیر جنگ روزبه‌روز بر قدرت و نفوذ خود افزود.

بیشتر بدانیم

میرزا کوچک‌خان و نهضت جنگل

نهضت جنگل قیام مردمی بود که در یکی از حساس‌ترین دوره‌های تاریخی کشور ما، شکل گرفت. این نهضت از جنگل‌های گیلان آغاز شد و سپس، روستاها و شهرهای این استان را دربرگرفت و هفت سال ادامه یافت.^۳ رهبر نهضت جنگل، میرزا کوچک‌خان، طلبه آزادمش و انقلابی و فردی مؤدب، متواضع، خوش‌برخورد و پایبند به اجرای دستورات دینی بود. میرزا در آستانه انقلاب مشروطیت، زمانی که بسیار جوان بود، در رشت دست به حرکت‌های انقلابی زد؛ در حرکت مشروطه‌خواهان شمال برای سرنگونی محمدعلی‌شاه، دلاوری‌های بسیاری از خود نشان داد و همراه با مشروطه‌خواهان به تهران رفت. او در جریان جنگ جهانی

۱. Ironside

۲. مدیر روزنامه رعد و مدافع قرارداد ۱۹۱۹

۳. از خرداد ۱۲۹۳ تا مهر ۱۳۰۰

اول و اشغال ایران توسط روس و انگلیس، به فکر برپا کردن یک نهضت مسلحانه افتاد. اهداف او و یارانش در برپایی این نهضت عبارت بودند از: اخراج نیروهای بیگانه، رفع ناامنی و بی‌عدالتی و برقراری امنیت، مبارزه با خودکامگی و استبداد. قیام جنگل در مقابله با متجاوزان و دولت‌های بی‌کفایتی که در تهران بر سر کار می‌آمدند، در طول هفت سال فراز و نشیب‌های بسیاری را پشت سر گذاشت. این قیام، سرانجام به دنبال خیانت دولت شوروی، بروز اختلاف در میان سران نهضت جنگل و حمله نیروهای دولتی به فرماندهی رضاخان، سرکوب شد، اما نام میرزا و مقاومت‌های مردانه‌اش در برابر ستم و تجاوز، در خاطر مردم ایران زنده و جاوید ماند و الگویی برای مبارزان بعدی شد.

رضاخان از نخست‌وزیری تا پادشاهی

رضاخان در سمت وزارت جنگ از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۲ ش، با دسیسه‌چینی و حمایت انگلستان، موقعیت خود را تثبیت کرد. سرانجام، شاه قاجار و مجلس به ناچار به نخست‌وزیری او رضایت دادند. احمدشاه بلافاصله به سفر اروپا رفت^۱ و رضاخان با استفاده از این فرصت، اوضاع و شرایط داخلی را برای برداشتن قدم نهایی — یعنی رسیدن به سلطنت — آماده کرد. رضاخان در غیاب شاه، روز به روز موقعیت خود را بیشتر تحکیم می‌کرد و در عین حال، می‌کوشید تا با تبلیغاتی گسترده علیه احمدشاه، او را نسبت به سرنوشت مملکت بی‌اعتنا نشان دهد. احمد شاه پس از مدتی، تصمیم به بازگشت به ایران و حفظ سلطنت گرفت. انگلیسی‌ها وقتی که از تصمیم شاه برای عزیمت به ایران مطلع شدند، نزد او رفتند و ضمن مبالغه‌گویی در اوضاع آشفته ایران، صلاح او را در این دانستند که مدتی از رفتن به ایران چشم‌پوشد تا رضاخان بتواند امنیت لازم را برای حضورش در کشور فراهم آورد. پس از سرکوبی شورش خزرل و بعضی شورش‌های پراکنده دیگر، با توجه به امنیتی که رضاخان به وجود آورده بود، محبوبیت او افزایش یافت؛ در همین حال، در اثر تبلیغات طرفداران رضاخان، بدبینی مردم نسبت به احمد شاه و گرایش به رضاخان نیز بیشتر شد.

بحث و گفت‌وگو

با توجه به آنچه در درس‌های قبل آموختید، درباره تأثیر شرایط اجتماعی بر به قدرت رسیدن رضاخان گفت‌وگو کنید.

به سلطنت رسیدن رضاخان

پس از آنکه عمال انگلیس اذهان عموم مردم را به سود رضاخان آماده کردند، سرانجام در سال ۱۳۰۴ ش، ماده واحده‌ای به صورت طرح در مجلس شورای ملی مطرح شد که در آن، خلع قاجاریه از سلطنت و سپردن حکومت موقت به رضاخان خواسته شده بود. در این ماده واحده، پیش‌بینی شده بود که پس از خلع قاجاریه، مجلس مؤسسان برای تغییر چند ماده از قانون اساسی تشکیل خواهد

۱. انگلیسی‌ها و رضاخان چنین تبلیغ می‌کردند که وضع کشور بسیار آشفته است؛ بنابراین، به شاه پیشنهاد می‌کردند که مدتی به خارج از کشور برود و پس از برقراری امنیت، بازگردد. از سوی دیگر، آنها خروج شاه را نشانه بی‌علاقگی او به کشور اعلام می‌کردند.

شد و تکلیف قطعی سلطنت را تعیین خواهد کرد. جز چهار تن از نمایندگان مجلس - از جمله آیت الله مدرس و دکتر مصدق - سایر نمایندگان به این طرح رأی مثبت دادند.^۱ بدین ترتیب سرنوشت نهضت مشروطه، سلطنت مطلقه مستبدتر از استبداد شاهان قاجاری شد و شاید متفکران فقهی چون آیت الله سید کاظم یزدی و شیخ فضل الله نوری چنین سرنوشتی را در خشت خام مشروطه می دیدند. با حمایت همه جانبه ای که از سوی دولت های بزرگ خارجی به عمل آمد، انتخابات مجلس فرمایشی مؤسسان برگزار شد. در آذر سال ۱۳۰۴ مجلس مؤسسان با نطق رضاخان افتتاح شد و پس از شش روز بحث و گفت و گو، رضاخان را به پادشاهی ایران انتخاب و سلطنت را در خانواده او موروثی اعلام کرد.

ماهیت برخی از اصلاحات و اقدامات رضاشاه

آغاز سلطنت پهلوی، در واقع فصل جدیدی از تاریخ ایران است که هم زمان با آن، دوره نوینی از غارت کشور ما به دست بیگانگان آغاز می شود که به «استعمار نو» شهرت دارد. در استعمار نو، ارتش و تجهیزات نظامی دشمن دیده نمی شود بلکه مسئولانی که زمام امر را در دست دارند وابسته به قدرت های مستکبر بوده و اقتصاد و فرهنگ جامعه را به گونه ای معماری می کنند که منافع و خواست استعمارگران را تأمین کند.

رضاشاه پس از رسیدن به سلطنت، در زمینه های داخلی و خارجی به اقداماتی دست زد. این اقدامات عبارت بودند از :

۱ بازگشت به حکومت استبدادی

وی از همان ابتدای کار، به حذف شخصیت های آزادی خواه، مستقل و مخالف با نفوذ بیگانگان اقدام کرد و شیوه حکومت استبدادی و رأی فردی را پیش گرفت. او به مجلس قانون گذاری و قانون اهمیت نمی داد.

۲ ایجاد ارتش منظم

به وجود آوردن ارتش منظم در ایران از جمله برنامه های اساسی انگلیسی ها بود. این ارتش ضمن اینکه تمرکز قدرت سیاسی را در کشور ممکن می ساخت، قیام های مردمی را سرکوب می کرد و در مواقع ضروری، به عنوان تأمین کننده اهداف نظامی انگلستان مورد استفاده قرار می گرفت. رضاشاه نیروهای سه گانه ارتش را با هدایت انگلیسی ها به وجود آورد. به نو کردن ارتش پرداخت و در سال ۱۳۰۴ ش، قانون نظام وظیفه عمومی را به تصویب رساند.

۳ احداث خط آهن سراسری

از جمله اقدامات رضاشاه، احداث راه آهنی بود که بندر ترکمن را به بندر شاهپور^۲ متصل می کرد. احداث این راه با تبلیغات فراوان انجام گرفت و در واقع، هدف آن ایجاد راهی سراسری برای انتقال سریع نیروهای انگلیسی از جنوب به شمال بود. در صورت پیشروی روس ها، انگلیسی ها با استفاده از این راه می توانستند نیروهای خود را به سرعت به شمال بفرستند و مانع نفوذ آنها به هندوستان شوند. در جنگ جهانی دوم همین راه به مهم ترین عامل ارتباطی نیروهای متفقین مبدل شد.

۱. دو تن دیگر عبارت بودند از : یحیی دولت آبادی و سیدحسن تقی زاده

۲. بندر امام خمینی فعلی

۴ یک شکل کردن لباس‌ها و کشف حجاب

رضاشاه به نام تمدن و تجدد و مبارزه با کهنه‌پرستی، به یک شکل کردن لباس‌ها و نیز برداشتن حجاب بانوان اقدام کرد. حکومت پهلوی و روشنفکران غرب‌گرا گمان می‌کردند که راه ترقی و پیشرفت با نابودی دین و سُنن اصیل ایرانی هموار می‌شود؛ اما مردم مسلمان ایران در برابر این اقدامات دست به مقاومت زدند که از آن جمله باید از قیام مردم مسلمان مشهد در مسجد گوهرشاد نام برد که در جریان آن، عده زیادی کشته و مجروح شدند.

رضاشاه که تصور می‌کرد مهم‌ترین راه پیشرفت و توسعه کشور تقلید از غرب و اشاعه فرهنگ غربی است، پس از مسافرت به ترکیه و آشنایی با آتاتورک، رئیس‌جمهور آن کشور، به تقلید از او به مبارزه با همه سنت‌های اسلامی پرداخت. او در این راه حتی مأموران مخصوصی در کوچه و خیابان شهر گماشت که وظیفه داشتند به زور چادر را از سر زنان بکشند. رضاشاه برای تضعیف روحانیت، دستور داد که روحانیون نیز لباس‌های مخصوص خود را کنار بگذارند. به دستور وی، دفترخانه‌های شرعی تعطیل شدند و دخالت روحانیون در مسائل اجتماعی اکیداً ممنوع اعلام شد. عزاداری سیدالشهدا قدغن شد و از انجام پذیرفتن بسیاری از آداب مذهبی به شدت جلوگیری به عمل آمد. سرکوب خشن رضاخان و برخورد اهانت‌آمیز او با ایمان و احساس عمیق دینی مردم ایران، پایه‌های سلطنتش را بیش از پیش سست کرد.

رضاشاه و آتاتورک

شهادت مدرّس

مدرس، روحانی مبارز و خستگی‌ناپذیری که آرزویش نجات ایران از چنگال استبداد و استعمار بود، در دوران نخست‌وزیری رضاخان و پس از به سلطنت رسیدن او، یگانه دشمن سرسخت و جدی وی به‌شمار می‌رفت. وجود مدرس در تهران خطری جدی برای ادامه حکومت رضاشاه به حساب می‌آمد. از سوی دیگر، رضاشاه می‌دانست که نمی‌تواند مدرس را مانند دیگر مخالفان، بدون توجه به عکس‌العمل مردم به راحتی از بین ببرد؛ از این رو، در صدد برآمد که ابتدا او را تبعید کند و پس از آنکه قدرت خویش را تثبیت کرد، به قتل وی اقدام کند؛ به این ترتیب، در مهرماه ۱۳۰۷ مأموران شهریانی به منزل این روحانی و الا مقام هجوم بردند و او را به خوف تبعید کردند.^۱ مدرس سال‌ها در خوف زندانی بود. سرانجام پس از فراهم شدن زمینه، وی را از خوف به کاشمر بردند و پس از مدت کوتاهی، در ۱۰ آذر ۱۳۱۶ او را در همان‌جا مسموم کردند و به شهادت رساندند.

پرسش‌های نمونه

- ۱ اقدامات فرهنگی رضاشاه و پیامدهای آنها را توضیح دهید.
- ۲ رضاشاه برای حذف احمدشاه از صحنه سیاسی ایران چه کرد؟
- ۳ مجلس مؤسسان تکلیف قطعی سلطنت قاجار را چگونه مشخص کرد؟

۱. شهریانی خوف ماهانه مبلغ ۱۵۰ ریال برای ایشان تعیین کرده بود؛ چند سال بعد، مدرس از همان پول در گوشه‌ای از شهر خوف آب‌انباری ساخت.

جنگ جهانی دوم و جهان پس از آن

حدود ۲۱ سال پس از پایان جنگ جهانی اول، بار دیگر جهان گرفتار جنگی شد که مرگبارترین و ویرانگرترین حادثه تاریخ بشر شناخته می‌شود. شما در این درس زمینه‌ها، عوامل، آثار و پیامدهای مختلف این جنگ و مهم‌ترین تحولات سیاسی جهان پس از آن را بررسی و تجزیه و تحلیل خواهید کرد.

فعالیت ۱

با راهنمایی دبیر درباره این موضوع گفت و گو کنید که چرا تجربه تلخ جنگ جهانی اول، مانع بروز جنگ جهانی دوم نشد. پیشنهادهای شما برای گسترش و استحکام صلح و دوستی جهانی و جلوگیری از جنگ و ویرانی چیست؟

▶ جهان در فاصله دو جنگ بزرگ (۱۳۱۸-۱۲۹۷ ش / ۱۹۳۹-۱۹۱۸ م)

در فاصله میان دو جنگ، جهان و به‌ویژه کشورهای اروپایی گرفتار مسائل و مشکلات بزرگی شدند که زمینه را برای جنگ جهانی دوم فراهم آورد. مهم‌ترین این مسائل و مشکلات، صلح ناپایدار و ناخشنودی از قراردادهای صلح ورسای، ضعف جامعه ملل، بحران اقتصادی و ظهور حکومت‌های خودکامه تک‌حزبی و نظامی‌گرا بود.

صلح ناپایدار

پس از پایان جنگ جهانی اول و امضای پیمان صلح ورسای، چنین به نظر می‌رسید که اروپا و سایر نقاط دنیا در حال ورود به عصر ثبات، صلح، دوستی و آرامش بین‌المللی هستند، اما تاریخ به گونه دیگری رقم خورد. پیمان‌های مذکور بسیاری از دولت‌ها را راضی نکرد. آلمانی‌ها که پیمان صلح ورسای را تحقیرآمیز و ناعادلانه می‌دانستند، از همان ابتدا درصدد تغییر یا لغو آن برآمدند.

ضعف جامعه ملل

جامعه ملل که برای کمک به حل و فصل اختلافات کشورها و جلوگیری از دشمنی و جنگ میان دولت‌ها به وجود آمده بود، فاقد قدرت کافی برای تحقق این هدف بود و تصمیماتش ضمانت اجرایی لازم را نداشت. حضور نداشتن برخی از کشورها در این نهاد بین‌المللی نقش مهمی در ناکامی آن داشت. آمریکا که خود پیشنهاد تأسیس جامعه ملل را داده بود، به عضویت آن در نیامد. شوروی نیز عضو این نهاد جهانی نشد. آلمان و ژاپن هم که عضویت داشتند، با خروج از آن موجب بی‌اعتباری بیشتر جامعه ملل شدند. به همین سبب بود که جامعه ملل در فاصله میان دو جنگ در مقابل تهاجم نظامی برخی دولت‌ها به کشورهای دیگر، اقدام بازدارنده و مؤثری نتوانست انجام دهد.

بحران اقتصادی

یکی از مسائل مهم جهان و به خصوص اروپا در دوران پس از جنگ جهانی اول، بازسازی ویرانی‌های ناشی از جنگ و ایجاد رونق و رفاه اقتصادی بود. برخی از کشورها، مانند انگلستان، به اتکای منابع خود و ثروت مستعمراتشان تا حدودی از عهده این کار برآمدند؛ اما بسیاری دیگر با مشکلات شدیدی مانند رکود و تورم روبه‌رو شدند. آلمان از جمله کشورهایی بود که در نخستین سال‌های پس از جنگ جهانی اول شرایط اقتصادی وخیمی داشت؛ زیرا علاوه بر خرابی‌های حاصل از جنگ، مستعمراتش را از دست داده و محکوم به پرداخت غرامت‌های سنگین شده بود.

ایالات متحده که اقتصادش در جنگ کمتر آسیب دیده بود، اقدام به اعطای وام به دیگر کشورها، از جمله آلمان، کرد اما ناگهان خود گرفتار بحران و رکود اقتصادی عظیمی شد (۱۳۰۷-۱۳۱۰ ش / ۱۹۲۹-۱۹۳۲م) که در پی آن، اقتصاد جهان نیز به هم ریخت و مشکلات فراوانی به وجود آمد. مسائل و مشکلات اقتصادی تأثیر بسزایی در روی کار آمدن حکومت‌های دیکتاتوری، به خصوص در اروپا داشت.

در سال ۱۹۲۳، ارزش مارک آلمان به اندازه‌ای سقوط کرد که از اسکناس به جای سوخت، به عنوان کاغذ دیواری و برای پر کردن تشک استفاده می‌شد.

ظهور حکومت‌های خودکامه تک‌حزبی و نظامی

پس از پایان جنگ جهانی اول، امید به استقرار نظام‌های آزاد و دموکرات در اروپا و سایر نقاط جهان چندان دوام نیاورد و به سرعت رژیم‌های دیکتاتوری یکی پس از دیگری سر برآوردند.

۱ شوروی استالینی

پس از مرگ لنین (۱۳۰۲ ش / ۱۹۲۴م)، ژوزف استالین^۱، دبیرکل حزب کمونیست، رقیب قدرتمند خود (تروتسکی^۲) را از سر راه برداشت و قدرت را در شوروی به دست گرفت. او عده زیادی از بلشویک‌های قدیمی، اندیشمندان، افسران ارتش، اعضای حزب کمونیست، دیپلمات‌ها و مردم عادی را که در برابرش مقاومت و مخالفت می‌کردند، به مرگ محکوم کرد و یا به اردوگاه‌های کار اجباری در سیبری فرستاد.

۱. Joseph Stalin

۲. لئون تروتسکی (Leon Trotsky) از بلشویک‌های قدیمی بود و نقش مؤثری در انقلاب (۱۲۹۶ ش / ۱۹۱۷م) و سپس تأسیس ارتش سرخ ایفا کرد. او هنگام مرگ لنین، عهده‌دار سمت کمیساریای جنگ (وزارت جنگ) بود.

حکومت استالین با اجرای برنامه‌های مختلف اقتصادی و فرهنگی، تغییر و تحول چشمگیری در شوروی ایجاد کرد. یکی از این برنامه‌ها، طرح اشتراکی کردن مزارع کشاورزی بود که با اعمال قدرت و خشونت بسیار آغاز شد. علاوه بر این، برنامه‌ای را با هدف صنعتی کردن سریع کشور به اجرا درآورد. اساس برنامه صنعتی استالین، بر تولید کالاهای سرمایه‌ای و سلاح‌های جنگی استوار بود. با اجرای این برنامه، تولید ماشین‌آلات صنعتی، نفت، برق، فولاد و زغال سنگ به طرز فوق‌العاده‌ای افزایش یافت. حکومت استالین در عرصه خارجی به دنبال گسترش مرزها و تسلط بر برخی کشورها و سرزمین‌های اروپای شرقی بود. با وجود بی‌اعتمادی و دشمنی‌ای که میان شوروی و آلمان وجود داشت، دو کشور با یکدیگر پیمان عدم تجاوز امضا کردند (۱۳۱۸ ش/۱۹۳۹ م).

۲ به قدرت رسیدن فاشیست‌ها در ایتالیا

کشور ایتالیا در سال‌های پس از جنگ جهانی اول با مشکلات مختلفی چون تورم، بیکاری، اعتصاب و ناآرامی‌های کارگری روبه‌رو بود. چون حکومت پادشاهی مشروطه ایتالیا نمی‌توانست مشکلات را حل و فصل کند، روزنامه‌نگار و سیاستمداری به نام بنیتو موسولینی^۱، که رهبر حزب کوچکی موسوم به «فاشیست»^۲ بود، از فرصت استفاده کرد و قدرت را در آن کشور به دست گرفت. موسولینی مدت کوتاهی با از بین بردن احزاب رقیب، قدرت را یکپارچه کرد. او نیز همچون سایر دیکتاتورها به کمک وسایل ارتباط جمعی و شگردهای تبلیغاتی گوناگون، مردم را تحت نظارت و مراقبت کامل حکومت درآورده بود و با استفاده از یک سازمان امنیتی و پلیسی، معترضان و مخالفان را سرکوب می‌کرد.

بحث و گفت‌وگو

موسولینی هنگام سخنرانی در میان هواداران پرشور خود - ونیز ۱۹۳۳ م

یکی از رایج‌ترین شیوه‌های تبلیغات فاشیستی طرح شعارهایی چون «موسولینی همواره درست می‌گوید» به صورت پوستر و چسباندن آن بر در و دیوار در سراسر ایتالیا بود (فوگل، تمدن مغرب‌زمین، ج ۲، ص ۱۲۰۵). درباره نسبت این شعار با مرام و مسلک فاشیستی با یکدیگر مباحثه کنید.

۱. بنیتو موسولینی (Benito Mussolini) (۱۲۶۱-۱۳۲۴ ش / ۱۸۸۳-۱۹۴۵ م) که قبلاً سوسیالیست بود، در جریان جنگ جهانی اول به ملی‌گرایی افراطی تغییر عقیده داد و پس از جنگ جهانی اول حزب فاشیست را بنیان نهاد.
۲. واژه فاشیست برگرفته از واژه لاتینی فانیس (Fasces) به معنای تبر پوش است. تبر پوش به دسته‌ای چوب نواریچ شده به تبر فلزی می‌گفتند که در روم باستان نشان اختیار و قدرت بود.

موسولینی تا حدود زیادی به وعده‌های خویش درباره کاهش بیکاری و تورم و پایان دادن به اعتصاب‌ها عمل کرد. از این رو، تا زمانی که ایتالیا درگیر جنگ جهانی دوم نشده بود، بسیاری از مردم این کشور شیفته وی بودند و از اینکه با رهبری او کشورشان در ردیف قدرت‌های بزرگ قرار گرفته است، به خود می‌بالیدند.

در بُعد روابط خارجی، موسولینی سودای احیای دوباره امپراتوری روم باستان و تسلط بر دریای مدیترانه و شمال آفریقا را در سر می‌پروراند. تجاوز نظامی این کشور به اتیوپی (۱۳۱۴ ش/ ۱۹۳۵ م) در آفریقا با تکیه بر همین تفکر صورت گرفت.

۳ ظهور هیتلر در آلمان

پس از خاتمه جنگ بین‌الملل اول، حکومت جمهوری در آلمان شکل گرفت. بسیاری از آلمانی‌ها از این حکومت به سبب امضای پیمان تحقیرآمیز ورسای و گسترش رکود و بیکاری ناخشنود بودند. در چنین شرایطی، هیتلر (۱۲۶۷-۱۳۲۴ ش/ ۱۸۸۹-۱۹۴۵ م) که رهبر حزب نازی^۱ بود، با شور و حرارت بسیار مشکلات آلمان را به همراه راه‌حل‌های آن توضیح می‌داد و بر لغو پیمان ورسای و تجدید غرور و اقتدار ملی تأکید می‌کرد. نازی‌ها همچون فاشیست‌ها، ملی‌گرایانی افراطی و نژادپرست بودند و یکی از شعارهای آنان که تأثیر زیادی بر آلمانی‌ها گذاشت، شعار «آلمان، بیدار شو» بود.

پس از موفقیت نازی‌ها در انتخابات مجلس، هیتلر با حمایت صاحبان صنایع، اشراف زمین‌دار، افسران ارتش و برخی کانون‌های سرتی، صدراعظم آلمان شد (۱۹۳۳ م). او سپس با قبضه کامل قدرت، نظام دیکتاتوری تک‌حزبی را در کشور برقرار کرد. در این زمان، تمام حزب‌های سیاسی به جز حزب نازی منحل و نیروی پلیس و سازمان‌های دولتی از افراد غیرنازی پاک‌سازی شدند. همچنین، مسئولیت تأمین امنیت داخلی به عهده سازمان پلیس مخفی موسوم به «گشتاپو» گذاشته شد و اردوگاه‌های کار اجباری برای مخالفان برپا گردید.

هیتلر و نازی‌ها پس از به دست گرفتن زمام امور و لغو قرارداد ورسای، برای متحول کردن اقتصاد آلمان و تحقق وعده‌های خویش برنامه‌های گوناگونی را اجرا کردند. ساخت شبکه وسیعی از جاده‌ها و راه‌آهن، ایجاد مؤسسات عمومی و راه‌اندازی کارخانه‌های بزرگ به خصوص صنایع تسلیحاتی از جمله طرح‌های عمرانی و اقتصادی بود که به اجرا درآمد و به بحران رکود و بیکاری در آلمان پایان داد و شرایط تحقیرآمیز آلمان پس از جنگ جهانی اول را تا اندازه زیادی دگرگون کرد.

در بُعد نظامی نیز هیتلر به سرعت ارتش و تشکیلات نظامی را گسترش داد و به سلاح‌ها و فناوری‌های پیشرفته جنگی مجهز کرد. در بُعد روابط خارجی، نازی‌ها به رهبری هیتلر علاوه بر بستن پیمان‌های دو و چندجانبه با برخی کشورها، برنامه‌های توسعه طلبانه سرحدی و سرزمینی خود را به پیش بردند. هیتلر عقیده داشت که آلمان برای به دست آوردن فضای حیاتی، باید سرزمین‌هایی را در اروپا فتح کند.

رژه نازی‌ها - ۱۹۳۵ م

هیتلر و اعضای حزب نازی - دسامبر ۱۹۳۰

۱. حزب ناسیونال سوسیالیست کارگران آلمان

متن زیر را بخوانید و ببینید چرا این اتفاق عجیب رخ می‌دهد.

«عجیب نیست – و گویا همیشه چنین بوده است – که حقایق تاریخی توسط فاتحین جنگ تعیین و «تاریخ» توسط آنها تفسیر و نوشته شود؛ اما عجیب است – و گویا تاکنون هم این‌طور نبوده – که شکست‌خوردگان جنگ، تاریخی را که این قدر یک‌طرفه نگاشته شده است به راحتی باور می‌کنند، بدون اعتراض می‌پذیرند و به نسل‌های بعد منتقل می‌کنند.» (چرنین، شکست تابوها، ص ۱۱)

۴ توسعه‌طلبی نظامی ژاپن

ژاپن در اثر تحولات سیاسی و اقتصادی و فرهنگی قرن ۱۹م، در ابتدای سده ۲۰م به کشوری نیرومند تبدیل شده و سیاست خارجی تهاجمی در پیش گرفته بود. پیروزی این کشور بر امپراتوری قدرتمند روسیه (جنگ ۱۲۸۲–۱۲۸۳ ش/ ۱۹۰۴–۱۹۰۵م)، انگیزه و جسارت ژاپنی‌ها را برای حمله به دیگر کشورها تقویت کرد.

موتسوهیتو (Mutsuhito)، امپراتور ژاپن
(۱۸۶۸–۱۹۱۲م) در دوران انقلاب میجی

ژاپن در جنگ جهانی اول به اتفاق مثلث پیوست اما در مقایسه با انگلستان، فرانسه و آلمان زیان عمده‌ای متحمل نشد و اقتصادش در سال‌های پس از جنگ همچنان شکوفا ماند. از آنجا که اقتصاد ژاپن وابسته به واردات مواد خام بود، رشد صنعتی این کشور با قدرت نظامی و دریانوردی ارتباط تنگاتنگی داشت. در فاصله دو جنگ جهانی، نظامیان هدایت سیاست داخلی و خارجی ژاپن را در اختیار گرفتند و آن را به سمت و سوی توسعه‌طلبی نظامی سوق دادند. همچنین، به کشورهای همسایه از جمله چین لشکرکشی کردند، از جامعه ملل خارج شدند و به همراه آلمان و ایتالیا کشورهای محور را شکل دادند.

جنگ جهانی دوم (۱۳۱۸–۱۳۲۴ ش/ ۱۹۳۹–۱۹۴۵م)

شروع جنگ و سال‌های پیروزی دولت‌های محور

نازی‌ها به رهبری هیتلر که به دنبال گسترش مرزهای خود در اروپا و در مستعمرات بوده و برای رسیدن به آن خود را مجهز کرده بودند، در اول سپتامبر ۱۹۳۹ / شهریور ۱۳۱۸ ناگهان به لهستان حمله و نیمه غربی این کشور را تصرف کردند. بلافاصله بعد از حمله به لهستان، فرانسه و انگلستان به آلمان اعلان جنگ کردند. آلمان محور اتحاد را با ایتالیا و ژاپن تشکیل داد (دولت‌های محور) و با زنجیره‌ای از لشکرکشی‌ها، توانست بر بخش زیادی از غرب اروپا چیره شود. شکست و اشغال فرانسه مهم‌ترین دستاورد ارتش نازی بود. هیتلر بعد از فتح پاریس از انگلیسی‌ها خواست که تسلیم شوند ولی انگلستان که از کمک‌های آمریکا برخوردار بود، جنگ را ادامه داد و نبرد شدیدی در هوا، دریا و زیردریا میان دو کشور شکل گرفت. با وجود آنکه انگلستان خسارات بسیاری را متحمل شد ولی نازی‌ها توانستند وارد این کشور شوند.

نیروهای محور هم‌زمان به شرق اروپا و بالکان هجوم برده و کشورهای آن منطقه را زیر سلطه درآوردند و سپس سرتاسر شمال آفریقا را صحنه جنگ نمودند. همگام با تاخت و تازهای ارتش آلمان و ایتالیا، نیروهای ژاپن اقدام به عملیات نظامی گسترده‌ای در شرق و جنوب شرقی آسیا کردند و سرزمین‌ها و جزایر بسیاری را به تصرف درآوردند. حدود دو سال از جنگ سپری شد و دولت‌های محور پیروز میدان بودند؛ اما نیمه دوم جنگ اوضاع به تدریج عوض شد.

جنگ جهانی دوم در اروپا و شمال آفریقا؛ ۱۹۴۱ - ۱۹۴۵

پیروزی متفقین

شوروی تا ژوئن ۱۹۴۱ در جنگ بی طرف بود. در این زمان هیتلر علی‌رغم پیمان عدم تجاوز با استالین، برق‌آسا به این کشور حمله کرد. قدرت نظامی نیروهای شوروی در حدی نبود که بتوانند آلمانی‌ها را شکست دهند؛ پس عقب‌نشینی کرده و در سر راه خود مزارع و آذوقه‌ها را سوزاندند تا دشمن نتواند از آنها استفاده کند. با این اوصاف نبرد به داخل روسیه کشیده شد و آلمان‌ها که نتوانسته بودند تا قبل از زمستان سخت روسیه به پیروزی برسند، به سبب سرمای شدید و کمبود آذوقه به شدت ضعیف شدند. نیروهای شوروی با استفاده از کمک‌های تسلیحاتی و تدارکاتی انگلستان و آمریکا، که از طریق خاک ایران به آنها می‌رسید، پیشروی نیروهای آلمانی را متوقف کردند. پس از آن عقب‌نشینی نیروهای آلمانی آغاز شد و نیروهای شوروی در تعقیب آنها شروع به پیشروی در غرب کرده و وارد شرق اروپا شدند و بسیاری از سرزمین‌ها و کشورهای شرق اروپا را از نیروهای محور پاکسازی کردند.

آمریکا تا آن زمان به طور رسمی در جنگ بی طرف بود اما در عین حال به انگلستان و فرانسه کمک‌های مالی و تدارکاتی می‌کرد. در دسامبر ۱۹۴۱ ناوگان آمریکا در اقیانوس آرام^۱ مورد حمله ژاپنی‌ها قرار گرفت و با این اتفاق آمریکا رسماً به متفقین پیوست. ورود ارتش آمریکا توان متفقین را دوچندان کرد و به موفقیت‌های بی‌دری دست یافتند. نیروهای ژاپنی در سال ۱۹۴۲ م در چندین عملیات شکست سختی خوردند. در جبهه غربی نیز پس از تسلط متفقین بر شمال آفریقا، ایتالیا به زانو درآمد. ورود نیروهای متفقین به خاک

بمباران شهر درسدن آلمان

در جریان نبرد هوایی در سال‌های ۱۹۴۰ و ۱۹۴۱ م بارها هواپیماهای آلمانی شهر لندن را بمباران کردند و خسارت‌های فراوانی به این شهر وارد آوردند.

فرانسه^۱ و در هم شکستن خطوط دفاعی آلمان در این کشور منجر به آزادسازی فرانسه شد. به دنبال آن متفقین از سمت غرب وارد خاک آلمان شدند. هم‌زمان نیروهای شوروی نیز شرق آلمان را به تصرف درآوردند. (می ۱۹۴۵)

پایان جنگ

با ورود نیروهای متفقین به برلین، هیتلر خودکشی کرد. ارتش شوروی بخش شرقی و نیروهای انگلیسی و آمریکایی قسمت غربی آلمان را به اشغال خود درآوردند (۱۳۲۴ش/ ۱۹۴۵م). نیروهای متفقین تعدادی از فرماندهان و سران حکومت نازی را نیز دستگیر و سپس در دادگاه نورنبرگ به عنوان جنایتکار جنگی محاکمه و مجازات کردند.

پس از به زانو درآمدن نازی‌ها، جنگ با ژاپن ادامه یافت. در حالی که نشانه‌های شکست و تسلیم شدن ژاپنی‌ها آشکار شده بود، دولت آمریکا

بمباران اتمی ژاپن توسط آمریکا

مردم لنینگراد هنگام ترک خانه و کاشانه خود در جنگ جهانی دوم

دو شهر هیروشیما و ناگاساکی ژاپن را برای اولین بار در تاریخ، با بمب‌های اتمی ویران کرد (۱۳۲۴ش/ اوت ۱۹۴۵م). تا سی روز بعد از انفجار بمب، مردم به‌طور اسرارآمیزی جان خود را از دست می‌دادند. دولت ژاپن ۳۷۰ هزار نفر «قربانی بمب اتم» را تا سال ۱۳۵۹ش/ ۱۹۸۰م ثبت کرده است.^۲

آثار و نتایج جنگ

با سقوط برلین و اعلام تسلیم از سوی ژاپن، جنگ جهانی دوم به‌طور رسمی خاتمه یافت. جنگ جهانی دوم مهلک‌ترین و مخرب‌ترین رویداد در تاریخ بشر است و حدود ۴۰ تا ۵۰ میلیون نفر در این جنگ کشته شدند. پس از این رویداد، متفکران زیادی از سراسر دنیا در مبانی و همچنین کارآمدی تمدن غرب مدرن برای ساختن دنیایی بهتر تجدیدنظر کردند. تلفات روسیه و آلمان در این جنگ بیش از سایر کشورها بود. بسیاری از کشورهای اروپایی، آسیایی و آفریقایی که درگیر جنگ شده بودند، کمابیش صدمه دیدند و آسیب‌های اقتصادی فراوانی به آنها رسید. گرسنگی، بیماری‌های مسری، آوارگی و اختلال‌های روحی و روانی نیز از دیگر مصیبت‌های ناشی از جنگ بود که بسیاری از مردم جهان را به شدت آزار داد.

بحث و گفت‌وگو

دیدگاه یکی از مورخان معاصر درباره آثار و پیامدهای فکری و فرهنگی جنگ جهانی دوم را بخوانید و نظر خود را درباره آن در کلاس بیان کنید: «مهیبت‌ترین بصیرت و آگاهی حاصل از این پدیده این بود که اکنون بشر قدرت انهدام کامل خود را به دست آورده است.» (آدلر، تمدن‌های عالم، ج ۲، ص ۷۶۶).

۱. در ژوئن ۱۹۴۴ نیروی دریایی متفقین با حمایت نیروی هوایی توانست به موفقیت به دیوار آتلانتیک هیتلر در ساحل نرماندی رخنه کند و از آنجا وارد خاک فرانسه شود.
۲. این رقم بسیار کمتر از تعداد واقعی قربانیان است؛ زیرا شرط ثبت رسمی با این نام، داشتن دو شاهد غیرخویشاوند بود که برای بسیاری از قربانیان غیرممکن بود.

ایران در جنگ

وقتی جنگ جهانی دوم در گرفت، دولت ایران اعلام بی طرفی کرد. در آن زمان، کشور ما روابط بازرگانی گسترده‌ای با آلمان داشت و تعداد زیادی از کارشناسان (تکنسین‌های) آلمانی در ایران مشغول کار بودند. تلاش‌های انگلستان برای جلوگیری از داد و ستد آلمان با کشورهای بی طرف، اعتراض حکومت رضاشاه را برانگیخت و باعث شد که ایران از طریق شوروی به تجارت با آلمان ادامه دهد. در پی هجوم ارتش نازی به خاک شوروی، حفاظت از منابع نفت باکو برای روس‌ها و منابع نفت جنوب ایران برای انگلیسی‌ها اهمیت حیاتی یافت. از سوی دیگر، خاک ایران مناسب‌ترین مسیر برای رساندن کمک‌های تسلیحاتی و تدارکاتی متفقین به نیروهای شوروی بود. بنابراین، درحالی که ارتش آلمان در خاک شوروی به سوی ایران پیشروی می‌کرد،

دولت‌های شوروی و انگلستان از حکومت ایران خواستند که آلمانی‌ها را اخراج کند و به اقدامات خصمانه علیه هیتلر دست بزند. به بهانه حضور نیروهای آلمانی در ایران نیروهای شوروی و انگلستان در سوم شهریور ۱۳۲۰ (۱۹۴۱م) از شمال و جنوب به ایران هجوم آوردند. ارتش ایران مقاومتی نکرد و به سرعت تسلیم شد.

ایران پلی برای پیروزی متفقین در جنگ بود و بدون استفاده از ظرفیت ایران، سرنوشت جنگ تغییر می‌کرد. پس از اشغال ایران توسط نیروهای متفقین، رضاشاه به فرمان انگلیسی‌ها و به سرعت به نفع پسرش (محمدرضا) وادار به کناره‌گیری از سلطنت شد و به جزیرهٔ موریس در جنوب غربی اقیانوس هند تبعید گردید.

نظامیان شوروی در ایران، قزوین، جنگ جهانی دوم

نیروهای انگلیسی در ایران، جنگ جهانی دوم

جهان پس از جنگ جهانی دوم

بلافاصله پس از پایان جنگ جهانی دوم، بر پایهٔ توافق‌هایی که از پیش میان سران متفقین (آمریکا، انگلستان و شوروی) صورت گرفته بود، شوروی تسلط سیاسی - نظامی خود را بر اروپای شرقی اعمال کرد. آلمان نیز به دو بخش شرقی و غربی تقسیم شد؛ روس‌ها نیمهٔ شرقی و سایر دولت‌های متفق نیمهٔ غربی آن را تحت سلطهٔ خود گرفتند.

آمریکا پس از این جنگ مؤسسات یا سازمان‌های بین‌المللی متعددی را در بخش‌های مختلفی (مانند روابط بین‌الملل، امنیت و اقتصاد) تأسیس یا تقویت کرد^۱ تا از نظم نوینی که بر جهان حاکم شده بود، محافظت کند. ظهور انقلاب اسلامی ایران (۱۳۵۷ش/۱۹۷۹م) اولین ضربه کاری بر نظم جدید آمریکایی در جهان است.

۱. مانند سازمان ملل متحد که در سال ۱۳۲۴ش/ ۱۹۴۵م در آمریکا به‌طور رسمی تأسیس شد.

عصر جنگ سرد

جلوگیری از گسترش قدرت آلمان و مقابله با متحدین در جنگ باعث همکاری شوروی و آمریکا شده بود. اما با پایان جنگ و از میان رفتن دشمن مشترک، این همکاری تبدیل به بی‌اعتمادی، رقابت و تنش شدید شد. اصطلاح بلوک غرب و بلوک شرق در این شرایط رایج شد. آمریکا و هم‌پیمانانش که دارای نظام سرمایه‌داری بودند، «بلوک غرب» و شوروی و کشورهای اقماری^۱ آن به همراه کشورهای که نظام کمونیستی بر آنها حاکم بود (مانند چین و کره شمالی)، «بلوک شرق» نامیده می‌شدند.

آمریکا و شوروی، که دو ایدئولوژی مختلف برای اداره جامعه ارائه می‌دادند، در زمینه‌های مختلف علمی، صنعتی، توسعه تکنولوژی، تجهیزات نظامی، فناوری جاسوسی و حتی ورزش و صنعت مُد رقابت تنگاتنگ داشتند. آنها برای جذب متحدین بیشتر به برقراری اتحادها و پیمان‌های سیاسی و نظامی مانند ناتو^۲ و ورشو^۳ دست زدند. بین شوروی و آمریکا هرگز رویارویی نظامی و جنگ مستقیم اتفاق نیفتاد، ولی رقابت و تنش‌های مکرر (مانند ساخت دیوار برلین^۴) و جنگ‌های نیابتی باعث شد که از این دوران، تحت‌عنوان جنگ سرد یاد کنند.

مشکلات اقتصادی و سیاسی در اتحاد جماهیر شوروی به مرور زمان اعتراضات مردمی را افزایش داد و بلوک غرب نیز با استفاده از دستگاه رسانه‌ای خود به آنها دامن می‌زد. رهبران شوروی سعی کردند تا با انجام اصلاحاتی، این اعتراضات را مهار کنند ولی در نهایت در سال (۱۳۷۰ش / ۱۹۹۱م) این اتحاد فروپاشید و به دنبال آن بلوک شرق از صفحه تاریخ محو شد. خراب شدن دیوار برلین نماد این فروپاشی است.

بیشتر بدانیم

کمونیسم در برابر لیبرالیسم

سردمداران بلوک شرق معتقد بودند که کمونیسم راه‌حل تمام مشکلات بشر را یافته است و می‌تواند انسان را روی زمین به سعادت برساند. در مقابل، گردانندگان بلوک غرب مدعی بودند که مکتب لیبرالیسم و نظام سرمایه‌داری منعکس‌کننده گرایش‌ها و تمایلات منطقی تمام کسانی است که درست فکر می‌کنند.

۱. کشورهای اقماری به تعدادی از کشورهای اروپای شرقی گفته می‌شد که شوروی بعد از جنگ جهانی دوم بر آنها تسلط یافت و حکومت‌های کمونیستی را در آنجا بر سر کار آورد.
۲. سازمان پیمان آتلانتیک شمالی با علامت اختصاری ناتو در اواسط قرن بیستم بین آمریکا و هم‌پیمانانش شکل گرفت. کشورهای امضاکننده این پیمان توافق کردند در صورت حمله به یک یا چند کشور عضو بقیه کشورها درصدد مقابله برآیند. میراث به‌جای مانده از این پیمان، بر ضد قدرت‌های نوظهور و رقابتی تمدن غربی نیز به کار گرفته شد.
۳. پیمان ورشو بین شوروی و کشورهای کمونیستی اروپای شرقی در شهر ورشو (پایتخت لهستان) بسته شد. این پیمان در مقابل پیمان ناتو منعقد شد.
۴. آلمان و پایتخت آن برلین، بعد از جنگ جهانی دوم بین متفقین تقسیم شد و قسمت شرقی آن به دست شوروی افتاد و قسمت غربی آن تحت حاکمیت کشورهای بلوک غرب درآمد. در سال ۱۹۶۱م و با اوج‌گیری جنگ سرد، شوروی اقدام به کشیدن دیوار بین دو قسمت غربی و شرقی برلین کرد تا مانع از مهاجرت مردم و معترضان، به نظام کمونیستی از بخش شرقی به بخش غربی شهر شود.

بازسازی و رونق اقتصادی اروپا

جنگ بخش وسیعی از اروپا و اقتصاد آن را ویران کرد، اما کشورهای اروپایی برای بازسازی کشورهای خود به‌پا خاستند و با کار سخت و برنامه‌ریزی‌های مختلف، تحولات جدی را در کشورهای خود رقم زدند؛ به حدی که برخی از آنها، امروزه در زمینه اداره امور دنیای خود از فاتحان جنگ نیز بالاتر رفته‌اند. در این مسابقه علمی و بازسازی جدی که سرعت تحولات آن به هیچ کشوری که رؤیای پیشرفت و آبادانی و استقلال و اقتدار دارد، مجال توقف نمی‌داد، ایران با حکومت گوش به فرمان بیگانه در زمان پهلوی دوم، نه به اندازه سی سال، که چندین برابر آن از حرکت پرشتاب دنیا در بخش‌های گوناگون عقب ماند.

استقلال طلبی و استعمارزدایی

با پایان گرفتن جنگ جهانی دوم، فریاد استقلال طلبی و مخالفت با استعمار در بسیاری از کشورهای مستعمره بلند شد. در هندوستان حزب کنگره ملی به رهبری مهاتما گاندی با کمک مبارزه متحد مسلمانان و هندوها استقلال کامل این کشور را درخواست کرد و انگلستان فرسوده و زخم خورده از دو جنگ جهانی، به ناچار تسلیم شد (۱۳۲۶ ش / ۱۹۴۷ م). علاوه بر آن، جنبش‌های استقلال طلبانه در جنوب شرقی آسیا و قاره آفریقا عمدتاً به نحو مسالمت‌آمیز به وقوع پیوستند و در کمتر از یک دهه (۱۳۳۳-۱۳۴۳ ش / ۱۹۵۵-۱۹۶۵ م) بیش از ۳۰ کشور مستقل آسیایی و آفریقایی از مستعمره‌های اروپاییان سر برآوردند. البته در الجزایر، دولت فرانسه تلاش کرد با استفاده از نیروی نظامی جنبش استقلال خواهی را سرکوب کند اما مردم آن کشور پس از سال‌ها مبارزه سخت، بر استعمار پیروز شدند و به استقلال دست یافتند (۱۳۴۰ ش / ۱۹۶۲ م).

فلسطین

اشغال کشور مسلمان فلسطین و تأسیس رژیم غاصب اسرائیل یکی از مسائل مهم منطقه خاورمیانه و جهان اسلام در سده ۲۰م است. مهاجرت گروه‌های کوچکی از یهودیان به فلسطین در اوایل دهه ۱۲۵۰ ش / ۱۸۸۰م آغاز شد. انگلستان در سال ۱۲۹۶ ش / ۱۹۱۷م با صدور اعلامیه بالفور^۱ نظر مساعد خود را با ایجاد سرزمین یهودی در فلسطین اعلام کرد. در دوران قیمومیت انگلستان بر فلسطین در سال‌های پس از جنگ جهانی اول، یهودیان بیشتری به این کشور مهاجرت کردند. بعد از پایان جنگ جهانی دوم سازمان ملل (در سال ۱۳۲۷ ش / ۱۹۴۸م) با فشار شبکه صهیونیسم^۲ بین‌الملل و حمایت دولت‌های انگلیس و آمریکا و سکوت بیشتر کشورهای مسلمان، دولت جعلی اسرائیل را به رسمیت شناخت و در حالی ۵/۵۶ درصد از سرزمین فلسطین را برای یهودیان و ۳۴ درصد از آن را برای فلسطینی‌ها در نظر گرفت که یهودیان تنها حدود ۶ درصد از زمین‌های فلسطین را در اختیار داشتند.

۱. بالفور (Balfour) وزیر خارجه وقت انگلستان بود که بدون در نظر گرفتن حق مردم در تعیین سرنوشت خود، در نامه‌ای نظر مساعد دولت خود را به تشکیل کشوری یهودی در سرزمین فلسطین اعلام کرد.

۲. در دنیا یهودیان فراوانی وجود دارند که از صهیونیسم بیزارند. صهیونیسم یک جریان فکری سیاسی متجاوز است که تشکیل دولت اسرائیل را هدف نهایی خود می‌داند و برای رسیدن به آن، هرگونه اقدامی انجام می‌دهد. منظور از صهیونیسم فقط دولت اشغالگر فلسطین نیست، بلکه راه‌اندازی و اداره دولت اسرائیل تنها بخشی از مجموعه فعالیت این گروه است. آنها در واقع سرمایه‌داران بزرگی هستند که در کشورهایی مانند آمریکا نفوذ فراوان دارند و بر سیاست آن کشور مسلط‌اند. امروزه نه تنها دولت‌ها و مجالس این کشورها بلکه برخی سازمان‌های بین‌المللی نیز در زمینه‌های مالی، نظامی، تبلیغاتی و فرهنگی اسیر طلسم صهیونیسم‌اند. قبل از انقلاب اسلامی، رژیم ظالم پهلوی حتی اجازه تفکر درباره مسئله فلسطین را نمی‌داد و نمی‌گذاشت مردم احساس کنند که مسئله فلسطین جزئی از مسئله مسلمانان و انقلاب اسلامی است. امام خمینی برای اولین بار در تاریخ مبارزات عربی و اسلامی و فلسطینی، یک روز را به نام روز قدس و به عنوان نمادی برای مبارزه با صهیونیسم، معین کرد.

مسئله فلسطین و ظلمی که بر مردم این کشور می‌شود، تنها یک مسئله مربوط به مردم عرب و یا حتی یک مسئله صرفاً اسلامی نیست، بلکه یک مسئله بسیار با اهمیت است. دلایل اهمیت فلسطین را می‌توان در موارد زیر مشاهده کرد:

۱ کشور فلسطین در محل تقاطع و لولای سه قاره آسیا، آفریقا و اروپا قرار دارد و راه‌های ارتباطی زمینی این سه قاره از این منطقه می‌گذرد.

۲ یکی از مهم‌ترین و کهن‌ترین آبراه‌های جهان از این منطقه عبور و ارتباط بین غرب و شرق را فراهم می‌کند (مسیر آبی دریای مدیترانه - دریای سرخ - اقیانوس هند) روزانه کشتی‌های فراوانی در این مسیر در رفت و آمدند و کالاهای مبادله شده بین کشورها از جمله نفت، را جابه‌جا می‌کنند.

۳ این سرزمین مهد ادیان الهی و محل زندگی بسیاری از پیامبران بوده و اماکن مقدس بسیاری در آن واقع شده است. از این جهت کانون توجه بسیاری از مردم جهان از جمله مسلمانان، مسیحیان و یهودیان است.

با تشکیل دولت جعلی اسرائیل در این منطقه و در قلب دنیای اسلام، با یک هدف بلند مدت استکباری و ظالمانه به وجود آمد. ادامه حیات و فعالیت اسرائیل، این تضمین را به صهیونیست‌ها می‌دهد که اگر زمانی دولت اسلامی مقتدری در این منطقه به وجود آمد، اسرائیل با آن مقابله کند و بتواند جلوی نفوذ آنها را بگیرد. بنابراین دستیابی صهیونیست‌ها به قلب دنیای اسلامی یعنی فلسطین، باعث تداوم سلطه استعمارگران بر دنیای اسلام است.

پس از پیروزی حزب الله لبنان در جنگ ۳۳ روزه به رهبری سید حسن نصرالله و پیروزی مقاومت غزه در جنگ ۲۲ روزه و ۸ روزه، افسانه شکست‌ناپذیری صهیونیست‌ها فرو ریخته است.

پرسش‌های نمونه

- ۱ عوامل ضعف جامعه ملل و ناتوانی آن را در جلوگیری از جنگ جهانی دوم بیان کنید.
- ۲ ویژگی‌های مشترک دیکتاتوری‌های استالین، موسولینی و هیتلر را در ابعاد سیاسی، اقتصادی و اجتماعی فهرست کنید.
- ۳ رویدادهای مهم منتهی به جنگ جهانی دوم و دوران آن جنگ را روی نمودار خط زمان نشان دهید.
- ۴ ارزیابی شما از سیاست حکومت رضاشاه در قبال جنگ جهانی دوم چیست؟ (برای دیدگاه خود استدلال بیاورید.)
- ۵ به نظر شما جنگ جهانی دوم چه زمینه‌ای را برای استقلال تعداد زیادی از کشورهای آسیایی و آفریقایی و استعمارزدایی از چهره آنها به وجود آورد؟

نهضت ملی شدن صنعت نفت و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ دو رویداد مهم و تأثیرگذار در تاریخ پرفراز و نشیب دوران معاصر ایران به شمار می‌روند. در این درس، شما با بررسی شواهد و مدارک تاریخی، زمینه‌ها، علل، آثار و پیامدهای داخلی و خارجی نهضت ملی شدن نفت و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ را بررسی و تحلیل خواهید کرد.

بحث و گفت‌وگو

پس از همفکری و مرور آموخته‌های قبلی، دیدگاه خود را درباره تأثیر منابع نفت بر تحولات مهم تاریخ معاصر ایران، به ویژه دو جنگ جهانی اول و دوم، بیان کنید.

نفت و اهمیت آن

با پیشرفت و گسترش صنعت در یکصد و پنجاه سال اخیر، نفت^۱ به عنوان مهم‌ترین منبع تأمین انرژی اهمیت فوق‌العاده‌ای یافت. در دنیای کنونی، کمتر صنعتی را می‌توان یافت که به نوعی به نفت و مشتقات آن وابسته نباشد. جنگ‌های جهانی اول و دوم اهمیت ارزش دسترسی به منابع نفت و تسلط بر آن را بیش از گذشته برای سیاستمداران و رهبران کشورهای قدرتمند آشکار ساخت. در اوایل سده ۲۰م، کشف منابع نفت در منطقه خاورمیانه توجه کشورهای استعمارگر و صاحبان صنایع بزرگ را بیش از گذشته به این منطقه و از جمله کشور ما – که سومین ذخایر نفت جهان را دارد، – جلب کرد. دست یافتن به طلای سیاه در ایران نیز باعث تغییر و تحولاتی بنیادین در امور اقتصادی، سیاسی و اجتماعی شد. با وجود اهمیت و آثار مثبت نفت در ابعاد مختلف زندگی مردم کشورهای نفت خیز، بعضی از کارشناسان به برخی تأثیرات منفی آن در ابعاد اقتصادی و سیاسی اشاره می‌کنند.^۲

۱. در زبان اوستایی کلمه نپتا (Nepta) به معنی روغن معدنی است و همین کلمه بعداً توسط عرب زبانان به صورت نفت مورد استفاده قرار گرفت. در زبان‌های فرانسه و انگلیسی نفت را پترول (Petrol) و پترولیوم (Petroleum) می‌خوانند که به معنای (روغن سنگ) است (ذوقی، نفت ایران، صص ۱۱ – ۱۲).

۲. لسانی، طلای سیاه با بلای ایران، صفحات مختلف.

تاریخچه کشف و استخراج نفت ایران

در زمان مظفرالدین شاه، امتیاز کشف و استخراج نفت و گاز در سرتاسر ایران به مدت ۶۰ سال به یک سرمایه‌دار انگلیسی به نام ویلیام ناکس دارسی^۱ واگذار شد (۱۲۸۰ ش / ۱۹۰۱ م). در مقابل، او تعهد کرد که ۲۰ هزار لیتر نقد، ۲۰ هزار لیتر به شکل سهام و تنها ۱۶ درصد سود خالص سالانه به دولت ایران پرداخت کند. فعالیت‌های انگلیسی‌ها برای یافتن منابع نفت در مناطق مختلف ایران، با فوران نخستین حلقه چاه نفت در منطقه مسجد سلیمان به نتیجه رسید (۱۲۸۷ ش / ۱۹۰۸ م). پس از آن، شرکت جدیدی به نام «شرکت نفت پارس و انگلیس»^۲ تشکیل شد. این شرکت چاه‌های زیادی در منطقه مسجد سلیمان حفر کرد و خط لوله‌ای هم از آنجا تا آبادان کشید. دولت انگلستان پس از آنکه از ارزش منابع عظیم نفت ایران و اهمیت آن برای نیروی دریایی خود آگاه شد، ۵۱ درصد سهام شرکت نفت پارس و انگلیس را خریداری کرد و حق نظارت کامل بر آن شرکت را به دست آورد (۱۹۱۴ م). بدین گونه این شرکت به بازوی پر قدرت اقتصادی و سیاسی دولت انگلیس تبدیل شد و زمینه اعمال نفوذ و مداخله بیشتر انگلیسی‌ها را در ایران فراهم آورد.

پس از انقلاب مشروطه، همواره میان دولت ایران و انگلیس اختلافات دامنه‌داری درباره نحوه عملکرد شرکت نفت ایران و انگلیس و پرداخت سهم ایران وجود داشت. در نتیجه چنین اختلافاتی بود که رضاشاه امتیازنامه دارسی را یک طرفه لغو کرد اما خیلی زود قرارداد نفتی دیگری را با انگلستان منعقد نمود (۱۹۳۳ م / ۱۳۱۲ ش). در قرارداد جدید، سهم ایران نسبت به قرارداد قبلی اندکی افزایش یافت و منطقه جغرافیایی قرارداد به میدان‌های نفتی شناخته شده جنوب کشور محدود گردید، اما در عوض، ۳۰ سال به مدت قرارداد افزوده شد.

کارگران شرکت نفت هنگام احداث خط لوله نفت در خوزستان

اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران پس از شهریور ۱۳۲۰

نیروهای متفقین پس از اشغال ایران در شهریور ۱۳۲۰ و برکناری و تبعید رضاشاه از کشور، کنترل مستقیم راه‌های اصلی خلیج فارس به مرزهای شوروی و حفاظت از چاه‌ها و تأسیسات نفت جنوب را به دست گرفتند. آنان همچنین برخی از شخصیت‌های ایرانی هوادار دولت‌های محور و تعدادی از آلمانی‌های فعال در ایران را بازداشت کردند. متفقین ضمن تأکید بر اینکه در اداره امور کشور مداخله نخواهند کرد، تمامیت ارضی ایران را تضمین کردند و وعده دادند که ظرف شش ماه پس از پایان جنگ، نیروهایشان را از ایران بیرون خواهند برد.

اشغالگران تعهد کرده بودند که آذوقه و غله مورد نیاز مردم ایران را نیز تأمین کنند اما کمبود و گرانی مواد غذایی و به ویژه نان در زمان جنگ جهانی دوم، موجب بروز مشکلات و اعتراض‌های خیابانی متعددی در شهرهای مختلف کشور از جمله تهران شد. محمدرضاشاه پهلوی در ابتدای سلطنتش به منظور تحکیم جایگاه خویش، به اقدامات مختلفی دست زد. از جمله هنگام ادای سوگند در مجلس شورای ملی سوگند خورد که مطابق قانون اساسی به عنوان یک پادشاه مشروطه، فقط سلطنت کند نه حکومت. او همچنین املاکی را که پدرش تصرف کرده بود، در اختیار دولت گذاشت تا آنها را به صاحبانشان بازگرداند. علاوه بر این، به مراجع تقلید اطمینان داد که حجاب را محدود یا ممنوع نخواهد کرد.

۱. William Knox Darcy

۲. در دوره رضا شاه به شرکت نفت ایران و انگلیس تغییر نام داد.

نمایی از تظاهرات مردم تهران در اعتراض به کمبود و گرانی نان در برابر مجلس شورای ملی در میدان بهارستان (آذر ۱۳۲۱)

در فاصله سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲، شاه فقط بر ارتش مسلط بود و نظارت و قدرت اداری و اجرایی کشور در اختیار مجلس شورای ملی و هیئت دولت بود. اعیان و اشراف زمین‌دار و غیرزمین‌دار در مجلس، کابینه و در سطح محلی، قدرت و نفوذ زیادی داشتند. در این دوره، مطبوعات و احزاب نیز به صورت گسترده و با شور و شوق فراوان فعالیت می‌کردند و نقش مؤثری در تحولات سیاسی و اجتماعی داشتند.

از زمینه‌های نهضت ملی شدن نفت

سیاست موازنه منفی

در دوران اشغال ایران، دولت‌های آمریکا و شوروی برای کسب امتیاز استخراج نفت در مناطقی که در خارج از محدوده قرارداد ۱۳۱۲ ش/ ۱۹۳۳ م ایران و انگلیس قرار داشتند، از جمله نفت شمال، به شدت با هم رقابت می‌کردند. در این میان، نمایندگان مجلس شورای ملی (دوره چهاردهم) به پیشنهاد دکتر محمد مصدق طرحی را به تصویب رساندند که دولت را از مذاکره و انعقاد قرارداد با کشورهای خارجی در خصوص نفت ایران بدون تأیید و تصویب مجلس منع می‌کرد (۱۳۲۳ ش). این مصوبه در حکم اتخاذ سیاست «موازنه منفی»، یعنی ایستادگی در برابر امتیازخواهی دولت‌های سلطه‌جو بود و دقیقاً خلاف سیاست «موازنه مثبت» تلقی می‌شد که تسلیم شدن در برابر قدرت‌های بزرگ و اعطای امتیاز به آنها را توصیه می‌کرد.

قوام و سادچیکف، سفیر شوروی، هنگام امضای موافقت‌نامه امتیاز نفت شمال

پس از پایان جنگ جهانی دوم، شوروی نمی‌خواست بدون گرفتن امتیاز، نیروهایش را از ایران خارج کند؛ از این رو، احمد قوام (قوام السلطنه) نخست‌وزیر وقت، طی موافقت‌نامه‌ای امتیاز نفت شمال را به شوروی واگذار کرد. لازم بود این موافقت‌نامه به تأیید و تصویب مجلس شورای ملی برسد، اما نمایندگان مجلس نه تنها موافقت‌نامه مذکور را رد کردند بلکه واگذاری هرگونه امتیاز استخراج نفت و مشتقات آن را به خارجی‌ها ممنوع کردند.

اعتراض به قرارداد نفت جنوب

نمایندگان مجلس شورای ملی در مخالفت با اعطای امتیاز نفت شمال به شوروی، دولت را مکلف ساختند که برای گرفتن تمامی حقوق ملی در موضوع نفت جنوب، مذاکره کند و اقدامات لازم را انجام دهد (مهر ۱۳۲۶). این اقدام به معنای اعلام نارضایتی رسمی و علنی از قرارداد نفتی ایران با انگلستان (قرارداد ۱۹۳۳ م/ ۱۳۱۲ ش) و تلاش برای تجدید نظر در آن به حساب می‌آمد. سپس، اعتراض به این قرارداد و انتقاد از آن در محافل سیاسی و مطبوعاتی ایران آغاز شد.

جلوگیری از تصویب قرارداد الحاقی

پس از مذاکراتی که میان نماینده دولت ایران و نماینده شرکت نفت ایران و انگلیس با هدف بازنگری در قرارداد نفت جنوب و تأمین منافع ایران صورت گرفت، قرارداد الحاقی تدوین و امضا شد.^۱ این قرارداد معاهده نفتی ۱۳۱۲ش را اندکی تعدیل کرد، اما باز هم تأمین‌کننده حقوق و منافع کشور ما نبود. به همین سبب، معدودی از نمایندگان مجلس شورای ملی که مخالف قرارداد بودند، مانع رأی‌گیری درباره آن شدند.^۲

در مجلس شانزدهم نیز اقلیتی از نمایندگان عضو جبهه ملی به رهبری دکتر مصدق با مخالفت مؤثر خود از تصویب قرارداد مذکور جلوگیری کردند. از جمله علل مهم مخالفت با قرارداد الحاقی گس – گلشایان این بود که این قرارداد علاوه بر نادیده گرفتن حقوق مادی مردم ایران، حاکمیت ملی و استقلال کشور را به نوعی نقض می‌کرد و به تسلط بیگانگان بر منابع و صنعت نفت مشروعیت می‌بخشید.

بررسی شواهد و مدارک

فعالیت ۱

با بررسی و ارزیابی مفاد قرارداد الحاقی گس – گلشایان، که دبیر در اختیار شما قرار می‌دهد، استدلال کنید که آیا این قرارداد حداقل حقوق و منافع ملی ایرانیان را تأمین می‌کرد یا خیر.

بیشتر بدانیم

تأسیس جبهه ملی ایران

دخالت عبدالحسین هژیر، وزیر دربار شاهنشاهی، در برگزاری انتخابات شانزدهمین دوره مجلس شورای ملی، باعث اعتراض بسیاری از سوی گروه‌ها و چهره‌های سیاسی شد. عده‌ای از سیاستمداران و روزنامه‌نگاران به رهبری دکتر محمد مصدق، در اعتراض به دخالت‌های دولت وقت در ۲۲ مهرماه ۱۳۲۸ در کاخ مرمر متحصن شدند. چندی پس از پایان تحصن، افراد متحصن در منزل مصدق جمع شدند. سیدحسین فاطمی در سخنانی پیشنهاد تشکیل جبهه ائتلاف ملی را داد و به این ترتیب، جبهه ملی ایران به رهبری محمد مصدق تشکیل شد (آبان ۱۳۲۸). این جبهه مهم‌ترین تشکیلاتی بود که بر مبنای ملی‌گرایی در ایران به وجود آمد. پس از تشکیل جبهه ملی، علاوه بر هیئت مؤسس، احزاب مختلفی از قبیل حزب ملت ایران، زحمتکشان ملت ایران، مردم ایران، مجمع مسلمانان مجاهد و انجمن اصناف و تجار بازار تهران به آن پیوستند و جبهه واحدی را برای مقابله با استعمار انگلیس، تأمین حقوق و منافع ملی از طریق اجرای کامل اصول قانون اساسی و استقرار حکومت مشروطه به وجود آوردند.

۱. عباسقلی گلشایان، وزیر دارایی وقت، به عنوان نماینده ایران و نوبل گس (Neville Gass) به عنوان نماینده شرکت نفت ایران و انگلیس پس از ماه‌ها مذاکره، قراردادی را به عنوان ضمیمه قرارداد نفتی ۱۳۱۲/م/۱۳۱۲ش تدوین و امضا کردند (تیر ۱۳۲۸) که به قرارداد الحاقی گس – گلشایان معروف شد.

۲. حسین مکی، یکی از نمایندگان مجلس شورای ملی، با حمایت عبدالله معظمی که از نمایندگان متنفذ مجلس بود، آن قدر نطق خود را طولانی کرد که زمان مجلس پانزدهم به پایان رسید و فرصت تصویب قرارداد الحاقی از دست رفت. بدین ترتیب، سرنوشت این قرارداد به مجلس شانزدهم کنشید.

مبارزه برای ملی کردن نفت

نمایندگان مخالف قرارداد الحاقی در مجلس شانزدهم، ضمن مخالفت با این قرارداد، طرح ملی شدن صنعت نفت ایران را پیشنهاد کردند.^۱ این طرح با استقبال گسترده شخصیت‌ها، قشرها و گروه‌های مختلف سیاسی، ملی و مذهبی روبه‌رو شد و بسیاری از مطبوعات نیز از آن پشتیبانی

دکتر مصدق و آیت‌الله کاشانی

کردند. تظاهرات و اعتصاب‌هایی هم در مخالفت با قرارداد الحاقی و طرف‌داری از ملی شدن صنعت نفت برپا شد. آیت‌الله سید ابوالقاسم کاشانی، که سابقه طولانی در مبارزه با استعمار انگلستان داشت، با جدیت تمام از جنبش ملی شدن صنعت نفت حمایت کرد. وی در اعلامیه‌ای، مبارزه برای ملی شدن نفت را تکلیف دینی و وطنی ملت ایران برشمرد و تعدادی از علما نیز نظر او را تأیید کردند.^۲

در جبهه مقابل نیز انگلستان و عوامل داخلی‌اش برای حفظ منافع استعماری خود و جلوگیری از دستیابی ملت ایران به حقوق خویش به تکاپو افتادند. سپهد حاجیعلی رزم‌آرا در مقام نخست‌وزیر (تیر تا اسفند ۱۳۲۹) از سیاست انگلستان جانب‌داری می‌کرد و با ملی شدن صنعت نفت به شدت مخالف بود.

تصویب قانون ملی شدن صنعت نفت

صحنه‌ای از تظاهرات مردم تهران در پشتیبانی از ملی شدن صنعت نفت ایران

پس از اعدام انقلابی رزم‌آرا به دست خلیل طهماسبی^۳ یکی از اعضای جمعیت فدائیان اسلام (۱۶ اسفند ۱۳۲۹)، مهم‌ترین مانع بر سر راه ملی شدن صنعت نفت برداشته شد. چند روز بعد از آن، نخست مجلس شورای ملی (۲۴ اسفند ۱۳۲۹) و سپس مجلس سنا در ۲۹ اسفند ۱۳۲۹ طرح ملی شدن صنعت نفت را تصویب کردند و جنبش ضداستعماری ملت ایران در گام نخست به پیروزی رسید.

بی‌تردید، پیروزی جنبش‌های ضداستعماری مردم هندوستان علیه انگلستان به‌عنوان استعمار پیر و نیز موفقیت حرکت‌های استقلال‌طلبانه در برخی از کشورهای آسیایی و آفریقایی، تأثیر بسزایی بر خیزش ملت ایران برای طلب کردن و گرفتن حقوق ملی خود داشته است.

۱. متن طرح پیشنهادی ملی شدن نفت: «به نام سعادت ملت ایران و به منظور کمک به تأمین صلح جهانی، امضاکنندگان ذیل پیشنهاد می‌نماییم که صنعت نفت ایران در تمام مناطق کشور بدون استئنا ملی اعلام شود؛ یعنی تمام عملیات اکتشاف، استخراج و بهره‌برداری در دست دولت قرار گیرد». امضاکنندگان این پیشنهاد عبارت بودند از: دکتر مصدق، سید علی شایگان،

ابوالحسن حائری‌زاده، مظفر بقایی، اللهیار صالح، محمود نریمان، حسین مکی، عبدالقدیر آزاد، میرسیدعلی بهبهانی، عباس اسلامی و کاظم شبیبانی

۲. روحانیت و اسرار فاش نشده از نهضت ملی شدن صنعت نفت، ص ۱۵

۳. درباره ضارب اصلی رزم‌آرا اختلاف نظر وجود دارد. برخی معتقدند که او به ضرب گلوله یکی از محافظانش کشته شده است.

جمعیت فداییان اسلام

فداییان اسلام تشکلی مذهبی، سیاسی و انقلابی بود که در سال ۱۳۲۴ش به همت طلبه جوانی به نام سید مجتبی نواب صفوی به وجود آمد و تا سال ۱۳۳۴ش نقش مؤثری در رویدادهای سیاسی کشور داشت. هدف این جمعیت برقراری حکومتی بود که اجرای قوانین اسلام را در دستور کار خود قرار دهد. شهرت و تأثیر این جمعیت بیشتر مدیون اقدامهای مسلحانه و ترورهای بود که به دست اعضای آن صورت گرفت. آنها نخست احمد کسروی را به علت اقدامات و نوشته‌های ضد دینی به قتل رساندند (۱۳۲۴ش). سپس، عبدالحسین هژیر وزیر دربار را به جرم فساد و خیانت کشتند. قتل رزم‌آرا یکی دیگر از اقداماتی بود که فداییان اسلام به عهده گرفتند. همراهی و همکاری فداییان اسلام با جبهه ملی و دولت دکتر مصدق خیلی زود به دشمنی تبدیل شد؛ زیرا از نظر فداییان اسلام آن دولت وفادار و مصمم به اجرای قوانین و احکام اسلام نبود. از این رو، دکتر حسین فاطمی

شهیدان نواب صفوی و سیدمحمد واحدی لحظاتی پس از بازداشت در حضور سرلشکر تیمور بختیار، فرماندار نظامی تهران

را که وزیر خارجه دولت مصدق بود، ترور کردند اما او جان سالم به در برد. پس از آن، نواب صفوی و برخی از یارانش در زمان مصدق مدتی به زندان افتادند. پس از ترور نافرجام حسین علاء، نخست‌وزیر وقت (آذر ۱۳۳۴) توسط یکی از اعضای جمعیت فداییان اسلام، نواب صفوی رهبر آن جمعیت، و سه نفر از یارانش (مظفرزوالقدر، خلیل طهماسبی و سید محمد واحدی) دستگیر شدند و پس از محاکمه به شهادت رسیدند. شمار دیگری از فداییان اسلام نیز به زندان محکوم شدند.

سخنرانی دکتر مصدق در نشست شورای امنیت سازمان ملل متحد درباره ملی شدن صنعت نفت ایران

نخست‌وزیری مصدق و اجرای قانون ملی شدن صنعت نفت

در اردیبهشت ۱۳۳۰، دکتر مصدق با حمایت گسترده افکار عمومی، اتحاد و همکاری تنگاتنگ نیروهای ملی و مذهبی و پشتیبانی قاطع آیت‌الله کاشانی، نخست‌وزیر شد تا قانون ملی شدن صنعت نفت و خلع ید از شرکت نفت ایران و انگلیس را با قاطعیت به اجرا درآورد. دولت دکتر مصدق پس از روی کار آمدن، بی‌درنگ هیئتی را به ریاست مهندس مهدی بازرگان به خوزستان فرستاد تا مراکز و تأسیسات نفتی را از حوزه اختیار شرکت نفت ایران و انگلیس خارج کند. اجرای این قانون نقطه عطفی در تاریخ معاصر و مبارزه مردم ایران برای رهایی از سلطه استعمار و نجات سرمایه‌های ملی از تسلط بیگانگان به‌شمار می‌رود.

اقدامات انگلستان برای ممانعت از ملی شدن نفت

انگلیسی‌ها برای جلوگیری از تصویب و اجرای قانون ملی شدن نفت، به اقدامات سیاسی، اقتصادی و نظامی متعددی دست زدند که مهم‌ترین آنها عبارت بودند از:

- تحریک کارگران صنعت نفت به اعتصاب گسترده از طریق منع شرکت نفت ایران و انگلیس از پرداخت فوق‌العاده دستمزد آنان؛
 - فرستادن کشتی‌های جنگی خود به خلیج فارس و بنادر ایران و تهدید نظامی؛
 - طرح شکایت از ایران در مجامع بین‌المللی؛
 - تهدید اقتصادی ایران با تعطیلی شعب بانک انگلیس، خارج کردن سرمایه‌های شرکت نفت و تحریم خرید نفت.
- دولت دکتر مصدق برای مقابله با تهدیدها و تحریم‌های اقتصادی انگلستان، برنامه اقتصاد بدون نفت را اجرا کرد. دکتر مصدق که خود حقوق‌دان بود، با حضور در مجامع بین‌المللی از حقانیت ملت ایران دفاع می‌کرد. دفاع منطقی و مستدل نخست‌وزیر و وکلای حقوقی ایران باعث شد که شورای امنیت سازمان ملل متحد و سپس دیوان بین‌المللی لاهه به سود کشور ما رأی صادر کنند.

بررسی شواهد و مدارک

فعالیت ۲

بخشی از سخنرانی دکتر مصدق در جلسه شورای امنیت سازمان ملل متحد را بخوانید و ارزیابی خود را از آن بیان کنید.

«آقای رئیس، آقایان اعضای محترم شورای امنیت، امروز من در این شورا حاضر شده تا صدای مردم ایران را در مقابل ادعاهای بی‌اساس دولت انگلستان به گوش شما و مردم جهان برسانم. هرچند ما این دعوا را به دلائلی که بعد اقامه خواهیم کرد، در حدود صلاحیت شورای امنیت نمی‌دانیم اما نمی‌توانیم منکر شویم که سازمان ملل متحد آخرین مرجع و عالی‌ترین مقامی است که مسئول حفظ صلح دنیاست. ... ملت ایران نیز از کشورهای بزرگ و از یک مؤسسه بین‌المللی جز این انتظار ندارد تا آن را کمک کنند تا بتواند استقلال اقتصادی خود را به دست آورده و در سایه آن رفاه اجتماعی خود را تأمین و به این وسیله استقلال خویش را تقویت کند. اگر دولتی مسئله‌ای را که در صلاحیت شورای امنیت نمی‌باشد در این شورا مطرح کند و شورای امنیت بنا به دلائل و جهات سیاسی تصمیم بگیرد که به آن مسئله رسیدگی کند، در این صورت شورای امنیت وسیله‌ای برای مداخله یک کشور در امور داخلی کشور دیگر خواهد شد و به این ترتیب، اعتماد مردم از آن سلب خواهد گردید و شورای امنیت از وظایفش، که حفظ صلح جهان می‌باشد، باز خواهد ماند» (اسناد سخن می‌گویند، ج ۱، ۸۲۲).

دولت ایران پس از پیروزی در دادگاه لاهه، از انگلستان خواست که بدهی‌های شرکت نفت و خسارت‌های ناشی از تأخیر و غیره را بردارد و چون دولت انگلیس این تقاضا را نپذیرفت، اقدام به قطع رابطه سیاسی با لندن کرد.

قیام ۳۰ تیر

در تیر ۱۳۳۱ دکتر مصدق برای کاستن از نفوذ و قدرت دربار و مقابله با کارشکنی‌های آن در اداره امور کشور، از محمدرضاشاه پهلوی خواست که اختیار وزارت جنگ و فرماندهی ارتش را به او بسپارد و چون شاه با این تقاضا مخالفت کرد، از مقام خود استعفا نمود. شاه نیز بی‌درنگ احمد قوام را مأمور تشکیل دولت کرد.

در پی این رویداد، آیت‌الله کاشانی ضمن مخالفت با نخست‌وزیری قوام، مردم را به مبارزه فراخواند و اعلام کرد: «اگر قوام کناره‌گیری نکند، اعلام جهاد می‌کنم و خودم کفن پوشیده، با ملت در پیکار شرکت می‌کنم». در روز ۳۰ تیر ۱۳۳۱ مردم به خیابان‌ها ریختند. نیروهای نظامی و انتظامی تظاهرکنندگان را سرکوب کردند و عده‌ای را به خاک و خون کشیدند، اما با ادامه تظاهرات و اعتراض نمایندگان طرفدار نهضت ملی در مجلس شورای ملی، شاه که موقعیت خود را در خطر می‌دید، به ناچار به استعفای قوام و بازگشت مجدد دکتر مصدق رضایت داد. دکتر مصدق دوباره نخست‌وزیر شد و وزارت جنگ و فرماندهی نیروهای مسلح را در اختیار گرفت. همچنین، شاه را از برقراری ارتباط مستقیم با سفرای خارجی منع کرد.

بروز اختلاف و تفرقه در نهضت

نهضت ملی شدن صنعت نفت با اتحاد و یکپارچگی احزاب و گروه‌های سیاسی و مذهبی مختلف بر محور مبارزه با استعمار انگلیس آغاز شد. با همدلی و یگانگی دکتر مصدق و آیت‌الله کاشانی، موانع داخلی و خارجی یکی پس از دیگری از سر راه برداشته شد و موفقیت‌های بزرگی به دست آمد اما پس از پیروزی قیام ۳۰ تیر، شرایط تغییر کرد؛ همکاری و اتحاد رهبران، شخصیت‌ها، احزاب و گروه‌های دست‌اندرکار نهضت بر اثر غلبه روحیه لجابت، خودمحوری، قدرت‌طلبی و منفعت‌جویی‌های فردی و گروهی به تفرقه و دشمنی تبدیل شد. با گسترش اختلاف‌ها و نزاع‌های سیاسی میان شخصیت‌ها و گروه‌های ملی و مذهبی، منافع کشور و اهداف نهضت ملی شدن نفت به فراموشی سپرده شد.

مزار شهدای قیام ۳۰ تیر در گورستان ابن بابویه

صحنه‌ای از قیام مردم تهران در ۳۰ تیر ۱۳۳۱

کاوش خارج از کلاس

با استفاده از منابعی که دبیر معرفی می‌کند، مجموعه حوادث و اقداماتی را که موجب تفرقه و چنددستگی در نهضت ملی شدن نفت در فاصله قیام ۳۰ تیر ۱۳۳۱ تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ شد، فهرست و علل این اختلاف‌ها را استخراج کنید.

کودتای ۲۸ مرداد

دشمنان خارجی و عوامل داخلی آنان با بهره‌گیری از تداوم و گسترش اختلاف و نزاع میان دکتر مصدق و آیت‌الله کاشانی و یاران و نزدیکان این دو شخصیت ملی و مذهبی، بر تلاش‌هایشان برای نابودی نهضت و سرنگونی دولت دکتر مصدق افزودند. در این زمان، دکتر مصدق امیدوار بود که دولت آمریکا در ماجرای نفت از ایران پشتیبانی کند اما آمریکا که از زمان جنگ جهانی دوم سیاست فعالی را درباره ایران در پیش گرفته بود، سرانجام از دولت انگلستان جانب‌داری کرد و با آن کشور در براندازی دولت مصدق متحد شد.

تحلیل یکی از مورخان معاصر دربارهٔ اتحاد آمریکا و انگلستان علیه نهضت ملی شدن نفت را بخوانید و نظر خود را دربارهٔ آن بیان کنید.

«از نظر واشنگتن و همچنین لندن، کنترل ایرانی‌ها بر نفت احتمالاً پیامدهای درازمدت ویرانگری به همراه داشت. این امر صرفاً یک ضربهٔ مستقیم به منافع بریتانیا نبود. ممکن بود کنترل نفت را کاملاً در اختیار ایران قرار دهد. ممکن بود الهام‌بخش دیگر کشورها – به ویژه اندونزی، ویتنام و عراق – شود؛ به طوری که آنان نیز از این رویه پیروی کنند و در نتیجه، کنترل بازار بین‌المللی نفت از شرکت‌های نفت غربی به کشورهای تولیدکننده منتقل شود. همچنین، تهدیدی بالقوه برای شرکت‌های آمریکایی و سایر کشورهای غربی – و طبعاً دولت آمریکا و بریتانیا – بود» (آبراهامیان، تاریخ ایران مدرن، ص ۲۱۸).

کودتاجیان در خیابان‌های تهران، ۲۸ مرداد ۱۳۳۲

شاه و سرلشکر زاهدی، فرمانده کودتاجیان

طراحی کودتای ۲۸ مرداد حاصل توافق آمریکا و انگلیس بود. پس از ملاقات‌ها و مذاکرات نمایندگان و مأموران انگلیسی و آمریکایی، آن دو کشور در اواخر سال ۱۳۳۱ دربارهٔ سرنگونی دولت مصدق و انتصاب سرلشکر فضل‌الله زاهدی به نخست‌وزیری به توافق رسیدند. براساس طرح مشترک انگلیس و آمریکا، ایجاد آشوب‌های خیابانی در ایران و به راه انداختن جنگ روانی علیه مصدق در مطبوعات در دستور کار شبکه جاسوسی دو کشور قرار گرفت. علاوه بر آن، طراحان کودتا از طریق اشرف پهلوی و ژنرال نورمن شوارتسکف^۱ آمریکایی، محمدرضا پهلوی را که در ابتدا در پذیرش کودتا مردد بود، متقاعد کردند که با کودتا موافقت کند. با ورود مأمور ویژه^۲ سیا^۳ به ایران در اواسط تیر ۱۳۳۲ و ملاقات او با فضل‌الله زاهدی، مقدمات اجرای کودتا فراهم شد. سرانجام، با نقشه و حمایت سیاسی و مالی دولت‌های انگلستان و آمریکا و عوامل داخلی آنان، در ۲۸ مرداد^۴ ۱۳۳۲ واحدهایی از ارتش به فرماندهی فضل‌الله زاهدی علیه دولت دکتر مصدق اقدام به کودتا کردند. کودتاجیان که از پشتیبانی سازماندهی شدهٔ گروه‌هایی از طرفداران شاه و دربار برخوردار بودند، مراکز مهم دولتی را در پایتخت تسخیر و دولت دکتر مصدق را سرنگون کردند.

۱. Herbert Norman Schwarzkopf

۲. کریمیت روزولت (Kermit Roosevelt)

۳. آژانس اطلاعات مرکزی آمریکا (Central Intelligence Agency – C.I.A.)

۴. مرحلهٔ اول کودتا در ۲۵ مرداد ناکام ماند و شاه به همراه همسرش، ثریا، به بغداد و سپس رم رفت. اما سه روز بعد، مرحلهٔ دوم کودتا به نتیجه رسید و شاه به ایران بازگشت.

دکتر سیدحسین فاطمی، وزیر خارجه و یار نزدیک دکتر مصدق (ردیف جلو نفر وسط) در فرمانداری نظامی تهران، فاطمی چند ماه پس از کودتا دستگیر و پس از محاکمه تیرباران شد.

پس از موفقیت کودتا، زاهدی نخست‌وزیر شد و اعلام حکومت نظامی کرد. دکتر مصدق و تعدادی از همکاران و یاران نزدیکش دستگیر و سپس محاکمه شدند. احزاب و گروه‌های سیاسی و روزنامه‌های مخالف، غیرقانونی اعلام شدند و منحل گردیدند. یک سال و اندی پس از کودتای ۲۸ مرداد، حکومت پهلوی با انگلستان و آمریکا درباره مسئله نفت به توافق رسید و به موجب قراردادی، تولید و فروش نفت ایران را به کنسرسیومی از شرکت‌های نفتی انگلیسی، آمریکایی، هلندی و فرانسوی واگذار کرد. بر اساس این قرارداد مقرر شد که کنسرسیوم به مدت ۲۵ سال نفت ایران را استخراج کند و به فروش برساند و نیمی از سود خالص را برداشته و در مقابل، نیمی از سود خالص خود را به کشور ما بپردازد.

ادامه مبارزه پس از کودتا

با وجود جو سرکوب و اختناق پس از کودتا، گروهی از شخصیت‌های ملی و مذهبی و از جمله تعدادی از استادان دانشگاه تشکلی به نام نهضت مقاومت ملی را پایه‌گذاری کردند و با قرارداد جدید نفتی به مخالفت برخاستند که منجر به اخراج شماری از آنان از دانشگاه شد. آیت‌الله کاشانی نیز به این قرارداد اعتراض کرد. در ۱۶ آذر ۱۳۳۲ گروهی از دانشجویان دانشگاه تهران در اعتراض به برقراری روابط سیاسی مجدد با انگلستان و سفر معاون رئیس‌جمهور آمریکا (ریچارد نیکسون) به ایران تظاهرات کردند که در جریان آن سه تن از دانشجویان^۱ به شهادت رسیدند.^۲

پرسش‌های نمونه

۱. پس از شهریور ۱۳۲۰ و برکناری و تبعید رضاشاه، چه تغییر و تحول سیاسی مهمی در کشور به وجود آمد؟
۲. علت و هدف از طرح سیاست موازنه منفی چه بود؟
۳. قرارداد الحاقی گس – گلشایان با چه هدفی به امضا رسید و سرانجام آن چه شد؟
۴. عوامل سیاسی و اجتماعی مؤثر بر تصویب قانون ملی شدن صنعت نفت ایران را توضیح دهید.
۵. دیدگاه و ارزیابی خود را درباره تأثیر و نقش عوامل داخلی و خارجی بر موفقیت کودتای ۲۸ مرداد و سقوط دولت دکتر مصدق بیان کنید.

۱. مصطفی بزرگ‌نیا، احمد قندچی و مهدی شریعت‌رضوی

۲. به مناسبت رشادت دانشجویان در مبارزه با استکبار، این روز «روز دانشجو» نامگذاری شد.

شرایط سیاسی - اجتماعی سال‌های پس از کودتای ۲۸ مرداد که همراه با سرکوب مخالفان، نادیده گرفتن اصول قانون اساسی توسط محمدرضا شاه پهلوی و نفوذ و مداخله روزافزون آمریکا در ایران بود، زمینه‌های شکل‌گیری نهضت اسلامی به رهبری امام خمینی علیه السلام را فراهم آورد. این نهضت با قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ ادامه یافت. بازداشت و تبعید امام خمینی نیز نتوانست آن را از حرکت بازدارد و سرانجام منجر به انقلاب اسلامی و سقوط نظام شاهنشاهی در ایران شد. در این درس، علل و عوامل شکل‌گیری نهضت اسلامی از آغاز تا پیروزی انقلاب اسلامی را بررسی و تحلیل خواهید کرد.

بحث و گفت‌وگو

چنان‌که می‌دانید، انقلاب اسلامی در کمتر از یک قرن پس از انقلاب مشروطه رخ داد. به نظر شما چه عواملی باعث به وجود آمدن دو انقلاب پی‌درپی در این فاصله زمانی کوتاه در ایران شد؟

زمینه‌های سلطه آمریکا بر ایران

در سال‌های پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا اوایل دهه ۱۳۴۰، دولت آمریکا با وادار کردن حکومت پهلوی به اجرای برنامه‌های پیشنهادی خود، زمینه تسلط بر ایران و حفظ این حکومت را فراهم کرد و به ایجاد و تقویت ساختارهای اقتصادی و اجتماعی‌ای اقدام کرد که موجب تشدید وابستگی و عقب‌ماندگی ایران شد.

پیوستن ایران به پیمان بغداد (سنتو)، تأسیس سازمان اطلاعات و امنیت کشور (ساواک)، اعطای کمک‌های نظامی و مالی به ایران و اجرای بعضی اصلاحات در کشور ما، از جمله این برنامه‌ها بود. این برنامه‌ها، علاوه بر حفظ حکومت پهلوی و تداوم سلطه آمریکا، هدف مقابله با نفوذ شوروی در ایران را نیز دنبال می‌کردند.

نخستین مرحله برنامه‌های اصلاحی با عنوان اصلاحات ارضی در سال ۱۳۴۰، در زمان نخست‌وزیری علی امینی آغاز شد.

متن زیر را بخوانید و به پرسش‌ها پاسخ دهید.

پیام کِنیدی، رئیس جمهور، به کنگره آمریکا به نقل از روزنامه اطلاعات مورخ ۶ خرداد ۱۳۴۰ با عنوان: کِنیدی، طرفدار انقلاب دموکراتیک

«... پیمان‌های نظامی نمی‌تواند به کشورهایی که بی‌عدالتی اجتماعی و هرج و مرج اقتصادی راه خرابکاری را در آنها باز کرده کمک نماید. آمریکا نمی‌تواند به مشکلات کشورهای کم‌رشد فقط از نظر نظامی توجه کند. این امر خاصه در مورد کشورهای کم‌توسعه که به میدان بزرگ مبارزه تبدیل شده‌اند، صادق است. ما می‌خواهیم در این کشورها امیدواری پدید آید. پیمان‌های نظامی نمی‌تواند به مللی که بی‌عدالتی اجتماعی و هرج و مرج اقتصادی مشوق قیام و رخنه و خرابکاری [در آنها] است، کمک کنند. ماهرانه‌ترین مبارزات ضدپارتیزانی نمی‌تواند در نقاطی که مردم محلی کاملاً گرفتار بینوایی هستند و به این جهت از پیشرفت خرابکار نگرانی ندارند، با موفقیت روبه‌رو گردد» (روحانی، بررسی و تحلیلی از نهضت امام خمینی، ج ۱، ص ۱۲۰).

۱ آمریکا برای نفوذ در دیگر کشورها و پیشبرد اهداف خود از چه روش‌هایی استفاده می‌کرد؟

۲ به نظر شما اهداف آمریکا از اجرای برنامه‌های اصلاحی در دیگر کشورها چه بود؟

اصلاحات آمریکایی در ایران

تصویب‌نامه انجمن‌های ایالتی و ولایتی

با رحلت آیت‌الله بروجردی در فروردین ۱۳۴۰، شاه فرصت را برای ادامه اصلاحات در ایران مناسب دید. رقابت شاه و علی‌امینی، نخست وزیر وقت، سرانجام به برکناری امینی انجامید و امیراسدالله علم، که مورد اعتماد شاه بود، نخست‌وزیر و مأمور اجرای اصلاحات شد.

در آغاز، اصلاح قانون انتخابات انجمن‌های ایالتی و ولایتی در دستور کار دولت علم قرار گرفت و با تصویب‌نامه هیئت دولت، تغییرات زیر در قانون انتخابات این انجمن‌ها ایجاد شد:

الف) برداشتن دو قید مسلمان بودن و مرد بودن از شرایط انتخاب‌کنندگان و انتخاب‌شوندگان؛

ب) حذف قید سوگند خوردن به قرآن مجید و تبدیل آن به سوگند خوردن به کتاب آسمانی.

اصول شش‌گانه انقلاب سفید

در ادامه اجرای اصلاحات، شاه اصول شش‌گانه‌ای را با عنوان انقلاب سفید مطرح کرد و آن را به تصویب دولت رساند. این اصول با تبلیغات فراوان، در بهمن ۱۳۴۱ به همه‌پرسی گذاشته شد و مورد استقبال دولت‌های آمریکا، انگلستان و شوروی قرار گرفت. هرچند انقلاب سفید در ایران، شعارهای فریب‌دهنده‌ای مانند «بهبود وضعیت کشاورزی» داشت، اما در عمل، جسم نیمه‌جان اشتغال و زندگی روستایی ایران را نیز در معرض مرگ قرار داد.

آغاز مبارزه امام خمینی

اعتراض به تصویب نامه انجمن ها و همه پرسی انقلاب سفید

اولین مرحله فعالیت سیاسی و مبارزه امام خمینی با اعتراض به تصویب نامه انتخابات انجمن های ایالتی و ولایتی آغاز شد. از دیدگاه حضرت امام، این تصویب نامه موجب تضعیف اسلام و افزایش حضور بهائیان در حکومت می شد.^۱ از این رو، ایشان پس از رایزنی با علمای بزرگ قم با آن به مخالفت پرداختند و دولت را مجبور به لغو آن کردند. پس از مطرح شدن انقلاب سفید و همه پرسی آن، امام خمینی و تعدادی از علما، نخست از شاه در این باره توضیح خواستند اما با بی اعتنائی و توهین او مواجه شدند. پس با انتشار اعلامیه ای همه پرسی فرمایشی را غیرقانونی اعلام کردند. بیشتر مراجع دینی نیز به دعوت امام خمینی همه پرسی را تحریم کردند. در تهران و قم تظاهرات گسترده ای برپا شد و رژیم پهلوی با استفاده از نیروی نظامی، قیام مردم تهران و قم را سرکوب کرد.

امام خمینی، رهبر نهضت اسلامی

فعالیت ۲

با راهنمایی دبیر خود، درباره اصول شش گانه انقلاب سفید گفت و گو کنید و به این پرسش پاسخ دهید: به نظر شما علت مخالفت امام خمینی با اصول انقلاب سفید و همه پرسی آن، چه بود؟

واقعه مدرسه فیضیه

امام خمینی هنگام سخنرانی در مدرسه فیضیه، ۱۳۴۲

امام خمینی به همراه مراجع دیگر، در اعتراض به عملکرد حکومت، عید نوروز ۱۳۴۲ را عزای عمومی اعلام کردند و به افشای اقدامات شاه پرداختند. اوج این حرکت اعتراضی در مدرسه فیضیه قم اتفاق افتاد که با یورش مأموران حکومتی به خشونت کشیده شد. در حمله مأموران به مدرسه فیضیه قم و مدرسه طالبیه تبریز تعدادی از طلاب شهید و مجروح شدند. به دنبال این جنایت، امام خمینی، در سخنرانی خود خطاب به شاه، او را به طور مستقیم سرزنش کردند و تقیه و سکوت در مقابل ظلم حکومت را حرام دانستند.

۱. به طوری که طبق اسناد لانه جاسوسی آمریکا، شاه شخصاً بهائی گری و ترویج آن را در ایران تصویب و تأیید کرد. اسناد لانه جاسوسی آمریکا، ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۵۷۵

قیام پانزده خرداد

در آستانه محرم ۱۳۸۳ ق/ ۱۳۴۲ ش امام خمینی به سخنرانان مذهبی سفارش کردند که در مراسم مختلف، خطر اسرائیل را برای مردم توضیح دهند و آسیب‌های وارد شده بر جامعه اسلامی و مراکز دینی را بازگو کنند. در مقابل، حکومت هم سخنرانان مذهبی را ملزم کرد که علیه شاه و اسرائیل چیزی نگویند.

برخلاف تصور و خواست حکومت، مردم در عاشورای این سال با سردادن شعارهایی، حمایت خود را از امام خمینی علنی ساختند. با وجود محدودیت‌های امنیتی، امام خمینی طی نطقی در عصر عاشورا در قم، شخص شاه را مخاطب قرار دادند و از تسلط آمریکا و اسرائیل بر حکومت پهلوی پرده برداشتند. این سخنرانی باعث خشم رژیم و دستگیری و انتقال امام به تهران شد. خبر دستگیری امام، مردم و روحانیون و مراجع را به واکنش واداشت. اعتراضات زیادی در شهرهای مختلف ایران برپا شد؛ مردم در قم، تهران و ورامین به خاک و خون کشیده شدند و به دنبال آن عده‌ای از مبارزان، زندانی، اعدام و یا تبعید شدند.

نمایی از تظاهرات مردم تهران در ۱۵ خرداد ۱۳۴۲

نتایج قیام پانزده خرداد: قیام پانزده خرداد به رغم اینکه با سرکوب شدید حکومت پهلوی مواجه شد، نتایج مهمی داشت:

هدف مبارزه تغییر کرد و سرنگونی رژیم پهلوی هدف نهایی مبارزان شد. حضور امام خمینی در صحنه مبارزه موجب شد بسیاری از روحانیون به مبارزات سیاسی روی بیاورند. علاوه بر روحانیون و دانشگاهیان، اقشار دیگری از جامعه نیز به جمع مبارزان پیوستند. رهبری امام خمینی به عنوان مرجع دینی برجسته‌تر شد و مبارزان به نقش و قدرت مذهب در این زمینه توجه بیشتری نشان دادند.

مخالفت با کاپیتولاسیون و تبعید امام خمینی

امام خمینی در پی اعتراض مردم و علمای دینی، پس از تحمل ده ماه زندانی و حصر آزاد شدند. حضور دوباره ایشان در قم مبارزان را به ادامه مبارزه امیدوار کرد.

پس از آنکه دو مجلس سنا و شورای ملی، قانون مصونیت قضایی و سیاسی اتباع آمریکایی مقیم ایران (کاپیتولاسیون) را تصویب کردند، بار دیگر انتقاد از رژیم بالا گرفت. بر اساس توافق نامه بین‌المللی وین، مأموران سیاسی یک کشور در کشور دیگر از مصونیت سیاسی و قضایی برخوردارند. با تصویب قانون کاپیتولاسیون، مستشاران نظامی آمریکا و خانواده‌های آنان نیز، در ایران از مصونیت سیاسی و قضایی برخوردار شدند.

امام خمینی در سخنرانی پرشوری به تصویب این قانون اعتراض کردند و آن را مغایر با استقلال کشور خواندند (۴ آبان ۱۳۴۳). مخالفت صریح امام با قانون مذکور، حکومت پهلوی را چنان به وحشت انداخت که ایشان را در سحرگاه ۱۳ آبان ۱۳۴۳ در قم دستگیر و به کشور ترکیه تبعید کرد. محل تبعید امام یازده ماه بعد تغییر یافت و ایشان از ترکیه به عراق فرستاده شدند.

وضعیت رژیم پهلوی

پس از تبعید امام خمینی و سرکوب شدید مخالفان، اوضاع سیاسی آرام تر شد. همچنین با افزایش چشمگیر درآمدهای نفتی ایران در دوران طولانی نخست‌وزیری امیرعباس هویدا، حکومت پهلوی برای تقویت و تحکیم پایه‌های اقتدار خود به اقداماتی نمایشی دست زد. برگزاری جشن تاج‌گذاری و جشن‌های دوهزار و پانصد ساله شاهنشاهی، منحل کردن احزاب موجود و ایجاد حزبی واحد به نام حزب رستاخیز از جمله این اقدامات بود.

در زمینه فرهنگی نیز رژیم پهلوی کوشید، میان فرهنگ ایرانی و فرهنگ اسلامی تقابلی مصنوعی ایجاد کند. پیرو همین سیاست و به بهانه ناهمخوانی تاریخ هجری شمسی با فرهنگ ایرانی، تاریخ شاهنشاهی را جایگزین تقویم هجری شمسی کرد.

محمدرضا شاه پهلوی هنگام ملاقات با نیکسون، رئیس‌جمهور آمریکا

امیرعباس هویدا، هنگام معرفی اعضای کابینه خود به شاه

تداوم مبارزه

الف) فعالیت سیاسی؛ امام خمینی در طول دوران تبعید در نجف اشرف با صدور اعلامیه به مناسبت‌های مختلف و فرستادن پیام به سران و مردم کشورهای اسلامی و نیز با تدریس مباحث ولایت فقیه، مبانی حاکمیت دینی را ترسیم می‌کردند. در همین دوران، شاگردان و علاقه‌مندان به اندیشه ایشان، مساجد و دانشگاه‌ها را به کانون مبارزه علیه رژیم پهلوی تبدیل کرده بودند. جبهه ملی و نهضت آزادی نیز در چارچوب قانون اساسی به مبارزات خود ادامه می‌دادند.

ب) مبارزه فرهنگی؛ مبارزه فرهنگی با اتکا بر آگاهی دادن به مردم و تبلیغ و ترویج باورهای دینی به همراه روشنگری علیه اقدامات رژیم پهلوی صورت می‌گرفت. روحانیون، معلمان، استادان دانشگاه، دانشجویان و دانش‌آموزان در عرصه مبارزه فرهنگی با رژیم فعالیت می‌کردند و در مساجد، حسینیه‌ها و مدارس و دانشگاه‌ها به ترویج فرهنگ دینی مشغول بودند.

معروف‌ترین چهره‌های فرهنگی علامه طباطبایی، آیت‌الله طالقانی، آیت‌الله مطهری، آیت‌الله بهشتی، دکتر شریعتی، دکتر باهنر و دکتر مفتاح بودند.

پ) مبارزه مسلحانه؛ در کنار مبارزه سیاسی و فرهنگی، گروه‌هایی از جوانان به سوی مبارزه مسلحانه کشیده شدند. معروف‌ترین این گروه‌ها در این دوران عبارت بودند از:

■ **هیئت‌های مؤتلفه اسلامی؛** این گروه پس از تبعید امام خمینی، مبارزه مسلحانه و ترور سران حکومت پهلوی را، محور کار خود قرار داد و حسنعلی منصور، نخست‌وزیر وقت، را ترور کرد. این کار را محمد بخارایی، از اعضای این گروه، انجام داد. پس از

- این واقعه، بیشتر اعضای این گروه دستگیر و چهار تن از آنان اعدام شدند و برخی هم به حبس‌های طولانی محکوم گردیدند.
- **حزب ملل اسلامی؛** این گروه با آرمان برپا کردن حکومت اسلامی به نبرد مسلحانه روی آورد، اما اعضای آن پیش از هر اقدامی دستگیر و زندانی شدند.
- **سازمان مجاهدین خلق؛** گروهی از جوانان عضو نهضت آزادی بعد از قیام ۱۵ خرداد فعالیت سیاسی را کنار گذاشتند و به جنگ مسلحانه روی آوردند. آنها در آغاز تفکر اسلامی داشتند، ولی به مرور زمان، دچار انحراف فکری شدند و به مارکسیسم تمایل پیدا کردند. در سال ۱۳۵۰ بیشتر اعضای این سازمان یا دستگیر شدند و یا در تسویه‌های درون‌گروهی از بین رفتند.
- **سازمان چریک‌های فدایی خلق؛** این گروه از همان ابتدا با الهام از افکار مارکسیستی به مبارزه مسلحانه روی آوردند و تعدادی از آنها در درگیری با مأموران رژیم، یا در زندان، به قتل رسیدند.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما، چرا امام خمینی مبارزه مسلحانه را اساس حرکت خود قرار ندادند؟

شهید آیت‌الله سعیدی (۱۳۰۸-۱۳۴۹ ش)

بسیاری از مبارزان، زندانی و شکنجه شدند. تعدادی از آنان مانند آیت‌الله سعیدی و آیت‌الله غفاری، زیر شکنجه به شهادت رسیدند و بسیاری نیز مانند آیت‌الله طالقانی تا اوج‌گیری انقلاب اسلامی در زندان بودند.

وضعیت عمومی ایران در سال ۱۳۵۶

فاصله روزافزون حکومت پهلوی از ملت ایران در سال ۱۳۵۶ به بیشترین حد خود رسید. ضدیت این حکومت با اسلام و معنویت و اخلاق، آشکار شده بود. صدها روحانی مبارز در زندان بودند و بسیاری از استادان دانشگاه و سخنرانان مذهبی اجازه سخن گفتن در محافل و مجالس را نداشتند. پول نفت که از سال ۱۳۵۰ یک باره به سرعت افزایش یافت، سرمایه‌داران وابسته به غرب و رژیم پهلوی را در مدت کوتاهی تقویت کرده بود. در عوض، طبقات محروم از جمله کارگران و روستاییان برای گذراندن زندگی به شهرها هجوم می‌آوردند. انقلاب سفید شاه نتیجه خود را نشان داده بود: نابودی اقتصاد ایران و وابستگی به بیگانگان. در حالی که بسیاری از روستاهای ایران، راه، آب آشامیدنی، برق و حمام نداشتند، سرمایه‌داران آمریکایی با حکومت پهلوی قراردادهای کلان منعقد و ثروت ملی ایرانیان را غارت می‌کردند.

رژیم پهلوی با استفاده از دستگاه ساواک و نیروهای پلیسی و امنیتی، تقریباً خود را از ناحیه گروه‌های مبارز مسلح، آسوده‌خاطر احساس می‌کرد. زندان‌ها از زندانیان سیاسی پر بود و در خارج از زندان نیز حرکت‌های پراکنده مسلحانه همچون سال‌های پیش دیده نمی‌شد.

ویلیام هیلی سولیوان (William Healy Sullivan) آخرین سفیر آمریکا در ایران در فاصله دی ماه ۱۳۵۵ تا فروردین ۱۳۵۸ بود. متنی که در ادامه می‌خوانید قسمتی از گزارشی با عنوان «نظر اجمالی بر اوضاع و روابط ایران» است که وی در اردیبهشت ۱۳۵۷ برای وزارت خارجه آمریکا نوشته است:

با اینکه تجهیزات نظامی و برنامه مشاورت ما جنبه‌های اصلی روابطمان با ایران می‌باشد، ولی ما طیف وسیعی از منافع دیگر هم داریم. صادرات غیرنظامی ما به ایران الان به حدود ۲ میلیارد دلار در سال رسیده. بیش از ۱۵۵ شرکت و بانک از بزرگ‌ترین شرکت‌ها و بانک‌های آمریکا در کشور فعال هستند و اکنون ۳۹ هزار آمریکایی در ایران سکونت دارند. کمیسیون مشترکی بین ایران و آمریکا برای پیشبرد همکاری عمومی و خصوصی آمریکا در زمینه‌های انرژی، نیروی انسانی، کشاورزی، تجارت و امور مالی و علم و تکنولوژی برای چهارمین بار در واشنگتن تحت ریاست وزیر خارجه [سایرس رابرت] و نس تشکیل شد. ایران در حال حاضر ۸-۹ درصد واردات نفتی ما را تأمین می‌کند. (اسناد لانه جاسوسی آمریکا، جلد ۱، ص ۲۰۹)

سؤال: براساس گزارش سفارت آمریکا، حضور دولت آمریکا در ایران، تأمین‌کننده چه منافعی برای سرمایه‌داران آمریکایی بوده است؟

فضای باز سیاسی

جیمی کارتر، رئیس‌جمهور آمریکا، در سال ۱۳۵۵ برای کاهش تنفر عمومی از سیاست‌های آمریکا به شعار دفاع از حقوق بشر متوسل شد. او از شاه نیز خواست به تبعیت از سیاست فضای باز آمریکایی، اوضاع عمومی زندانیان را بهبود بخشد، شکنجه زندانیان را کاهش دهد و به مطبوعات اجازه دهد به‌طور ملایم و محدود از دولت انتقاد کنند. شاه در پاسخ مساعد به خواسته‌های آمریکا، هویدا را برکنار و جمشید آموزگار را به نخست‌وزیری منصوب کرد. آموزگار مأموریت یافت تا با انتقاد از گذشته، در کشور فضای باز سیاسی ایجاد کند اما پیام‌های روشنگرانه امام خمینی و چند حادثه دیگر، آتش انقلاب را شعله‌ور کرد.

فعالیت ۳

موضع‌گیری کندی و کارتر درباره دخالت آمریکا در کشورهای دیگر را مقایسه کنید و به پرسش زیر پاسخ دهید:
چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی میان سیاست مداخله‌گرایانه کندی و کارتر وجود دارد؟

مرگ مشکوک دو چهره محبوب

در خرداد ۱۳۵۶ دکتر علی شریعتی، به‌طور ناگهانی در لندن درگذشت. شریعتی با برگزاری سخنرانی‌ها و نگارش کتاب‌های متعدد، نقشی اساسی در طرد اندیشه‌های مارکسیستی و بیداری نسل جوان و گرایش آنان به اسلام داشت. مردم که ساواک را عامل مرگ او می‌دانستند، با گرامی داشتن نام و یادش تنفر خود را از حکومت نشان دادند.

دکتر علی شریعتی، متفکر نواندیش مسلمان

وی در ۱۳۱۲ در خانواده‌ای اهل علم و دین در خراسان رضوی به دنیا آمد. او ابتدا به عنوان معلم به استخدام وزارت فرهنگ درآمد. سپس به فرانسه رفت و مدرک دکتری خود را از آنجا گرفت. شریعتی از حدود نیمه دوم دهه چهل در مراکزی مانند حسینیه ارشاد، مساجد و انجمن‌های اسلامی دانشگاه‌های بسیاری از دیگر شهرهای ایران، با سخنرانی‌های پرشور و نوشته‌های برانگیزاننده خود ابعاد اجتماعی و انقلابی اسلام و به ویژه مذهب تشیع را به علاقه‌مندان معرفی می‌کرد. نوشته‌ها و سخنرانی‌های فراوان و بسیار مؤثر شریعتی در این دوره، بسیاری از جوانان را که جذب ایدئولوژی مارکسیسم و گروه‌های مبارز چپ شده بودند، به دامن اسلام و تشیع بازگرداند. به همین دلیل هم بارها دستگاه‌های امنیتی حکومت پهلوی او را بازداشت و از کار، بیکار کردند.

شریعتی سرانجام پس از یک دوره زندان و زندگی مخفی از ایران خارج شد. در ۲۹ خرداد ۱۳۵۶ به طرز مشکوکی در لندن وفات یافت و پیکر او در زینبیه دمشق به خاک سپرده شد.

شریعتی آثار زیادی در زمینه‌های اسلام‌شناسی و شیعه‌شناسی دارد که شامل سخنرانی‌های او در حسینیه ارشاد، دانشگاه‌ها و سایر جاها است. از جمله آثار او می‌توان به مذهب علیه مذهب، فاطمه فاطمه است، ابوذر و اسلام‌شناسی اشاره کرد.

به فاصله چند ماه، حاج آقا مصطفی، فرزند ارشد امام خمینی، به طرز مشکوکی از دنیا رفت. درگذشت او، چنان تلاطم و موجی به وجود آورد و جان تازه‌ای به مبارزات بخشید که می‌توان فهمید چرا حضرت امام، رحلت او را «از الطاف خفیه الهی برای انقلاب اسلامی» خواند. او از لحاظ ذهنی و استعداد علمی، جزء افراد کم نظیر بود و جرئت و جسارتش در مباحث علمی، در کتاب‌هایش قابل مشاهده است.

مصطفی خمینی از ابتدای مبارزات، یعنی ماجرای انجمن‌های ایالتی، حضوری کاملاً محسوس داشت و در نهضت پانزده خرداد نیز، مردم قم را به حرکت به سوی صحن حرم حضرت معصومه هدایت کرد که البته منجر به دستگیری وی توسط ساواک و زندانی در قزل قلعه شد. امام خمینی او را به جهت جامعیت، شجاعت، بی‌اعتنایی به زرق و برق دنیا و تهذیب نفس، امید آینده اسلام می‌دانست.

انتشار مقاله توهین آمیز نسبت به امام خمینی

در ۱۷ دی ۱۳۵۶ مقاله توهین آمیزی علیه امام خمینی در روزنامه اطلاعات منتشر شد. به دنبال انتشار این مقاله، مردم قم در ۱۹ دی ۱۳۵۶ قیام کردند، اما مأموران حکومتی آنها را به خاک و خون کشیدند. در چهل شهدای قم، در ۲۹ بهمن همان سال، مردم تبریز به پا خاستند که این اجتماع نیز با یورش نیروهای حکومت مواجه شد و تعدادی شهید یا مجروح شدند.

در سال ۱۳۵۷ اعتراضات به شهرهای دیگر گسترش یافت. پیام این قیام تجدید عهد با رهبری انقلاب و افزایش تنفر از رژیم شاهنشاهی بود. با گسترش قیام، جمشید آموزگار در مرداد ۱۳۵۷ در اصفهان حکومت نظامی برقرار کرد، اما این تدبیر ثمری نداشت؛ در نتیجه، شاه مجبور

حضور گسترده زنان در راه پیمایی‌های دوران انقلاب اسلامی

شد آموزگار را برکنار کند و جعفر شریف‌امامی را با شعار «آشتی ملی» به نخست‌وزیری بگمارد. امام خمینی با ارسال پیام و افشای نیرنگ تازه رژیم پهلوی، خواهان ادامه مبارزه تا سرنگونی نظام پادشاهی در ایران شدند. به همین جهت تظاهرات مردم در شهرهای ایران ادامه پیدا کرد. در تهران بعد از برگزاری نماز عید فطر (۱۳ شهریور) تظاهرات گسترده‌ای صورت گرفت و تکرار آن در سه روز بعد، با حضور انبوه و یکپارچه زنان همراه بود.

بخوانیم و پاسخ دهیم

متنی که در زیر آمده است قسمتی از گزارش جلسه داخلی سفارت آمریکا در آبان ۱۳۵۷ است. در این گزارش به حمایت دولت آمریکا و انگلستان از محمدرضا شاه در اوج بحران تصریح می‌شود. استعمار انگلیس و آمریکا پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ در تصاحب ایران رقابت داشتند ولی هنگام مشاهده سقوط حکومت پهلوی دست از رقابت کشیدند و یکپارچه از آن حکومت حمایت کردند.

محرمانه / اول نوامبر ۱۹۷۸

سفیر جلسه را با مروری بر حوادث هفته شروع کرد. چند روز خیلی سخت و آشفته و بدترین روز یکشنبه ۲۹ اکتبر بود. گروه‌های بسیار زیاد [و] غیرقابل کنترل در خیابان‌ها تظاهرات می‌کردند. فقط یک گروه بسیار کوچک به نفع دولت تظاهرات کردند که چشمگیر نبود و صورت مصنوعی داشت. رئیس‌جمهور کارتر دیروز و لיעهد را به حضور پذیرفت و پشتیبانی قاطع خود را از شاه اعلام کرد. . . . سفیر پارسونز^۱ و سولیوان^۲ صحبت‌های خود را با شاه ادامه دادند. اکنون دیدگاه‌های سیاسی شاه منسجم تر شده است. اما در مجلس قهرمانی وجود ندارد که به پا خیزد و قاطعانه از دولت شریف امامی پشتیبانی کند.

نخست‌وزیر سخت افسرده و خسته شده است و اقلیت کمی در دولت تصمیم می‌گیرند. (اسناد لانه جاسوسی آمریکا، جلد ۱، ص ۳۰۶) |
سؤال: به نظر شما چرا استعمار انگلیس و آمریکا با پدیدار شدن افق پیروزی انقلاب اسلامی ایران دست از رقابت کشیده و به حمایت یکپارچه و یک صدا از محمدرضا پهلوی روی آوردند؟

۱. آنتونی پارسونز آخرین سفیر انگلیس در ایران قبل از پیروزی انقلاب اسلامی است. او از سال ۱۳۵۳ تا ۱۳۵۷ سفارت کشورش در تهران را برعهده داشت و در این سال کمی قبل از فرار شاه از ایران، به مأموریت خود خاتمه داد و به لندن بازگشت.

۲. ویلیام هیلی سولیوان آخرین سفیر آمریکا در ایران در فاصله دی ماه ۱۳۵۵ تا فروردین ۱۳۵۸ بود.

قیام خونین ۱۷ شهریور

حکومت پهلوی برای جلوگیری از ادامه تظاهرات و اعتراضات در روز جمعه ۱۷ شهریور ۱۳۵۷ در تهران و چند شهر دیگر حکومت نظامی برقرار کرد. مردم تهران بی‌اعتنا به اخطارها و هشدارهای رژیم در میدان شهدا (ژاله سابق) تجمع کردند. درخیمان پهلوی مردم را به گلوله بستند و جمع زیادی از آنان را به شهادت رساندند. به دنبال این جنایت هولناک، رئیس جمهور آمریکا بار دیگر به صراحت از رژیم پهلوی حمایت کرد.

هجرت امام خمینی به فرانسه

پس از اوج‌گیری انقلاب اسلامی، امام خمینی تحت فشار سیاسی و امنیتی سازمان امنیت عراق و ساواک، قصد عزیمت به کویت داشتند، اما دولت کویت حاضر به پذیرش ایشان نشد. از این رو به فرانسه رفتند و در دهکده‌ای به نام نوفل‌لوشاتو در حومه پاریس ساکن شدند (۱۴ مهر ۱۳۵۷).

اقامت چند ماهه امام در فرانسه دو نتیجه مهم برای انقلاب داشت :

- ایشان با استفاده از امکانات تبلیغی، مصاحبه و سخنرانی، جنایات حکومت پهلوی را افشا می‌کردند.
- امکان ملاقات مبارزان با رهبری انقلاب فراهم آمد و پیام‌های امام با شتاب بیشتری در ایران منتشر شد.

حضرت امام خمینی در نوفل لوشاتو

تظاهرات مردم تهران در شهریور ۱۳۵۷

حماسه ماه محرم

شاه پس از سرکوب تظاهرات دانشجویان و دانش‌آموزان در مقابل دانشگاه تهران (۱۳ آبان)، ارتشبد غلامرضا ازهاری را جانشین شریف‌امامی کرد تا وی با برقرار کردن حکومت نظامی از سرعت حرکت انقلاب بکاهد. اما شروع ماه محرم، مبارزه را وارد مرحله تازه‌ای کرد. در روزهای تاسوعا و عاشورا میلیون‌ها تن از مردم در شهرهای مختلف، از جمله تهران، با شرکت در تظاهراتی مسالمت‌آمیز سقوط حکومت پهلوی و برقراری حکومت اسلامی را فریاد زدند.

این تظاهرات عظیم، دولت آمریکا را به این نتیجه رساند که روی کار آوردن دولت نظامی از هاری نتیجه‌ای نداشته است؛ به علاوه، مردم ایران متحد و در اطاعت از رهبر خود مصمم و جدی هستند و بالاخره اینکه آمریکا برای حفظ منافع خود در ایران باید به فکر مهره دیگری غیر از محمدرضا شاه باشد.

شاه در نیمه دی ۱۳۵۷ در حالی که تصمیم به خروج از ایران گرفته بود، به دستور آمریکایی‌ها و برای جلوگیری از پیروزی انقلاب اسلامی، شاپور بختیار را، که قبلاً عضو جبهه ملی و از مخالفان رژیم بود، نخست‌وزیر خود کرد. امام خمینی در ۲۳ دی با ارسال پیامی تشکیل شورای انقلاب را به اطلاع مردم رساندند. این شورا که از افراد شایسته، مسلمان، متعهد و مورد اعتماد ایشان تشکیل شده بود، وظیفه داشت زمینه انتقال قدرت را فراهم کند. ده روز پس از تشکیل دولت بختیار، در ۲۶ دی، شاه از ایران رفت و شور و شغف مردم ایران بیشتر شد.

استقبال باشکوه از امام خمینی هنگام ورود به میهن در ۱۲ بهمن ۱۳۵۷

راهپیمایی میلیونی مردم تهران در تاسوعای حسینی، ۱۹ آذر ۱۳۵۷

➤ ورود امام خمینی به ایران، تشکیل دولت موقت و پیروزی انقلاب

در ۱۲ بهمن ۱۳۵۷ رهبر انقلاب با شکوه فراوان و در میان استقبال بی‌نظیر مردم وارد ایران شدند. در ۱۵ بهمن به پیشنهاد شورای انقلاب، مهندس مهدی بازرگان را به عنوان نخست‌وزیر دولت موقت انقلابی معرفی، و از همه تقاضا کردند که از او حمایت کنند. امام خمینی در حکم خود، علاوه بر شرط «در نظر نگرفتن روابط حزبی و گروهی»، چند وظیفه برای دولت موقت تعیین کرد. مهندس بازرگان در بیست و پنجم بهمن ۱۳۵۷ کابینه خود را که تقریباً همگی از اعضا یا طرفداران نهضت آزادی و جبهه ملی بودند، معرفی کرد.

با حمله نیروهای گارد شاهنشاهی به افراد نیروی هوایی که به انقلاب پیوسته بودند (۲۰ بهمن)، تهران به شهری نظامی مبدل شد. حکومت پهلوی قصد داشت در بعد از ظهر ۲۱ بهمن و شب ۲۲ بهمن حکومت نظامی برقرار کند؛ سپس، به کمک نظامیان وابسته به خود و با نظارت ژنرال هایزر آمریکایی، کودتایی نظامی ترتیب دهد و رهبر انقلاب و اعضای شورای انقلاب را دستگیر و انقلاب را سرکوب کند، اما امام خمینی با توکل به الطاف خداوند، حکومت نظامی را غیرقانونی اعلام کردند. مردم به کمک ارتشسانی که به انقلاب پیوسته بودند، مراکز نظامی را در تهران و شهرهای بزرگ تصرف کردند. رادیو و تلویزیون نیز در اختیار مردم قرار گرفت و با اعلام صدای انقلاب و پیروزی انقلاب اسلامی در ۲۲ بهمن، زنگ سقوط نظام شاهنشاهی به صدا درآمد.

تهران - ۲۲ بهمن ۱۳۵۷

پرسش‌های نمونه

- ۱ تصویب‌نامه قانون انتخابات انجمن‌های ایالتی و ولایتی، چه تغییراتی در انتخابات انجمن‌ها ایجاد کرد؟
- ۲ منظور از مبارزه فرهنگی چیست و چه گروه‌ها و شخصیت‌هایی، با حکومت پهلوی مبارزه فرهنگی می‌کردند؟
- ۳ برجسته‌ترین اقدام حکومت پهلوی برای اسلام‌زدایی چه بود؟
- ۴ چرا حکومت پهلوی در سال ۱۳۵۶ مسئله فضای باز سیاسی را مطرح کرد؟
- ۵ چاپ مقاله توهین‌آمیز نسبت به امام خمینی در روزنامه اطلاعات چه پیامدی داشت؟
- ۶ ادامه مبارزه مردم با حکومت پهلوی در روزهای تاسوعا و عاشورای ۱۳۵۷، آمریکا را به چه نتایجی رساند؟

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، با فرمان و تأکید امام خمینی علیه السلام، دولت موقت و شورای انقلاب مأموریت یافتند که هر چه زودتر اقدامات لازم برای تعیین و تأسیس نظام سیاسی جدید را انجام دهند. در این درس شما مهم‌ترین اقداماتی را که به تأسیس، استقرار و تثبیت نظام جمهوری اسلامی انجامید و نیز توطئه‌های دشمنان داخلی و خارجی برای جلوگیری از استقرار و تثبیت نظام نوپای اسلامی را بررسی خواهید کرد.

استقرار نظام جمهوری اسلامی

از فردای پیروزی انقلاب اسلامی، دولت موقت انقلاب به ریاست مهندس مهدی بازرگان به همراه شورای انقلاب علاوه بر اداره امور کشور، برای استقرار نظام سیاسی جدید کارهای مهمی انجام دادند.

۱ برگزاری همه‌پرسی تعیین نظام سیاسی جدید

این همه‌پرسی روزهای ۱۰ و ۱۱ فروردین ۱۳۵۸ برگزار شد و نتیجه آن که در ۱۲ فروردین اعلام شد، نشان داد که بیش از ۹۸ درصد شرکت‌کنندگان به جمهوری اسلامی رأی مثبت داده‌اند. به همین دلیل، ۱۲ فروردین در تقویم به عنوان روز جمهوری اسلامی نام‌گذاری شده است.

بخوانیم و پاسخ دهیم

اقرار محرمانه

۱ همه‌پرسی از نوع حکومت در ایران، آن هم حدود دو ماه بعد از انقلاب و استقبال بی‌نظیر مردم از آن، در تاریخ سابقه نداشت. این همه‌پرسی و نتایج آن، حتی ویلیام سولیوان، سفیر وقت آمریکا در ایران را وادار کرد که حقیقت را محرمانه به دولت خود بگوید و اعتراف کند که مردم ایران به شدت با نظام سلطنت پهلوی مخالف هستند. سولیوان در این نامه می‌نویسد:

از: سفارت آمریکا، تهران

به: وزارت امور خارجه، واشنگتن دی.سی. — فوری

خیلی محرمانه / ۴ آوریل ۱۹۷۹ [۱۵ فروردین ۱۳۵۸]

موضوع: رفتارندوم و چشم‌اندازهای آینده

استقبال از فراندوم ایران خیلی وسیع بوده و اکثر آرا به نفع حکومت جمهوری اسلامی بود...
فراندوم یک مسئله را صریحاً روشن کرده است و آن اینکه اکثریت مردم، خواهان برکناری نظام سلطنتی پهلوی هستند...
سولیوان / (اسناد لانه جاسوسی آمریکا، ج ۲، ص ۱۴۷)

سؤال: چرا سولیوان این نامه را به صورت خیلی محرمانه به آمریکا می‌فرستد؟ چه نکته‌ای در این نامه هست که باید مخفی بماند؟

۲ براساس اسناد محرمانه‌ای که در سال ۲۰۲۰ توسط وزارت امور خارجه آمریکا منتشر شده است، رئیس‌جمهور وقت آمریکا کمتر از یک سال پس از پیروزی انقلاب اسلامی، به رئیس سازمان اطلاعات مرکزی (سیا) دستور می‌دهد که انجام عملیات علیه جمهوری اسلامی ایران را در دستور کار قرار دهد. به ترجمه این سند توجه کنید:

ضمیمه سند شماره ۱۱۰ [جلسه کمیته هماهنگی ویژه اطلاعات]

یافته ریاست جمهوری^۱

واشنگتن، ۲۷ دسامبر ۱۹۷۹ [۶ دی ۱۳۵۸]

...

دریافت من [کارت] آن است که عملیات زیر در یک کشور خارجی، برای امنیت ملی ایالات متحده مهم است و لذا به رئیس سازمان اطلاعات مرکزی یا نماینده وی دستور می‌دهم تا این یافته را به کمیته‌های مرتبط در کنگره طبق ماده ۶۶۲، گزارش دهد^۲ و در صورت لزوم، جلسات توجیهی تدارک ببیند.

محدوده	شرح [عملیات]
ایران	انجام عملیات تبلیغاتی، سیاسی و اقتصادی برای حمایت از استقرار یک رژیم مسئول و دموکراتیک در ایران ^۳ ؛ برقراری تماس با رهبران مخالفان (اپوزیسیون) ایران و دولت‌های علاقه‌مند به هدف ترغیب تعاملاتی که بتواند به ایجاد جبهه گسترده غرب‌گرا – که می‌تواند یک دولت جایگزین تشکیل دهد – منتهی شود.

جیمی کارتر

سؤال

۱ در حالی که مطابق سند اول، سفیر آمریکا در ایران به این روشنی و وضوح از حمایت مردم ایران از جمهوری اسلامی سخن می‌گوید، چرا – براساس سند دوم – دولت آمریکا برای براندازی آن با براندازان همکاری می‌کند؟

۲ در سند دوم به شیوه‌های براندازی اشاره شده است. به نظر شما هم‌اکنون آمریکایی‌ها، برای براندازی نظام‌های متکی به اراده استقلال‌طلبانه مردم، بیشتر از چه شیوه‌هایی استفاده می‌کنند؟

۱. «یافته ریاست جمهوری» فرمان یا دستورالعملی از سوی رئیس‌جمهور آمریکا است که طبق قانون، برای توجیه شروع عملیات مخفی توسط سازمان اطلاعات مرکزی (CIA) به کمیته‌های خاص کنگره ارائه می‌شود.

۲. (Department of State (2020)): Foreign Relations of the United States; 1977–1980, Vol. XI, part 1: Iran: Hostage Crises, November 1979 – September 1980; document 110, p. 292–294)

قابل دسترسی در: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v11p1>

۳. بر اساس سند منتشر شده، در پیش‌نویس اصلی یافته، متن این‌طور بوده: «انجام عملیات تبلیغاتی، سیاسی و اقتصادی برای پشتیبانی از مخالفت با رژیم رادیکال [امام] خمینی» ولی کارتر این جمله را خط زده و جمله بالا را به جای آن نوشته است.

مهندس مهدی بازرگان، رئیس دولت موقت انقلاب، در کنار امام خمینی رحمته الله علیه

همه پرسی جمهوری اسلامی - ۱۰ و ۱۱ فروردین ۱۳۵۸

۲ تدوین قانون اساسی

چند ماه بعد از همه پرسی، مردم با حضور در پای صندوق‌های رأی، ۷۲ نماینده مجلس خبرگان قانون اساسی را برگزیدند تا قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران را تدوین و تصویب کنند. مجلس خبرگان قانون اساسی از مرداد ۱۳۵۸ کار تدوین قانون اساسی جدید را آغاز کرد.

تسخیر لانه جاسوسی؛ در زمان تدوین قانون اساسی، دانشجویان پیرو خط امام در ۱۳ آبان ۱۳۵۸ سفارت آمریکا را در تهران تسخیر کردند. آنان علت این اقدام را تداوم دشمنی‌ها و توطئه‌های دولت آمریکا علیه انقلاب اسلامی و دخالت در امور داخلی ایران از جمله اجازه ورود به محمدرضا شاه پهلوی برای سفر به آن کشور اعلام کردند. امام خمینی این اقدام دانشجویان را تأیید کرد و آن را انقلاب دوم خواند. مجلس خبرگان قانون اساسی نیز از تسخیر سفارت آمریکا توسط دانشجویان حمایت کرد. مهندس بازرگان و اعضای کابینه او که با این اقدام موافق نبودند، استعفا کردند و شورای انقلاب مسئولیت اداره کشور و تکمیل روند استقرار نظام سیاسی جدید را عهده‌دار شد.

پس از آنکه نمایندگان مجلس خبرگان قانون اساسی جدید را تدوین و تصویب کردند، این قانون به همه پرسی گذاشته شد (آذر ۱۳۵۸) و مورد تأیید اکثر مردم ایران قرار گرفت.

کاوش خارج از کلاس

با مقایسه قانون اساسی مشروطه و قانون اساسی جمهوری اسلامی، سه تفاوت اساسی آنها را در حوزه قدرت و مدیریت سیاسی کشور بیان کنید.

۳ شکل‌گیری هیئت دولت بر اساس قانون اساسی جدید

با تدوین و تصویب قانون اساسی، زمینه برای برگزاری انتخابات ریاست جمهوری و مجلس شورای اسلامی و تشکیل دولت دائم فراهم آمد. ابتدا انتخابات ریاست جمهوری (بهمن ۱۳۵۸) انجام شد و ابوالحسن بنی‌صدر به عنوان نخستین رئیس‌جمهوری اسلامی ایران انتخاب گردید. با فاصله کوتاهی انتخابات مجلس شورای اسلامی نیز برگزار شد (اسفند ۱۳۵۸).

اعضای هیئت دولت شهید محمدعلی رجایی در دیدار با حضرت امام علیه السلام

پس از شروع به کار مجلس شورای اسلامی، ابتدا محمدعلی رجایی به عنوان نخست‌وزیر معرفی گردید و سپس وزرای معرفی شده توسط او از مجلس شورای اسلامی رأی اعتماد گرفتند؛ دولت دائم بر سر کار آمد و مدیریت امور کشور را از شورای انقلاب تحویل گرفت.

با برگزاری انتخابات اولین دوره مجلس خبرگان رهبری (آذر ۱۳۶۱) و تشکیل مجلس خبرگان رهبری، تمامی ارکان سیاسی کشور مطابق قانون اساسی شکل گرفتند و نظام سیاسی جمهوری اسلامی به طور کامل استقرار یافت.

۴ تأسیس نهادهای انقلابی

تأسیس نهادهای انقلابی یکی از گام‌های مهم و تأثیرگذار در روند استقرار نظام جمهوری اسلامی محسوب می‌شود که هم‌زمان با شکل‌گیری ارکان سیاسی اتفاق افتاد، تنوع و گستره وسیع این نهادها که ابعاد مختلف سیاسی، امنیتی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه را دربرمی‌گرفت، بیانگر بینش مدیریت منسجم و جامع حضرت امام بود.

بلافاصله پس از پیروزی انقلاب اسلامی، به فرمان امام خمینی کمیته انقلاب اسلامی تأسیس شد. این کمیته وظیفه حفظ نظم و امنیت و دستگیری سران جنایتکار رژیم پهلوی را بر عهده داشت.

کمی بعد از آن، جوانان شجاع و مبارز ایرانی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی را به وجود آوردند تا از آرمان‌ها و دستاوردهای انقلاب پاسداری کند. جهاد سازندگی نیز برای عمران، آبادانی و رفع فقر و محرومیت از روستاها شکل گرفت. همچنین، کمیته امداد

اقامة نخستین نماز جمعه تهران به امامت آیت‌الله طالقانی در دانشگاه تهران

امام خمینی برای حمایت از محرومان و مستضعفان و نهضت سوادآموزی با هدف ترویج فرهنگ سوادآموزی و کاهش و رفع بی‌سوادی شروع به کار کردند. کمی بعد نیز بنیاد شهید، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی و بسیج مستضعفان به فرمان رهبر انقلاب اسلامی به وجود آمدند. افزون بر آنها، دادگاه‌ها و دادسراهای انقلاب اسلامی برای رسیدگی به پرونده مقامات و مأموران رژیم سابق تشکیل شدند.

در بُعد آیینی و مناسکی نیز اولین نماز جمعه به امامت آیت‌الله طالقانی (۵ مرداد ۱۳۵۸) در تهران و سپس به تدریج در سایر شهرستان‌ها اقامه گردید.

آیت الله طالقانی

آیت الله سید محمود طالقانی در سال ۱۲۸۹ ش در روستای گیلرد طالقان متولد شد. تحصیلات مقدماتی را در زادگاهش شروع کرد و در تهران و قم به تحصیلات خود ادامه داد و موفق به کسب اجازه اجتهاد از آیت الله شیخ عبدالکریم حائری گردید. او مدت کوتاهی هم برای تحصیل در نجف رحل اقامت افکند و پس از بازگشت از نجف در تهران در مدرسه سپهسالار به تدریس علوم دینی مشغول شد. در سال ۱۳۱۸ به دلیل مبارزه علیه حکومت رضاشاه، مدتی زندانی شد. از سال ۱۳۲۷ فعالیت خود را در مسجد هدایت شروع کرد و با حضور او مسجد هدایت به کانون فعالیت جوانان مسلمان و مبارز تبدیل شد. در سال ۱۳۳۴ به نهضت مقاومت ملی پیوست و به مبارزات خود با حکومت پهلوی ادامه داد. در شرایطی که اعضای جمعیت فداییان اسلام تحت تعقیب بودند، او سپس به نواب صفوی و یارانش پناه داد. در سال ۱۳۳۸ به نمایندگی از سوی آیت الله بروجردی، در کنگره اسلامی قاهره شرکت کرد. به همراه مهدی بازرگان و یدالله سحابی، نهضت آزادی را تأسیس کرد. چندی بعد زندانی و در سال ۱۳۴۶ از زندان آزاد شد اما به دلیل ادامه مبارزات علیه حکومت پهلوی به زابل تبعید گردید. پس از پایان دوران تبعید به مبارزات خود ادامه داد و در سال ۱۳۵۴ به زندان افتاد که تا آستانه پیروزی انقلاب اسلامی در زندان بود. با پیروزی انقلاب تلاش خود را معطوف به تثبیت نظام جمهوری اسلامی کرد. طالقانی با حکم امام خمینی امامت نخستین نماز جمعه بعد از پیروزی انقلاب را بر عهده گرفت. عضویت در شورای انقلاب و نمایندگی امام خمینی (ره) در مجلس خبرگان قانون اساسی از جمله مسئولیت‌های آیت الله طالقانی بود. او سرانجام در ۱۹ شهریور ۱۳۵۸ در تهران درگذشت.

توطئه‌ها و تلاش‌های دشمنان داخلی و خارجی

پیروزی انقلاب اسلامی و پیشرفت موفقیت‌آمیز روند استقرار نظام جمهوری اسلامی ایران دشمنان خارجی و داخلی را بسیار آشفته و ناراحت کرد. با تسخیر لانه جاسوسی و افشا شدن نقش آمریکا در توطئه علیه انقلاب اسلامی، خشم دولتمردان آمریکایی دوچندان شد. مهم‌ترین توطئه‌ها و تلاش‌هایی که دشمنان داخلی و خارجی علیه جمهوری اسلامی ایران انجام دادند به شرح زیر می‌باشد:

۱ ایجاد آشوب و ناامنی

گروهک‌های ضد انقلاب با حمایت دشمنان خارجی انقلاب اسلامی در مناطق مختلف کشور به ویژه کردستان، خوزستان، سیستان و ترکمن صحرا (در استان گلستان کنونی) درصدد برآمدند که یکپارچگی و زندگی مسالمت‌آمیز اقوام ایرانی را به اختلاف و تفرقه تبدیل کنند و مسائل و مشکلات زیادی برای کشور و مردم آن مناطق به وجود آورند.

اقدام برای هرج و مرج

جان گریوز^۱ که سال‌ها تجربه کار برای سازمان اطلاعات مرکزی آمریکا (CIA) در کشورهای مختلف از جمله ویتنام را در کارنامه داشت، در تابستان ۱۳۵۸ به عنوان افسر ارتباطات عمومی در سفارت آمریکا در تهران مشغول به کار شد. درحالی که هنوز حتی یک سال از انقلاب اسلامی ایران نگذشته و با وجود اینکه هیچ اقدامی علیه آمریکا انجام نشده، وی با نقض تمام مقررات بین‌المللی، به طور رسمی طرح اغتشاش در یک کشور دیگر را به یک مسئول آمریکایی دیگر پیشنهاد می‌دهد:

تاریخ: ۴ اکتبر ۱۹۷۹ [۱۵۸/۷/۱۲]

آقای تد کوران

مدیر امور آفریقای شمالی و شرق نزدیک و آسیای جنوبی

آژانس ارتباطات بین‌المللی ایالات متحده آمریکا، واشنگتن

تد عزیز: در انتهای دومین ماه اقامت در تهران ممکن است برای من و شاید هم برای شما مفید باشد که تحلیلی از اوضاع کنونی بکنم و کارهایی را که در شش ماه آینده در رابطه با افزودن منافع آمریکا در ایران می‌بایست انجام داد، بگویم...

من حداقل دو سناریو و برنامه را که می‌توانند منجر به هرج و مرج و سقوط تدریجی بینجامد را در نظر دارم. یکی نیروهای تمرکز یافته که توسط نارضایتی‌های منطقه‌ای و قومی تحریک شده باشد و اگر با اینها به اندازه کافی به طرز غلطی روبه‌رو شود، ممکن است باعث تعطیل شدن و بسته شدن مناطق نفتی گردند یا اقتصاد سنتی را از هم بپاشند یا جوری ملی‌گرایی را خراب کند که توده‌ها با رهبران مذهبی... خود مخالف شوند. اختلاف و درگیری در مدارس بین محصلین و بین کادرهای مدارس یا هر دو می‌تواند باعث بسته شدن مدارس برای مدت طولانی بشود و در نتیجه باعث نارضایتی عمومی گردد یا تبدیل به خشونت‌های افراطی بشود و دوره‌های چهل روزه عزاداری را که نقش بزرگی در سقوط شاه داشت را از سر شروع کنند....

با گرم‌ترین سلام‌ها، جان گریوز، افسر ارتباطات عمومی / (اسناد لانه جاسوسی آمریکا، جلد ۱، صص ۱۳۸ - ۱۳۹)

سؤال

- ۱ چرا با اینکه زمان کوتاهی از تشکیل حکومت جدید گذشته، حکومت آمریکا درصدد سرنگون کردن آن برمی‌آید؟
- ۲ پیشنهادهاى کارمند سفارت آمریکا برای سرنگونی جمهوری اسلامی در سال ۱۳۵۸ چه بوده است؟
- ۳ آیا این پیشنهادها از همان سال تا کنون در ایران عملیاتی نشده است؟
- ۴ چرا با اینکه در اسناد محرمانه حکومت آمریکا این پیشنهادها آمده، برخی از افراد و خود آمریکایی‌ها آن را انکار می‌کنند؟

۲ ترور شخصیت‌ها و مردم انقلابی

مدت کوتاهی پس از پیروزی انقلاب اسلامی، گروهک تروریستی فرقان برخی از شخصیت‌های برجسته انقلابی مانند سپهبد ولی‌الله قری، رئیس ستاد مشترک ارتش، آیت‌الله استاد مطهری عضو سرشناس شورای انقلاب و از یاران نزدیک امام خمینی، دکتر مفتاح، حاج مهدی عراقی و آیت‌الله قاضی طباطبایی را که از مبارزان سرشناس بودند، به شهادت رساند و به جان حجت‌الاسلام اکبر هاشمی رفسنجانی و آیت‌الله ربانی شیرازی نیز، که از شخصیت‌های مبارز به شمار می‌رفتند، سوءقصد کرد. پس از دستگیری اعضای گروه فرقان، سازمان

مجاهدین خلق (منافقین) ترور را آغاز کردند و عده زیادی از مسئولان و ده‌ها هزار نفر از مردم عادی را در کوچه و بازار به شهادت رساندند. ردپای این فرقه، در اغلب ترورها، تخریب‌ها و تلاش‌ها برای براندازی نظام اسلامی در سال‌های بعدی نیز دیده می‌شود. آنها با پشتیبانی سازمان‌های اطلاعاتی دشمن، کوشیدند تا برخی اعتراضات مردمی در سال‌های اخیر را به‌سوی اغتشاش و آشوب سوق دهند. امروزه سازمان مجاهدین خلق با فعالیت گسترده در فضای مجازی، تمام امکانات خود و نظام سلطه را به کار می‌گیرند تا ناامیدی، سستی، احساس حقارت و ترس از دشمن را در فضای روانی و ذهن ایرانیان، پراکنده سازند.

بیشتر بدانیم

استاد شهید مرتضی مطهری

شهید مطهری در سال ۱۲۹۸ در فریمان در خراسان به دنیا آمد. پس از تحصیلات مکتب‌خانه‌ای، عازم حوزه علمیّه مشهد شد و سپس تحصیلاتش را در حوزه علمیّه قم ادامه داد. در قم از محضر آیت‌الله بروجردی، امام خمینی و علامه طباطبایی بهره برد. در سال ۱۳۳۴ فعالیت علمی خود را در دانشکده الهیات دانشگاه تهران آغاز کرد. در جریان قیام پانزده خرداد بازداشت و مدتی زندانی شد. در سال ۱۳۴۶ با عده‌ای از فعالان مذهبی، حسینیّه ارشاد را تأسیس کرد و در آنجا به روشنگری ادامه داد. به دلیل توجه به مشکلات جهان اسلام و به ویژه فلسطین، در سال ۱۳۴۸ مدتی بازداشت شد. با اوج‌گیری انقلاب و هجرت امام خمینی به پاریس، به آنجا رفت و در حلقه مشاوران و یاران نزدیک امام خمینی قرار گرفت و به عضویت شورای انقلاب درآمد. استاد مطهری در شامگاه ۱۱ اردیبهشت ۱۳۵۸ توسط گروه فرقان به شهادت رسید. آثار شهید مطهری در تبیین مبانی نظری انقلاب، بیداری مسلمانان و مقابله با تهاجم فرهنگی نقش اساسی داشته است.

شهید مطهری

بخشی از کارنامه جنایت سازمان مجاهدین خلق (منافقین)

۶ تیر ۱۳۶۰	سوء قصد به جان آیت‌الله خامنه‌ای، امام جمعه تهران و نماینده امام در شورای عالی دفاع
۷ تیر ۱۳۶۰	انفجار دفتر مرکزی حزب جمهوری اسلامی و شهادت ۷۲ تن از مسئولان، از جمله آیت‌الله بهشتی، رئیس شورای عالی قضایی، چهار وزیر و ۲۷ نماینده مجلس شورای اسلامی
۸ شهریور ۱۳۶۰	انفجار دفتر نخست‌وزیری و شهادت محمد علی رجایی، رئیس جمهوری، و دکتر محمد جواد باهنر، نخست‌وزیر
۱۴ شهریور ۱۳۶۰	انفجار دفتر دادستانی و شهادت آیت‌الله علی قدوسی، دادستان کل کشور
۲۰ شهریور ۱۳۶۰	شهادت آیت‌الله سید اسدالله مدنی، امام جمعه تبریز در محراب نماز
۲۰ آذر ۱۳۶۰	شهادت آیت‌الله سید عبدالحسین دستغیب، امام جمعه شیراز، هنگام عزیمت برای اقامه نماز جمعه
۱۱ تیر ۱۳۶۱	شهادت آیت‌الله محمد صدوقی، امام جمعه یزد، در محراب نماز جمعه
۲۳ مهر ۱۳۶۱	شهادت آیت‌الله عطاءالله اشرفی اصفهانی، امام جمعه کرمانشاه در محراب نماز جمعه
۲۱ فروردین ۱۳۷۸	شهادت امیر سپهبد علی صیاد شیرازی، جانشین ستاد فرماندهی کل قوا
۱۳۶۰ به بعد	شهادت هزاران نفر از اقشار مختلف مردم عادی ایران به جرم انقلابی و حزب‌اللهی بودن و یا حتی به جرم داشتن ظاهر اسلامی

شهید دستغیب

شهید بهشتی

شهید باهر

شهید رجایی

۳ حمله نظامی آمریکا به طبس

پس از اینکه دانشجویان پیرو خط امام سفارت آمریکا در تهران را تسخیر و اعضای سفارت را بازداشت کردند، دولتمردان آمریکایی در شرایط دشواری قرار گرفتند. از این رو، آمریکا با طراحی یک عملیات پیچیده نظامی، اقدام به پیاده کردن نیروهای ویژه خود در صحرای طبس کرد (۵ اردیبهشت ۱۳۵۹). مأموریت این گروه زبده نظامی، تسخیر چند مرکز در تهران و خارج کردن آمریکاییان بازداشتی از ایران بود اما با عنایت خداوند، وقوع توفان شن و کاهش دید خلبانان آمریکایی باعث سقوط چند فروند بالگرد نظامی و کشته شدن تعدادی از نیروهای مهاجم شد. بقیه نیز با به جا گذاشتن بخشی از تجهیزات، اسناد و مدارک مجبور به فرار شدند.^۱

بقایای لاشه هواپیماها و بالگردهای آمریکایی در طبس

۴ طراحی کودتا

در تیر ۱۳۵۹، تعدادی از افسران وابسته به رژیم پهلوی و هوادار شاپور بختیار، موسوم به «سازمان نقاب»، با پشتیبانی سازمان جاسوسی آمریکا (سیا) و حکومت بعثی عراق کودتایی را طراحی کردند. کودتاچیان قصد داشتند با استفاده از امکانات نظامی پایگاه هوایی شهید نوژه همدان، محل سکونت حضرت امام و برخی مراکز مهم در پایتخت را بمباران و نظام جمهوری اسلامی ایران را ساقط کنند. این توطئه اندکی پیش از اجرا کشف و خنثی شد. حزب توده نیز که به نفع حکومت شوروی در ایران جاسوسی می کرد، در سال ۱۳۶۰ش، قصد کودتا داشت که این توطئه نیز کشف و سران آن دستگیر شدند.

۵ نفوذ

ماه ها پیش از پیروزی انقلاب، دشمن به ویژه آمریکایی ها، با ایجاد ارتباط و نزدیک شدن به برخی جریان ها و چهره های مذهبی و سیاسی، تلاش کردند در «نظام انقلابی» که پس از سقوط پهلوی برپا می گردد، نفوذ کنند؛ راهبردی که در تمام سال های پس از انقلاب نیز ادامه داشت.

۱. محمد منتظر قائم، فرمانده سپاه یزد، که بی درنگ پس از اطلاع از حضور آمریکاییان در صحرای طبس خود را به آنجا رسانده بود، بر اثر بمباران هوایی که به دستور ابوالحسن بنی صدر رئیس جمهور وقت صورت گرفت به شهادت رسید. طی این بمباران هوایی، بخش مهمی از اسناد و مدارک برجای مانده از آمریکایی ها از بین رفت.

نفوذ که یکی از روش‌های ورود به جبههٔ مقابل در جنگ نرم^۱ است، روشی خاموش و تدریجی بوده و در بسیاری موارد، هدف مورد نفوذ، بدون آنکه خود بفهمد، طعمهٔ دشمنان قرار می‌گیرد. هزینهٔ نظامی در این روش، به شدت کاهش پیدا کرده و مهم‌تر از همه، دشمن هیچ‌گاه به شکل واضح و روشن، آشکار نمی‌شود و به همین دلیل، شناسایی و طرد نمی‌شود.

نفوذ می‌تواند مربوط به یک شخص و موردی باشد. در این نوع نفوذ، جبههٔ دشمن بر یک فرد تمرکز کرده و با انواع مختلفی از روش‌های فریبده، مانند پول، مقام، جاذبه‌های جنسی یا با اقناع ذهن وی، بر فکر و ارادهٔ هدف او تسلط می‌یابد. چنین فردی، دیگر نیرویی از نیروهای دشمن بوده و خواسته یا ناخواسته، طبق اهداف دشمن عمل خواهد کرد. اگر نفوذ فردی و موردی، در مواردی که فرد مورد هدف قرار گرفته از موقعیت سیاسی یا مذهبی یا اقتصادی خاصی برخوردار باشد، تأثیرگذاری چندین برابری خواهد داشت. گاهی نیز نفوذ به شکل جمعی و جریانی طراحی می‌شود. در این نوع نفوذ، سیستم فکری و محاسباتی یک گروه افراد انسانی و حتی در مواردی، نظام فکری یک جامعه، مورد هدف قرار می‌گیرد. ایجاد جریان‌های فکری مختلف فرهنگی، سیاسی و مذهبی که با باورها، آرمان‌ها و ارزش‌های جامعه هدف متفاوت و مخالف است، از پیامدهای جدی این نوع نفوذ است. استفاده از روش‌های مختلف تبلیغی و رسانه‌ای یکی از مؤثرترین ابزارهای این نوع نفوذ است. در نفوذ جمعی، مردم و افراد گروه هدف، به شکلی فکر کرده و زندگی می‌کنند که در مسیر اهداف دشمن قرار دارد.

بخوانیم و پاسخ دهیم

جاسوسی؛ شرط صدور ویزا

صدور ویزا به مسافران ایرانی در برابر جاسوسی علیه کشور خود یکی از روش‌های کسب اطلاعات محرمانه توسط سفارت آمریکا در ایران بعد از انقلاب بوده است. این روش غیراخلاقی، کسانی را که نیاز به مسافرت به آمریکا داشته‌اند، میان خیانت به وطن و قبول جاسوسی از یک طرف و خیانت نکردن و چشم‌پوشی از مسافرت از طرف دیگر قرار می‌داده است.

محرمانه ۱۸ / سپتامبر ۱۹۷۹ [۵۸/۶/۲۷]

از: سرهنگ شیفر وابسته امور نظامی دفاعی در نیروی هوایی آمریکا

به: تمامی وابسته‌های دفاعی آمریکا در تهران

موضوع: شرط قبول توصیه برای صدور ویزا

وابسته‌های نظامی آمریکا درباره فامیل درجه یک افراد زیر می‌توانند رأی صدور ویزا توصیه نمایند.

الف) افراد ارتش، ژاندارمری و شهربانی ایران که از سرگرد به بالا باشند.

ب) افراد هواپیمایی کشوری.

ج) افراد دیپلمات درجه یک ایرانی یا خارجی که با دفتر وابستگان نظامی آمریکا همکاری مستقیم داشته باشند.

دوستان افراد فوق‌الذکر از این قاعده مستثنی هستند.

توصیه برای صدور ویزا تنها برای افرادی پذیرفته می‌شود که اطلاعات جاسوسی مفیدی برای آمریکا داشته باشند. متقاضیانی که مشخصات بالا را نداشته باشند اما دارای موقعیت‌های فوق‌العاده‌ای باشند (مانند همفرهایی که اطلاعات با ارزشی برای ما تهیه نموده‌اند) باید توسط سرهنگ شیفر تأیید شوند.

۱. در جنگ نرم، به جای آنکه جسم و بدن دو طرف جنگ در مواجهه‌ای نظامی در مقابل یکدیگر قرار گیرد، افکار، باورها، عواطف و اراده‌های دو طرف در مقابل یکدیگر قرار می‌گیرد. در این جنگ، هر فردی که شکست بخورد، کشته نمی‌شود، بلکه وارد نیروهای جبههٔ مقابل شده است.

بخش صدور ویزا می‌تواند به عنوان وسیله‌ای برای جمع‌آوری اطلاعات جاسوسی مورد استفاده قرار گیرد؛ اطلاعاتی که معمولاً دسترسی به آن از راه‌های دیگر امکان‌پذیر نیست و باید توجه داشت که صدور ویزا مورد استفاده شخصی افراد قرار نگیرد. افراد تنها وقتی برای ما مهم هستند که اطلاعات جاسوسی با ارزشی فراهم نمایند و یا راهی برای رسیدن به این اطلاعات ارائه دهند. من در این معامله پایاپای (گرفتن اطلاعات در مقابل صدور ویزا) انتظار دارم گزارش‌های مفیدی به دست آید.

توماس شیفر / (اسناد لانه جاسوسی آمریکا، جلد ۱، صص ۴۰-۴۱)

سؤال: بررسی کنید که هم‌اکنون آمریکایی‌ها برای جلب همکاری اطلاعاتی شهروندان کشورهای مختلف، از چه روش‌های پیشرفته‌تری استفاده می‌کنند؟

تثبیت نظام جمهوری اسلامی ایران

پس از انتخاب ابوالحسن بنی‌صدر به عنوان نخستین رئیس‌جمهوری اسلامی ایران، امام خمینی علاوه بر تنفیذ حکم ریاست جمهوری وی، فرماندهی کل قوا و ریاست شورای انقلاب را نیز به او واگذار کردند. قرار گرفتن در چنین موقعیت و مقامی، بنی‌صدر را چنان مغرور کرد که از پذیرش محمدعلی رجایی، چهره انقلابی و مورد اعتماد امام و مردم، برای نخست‌وزیری امتناع می‌ورزید، سرانجام، با اصرار نمایندگان مجلس شورای اسلامی رجایی نخست‌وزیر شد. بنی‌صدر سپس با اختلاف‌افکنی میان مسئولان و نهادهای نظام، روز به روز از خط امام فاصله گرفت و به گروه‌های منحرف و معاند، مانند سازمان مجاهدین خلق، نزدیک شد. با شروع جنگ تحمیلی نیز نیروهای سپاه پاسداران را در تنگنای مالی و تسلیحاتی قرار داد و زمینه سقوط خرمشهر را فراهم آورد. این اعمال و رفتار سبب شد که امام خمینی او را از فرماندهی کل قوا برکنار کند. چند روز بعد هم نمایندگان مجلس شورای اسلامی به عدم کفایت سیاسی او رأی دادند. این رأی به تأیید امام خمینی رسید و بنی‌صدر از منصب ریاست جمهوری نیز عزل گردید (خرداد ۱۳۶۰).

با خلع بنی‌صدر، محمدعلی رجایی در دومین دوره انتخابات ریاست جمهوری پیروز شد (۲ مرداد ۱۳۶۰) و محمد جواد باهنر را مأمور تشکیل کابینه کرد. دوره ریاست جمهوری رجایی خیلی کوتاه بود؛ ایشان به همراه نخست‌وزیر و یاور انقلابی خود در انفجار دفتر نخست‌وزیری توسط منافقین در ۸ شهریور ۱۳۶۰ به شهادت رسید.

پس از شهادت رئیس‌جمهور رجایی و نخست‌وزیر باهنر، مجلس شورای اسلامی آیت‌الله مهدوی کنی را به ریاست هیئت دولت برگزید تا در اداره امور کشور و جنگ وقفه‌ای به وجود نیاید. اندکی بعد، مردم ایران در انتخابات سومین دوره ریاست جمهوری بار دیگر با حضوری گسترده به پای صندوق‌های رأی رفتند و آیت‌الله سید علی خامنه‌ای را به ریاست جمهوری اسلامی برگزیدند (۱۰ مهر ۱۳۶۰). ایشان نیز میرحسین موسوی را برای تصدی منصب نخست‌وزیری به مجلس شورای اسلامی معرفی کرد. آیت‌الله خامنه‌ای دو دور متوالی در سمت ریاست جمهوری اسلامی باقی ماند (۱۳۶۰-۱۳۶۸ ش). در این دوره، ثبات سیاسی و امنیتی بیشتری ایجاد شد و اداره امور جنگ با توان و موفقیت بیشتر به انجام رسید. همچنین در دوره مذکور دانشگاه‌ها که پس از پیروزی انقلاب اسلامی تعطیل شده بودند، بازگشایی شدند (مهر ۱۳۶۲).

با بروز پاره‌ای از اختلاف‌ها میان مجلس شورای اسلامی و شورای نگهبان مشکلاتی در اداره کشور به وجود آمد. از این رو، به فرمان حضرت امام مجمع تشخیص مصلحت، مرکب از مسئولان عالی‌رتبه کشور و صاحب‌نظران برجسته، تشکیل شد تا به اختلافات میان مجلس و شورای نگهبان رسیدگی کند.

بازنگری در قانون اساسی

در اواخر زندگانی حضرت امام، عده‌ای از نمایندگان مجلس شورای اسلامی و اعضای شورای عالی قضایی از ایشان درخواست کردند که قانون اساسی بازنگری و اصلاح شود. امام خمینی در تاریخ ۲۴ اردیبهشت ۱۳۶۸، هیئتی متشکل از ۲۰ نفر از شخصیت‌های مذهبی و سیاسی و ۵ نفر از نمایندگان مجلس شورای اسلامی را مأمور این کار کردند. هنوز فعالیت این هیئت به پایان نرسیده بود که بنیان‌گذار جمهوری اسلامی از دنیا رفتند، اما روند بازنگری و اصلاح قانون اساسی ادامه یافت. مهم‌ترین تغییر و اصلاحی که در قانون اساسی صورت گرفت، حذف منصب نخست‌وزیری و سپردن ریاست هیئت دولت به رئیس جمهور بود. همچنین شرط مرجعیت از شرایط رهبری حذف شد. سرانجام با نظر مساعد حضرت آیت‌الله خامنه‌ای رهبر انقلاب، همه‌پرسی اصلاحات قانون اساسی در ۶ مرداد ۱۳۶۸ برگزار شد و مردم به آن رأی مثبت دادند. هم‌زمان با این همه‌پرسی، انتخابات پنجمین دوره ریاست جمهوری نیز انجام گرفت و حجت‌الاسلام اکبر هاشمی رفسنجانی به عنوان چهارمین رئیس‌جمهوری اسلامی ایران انتخاب شد.

نمایی از تشییع جنازه میلیون‌ها امام خمینی (ره)

ارتحال امام خمینی (ره) و انتخاب حضرت آیت‌الله خامنه‌ای به رهبری

امام خمینی در شامگاه ۱۳ خرداد ۱۳۶۸ بعد از یک دوره بیماری در ۸۷ سالگی از دنیا رفتند. خبر ارتحال حضرت امام را یادگار گرامی ایشان حجت‌الاسلام سید احمد خمینی صبح روز بعد به اطلاع مردم ایران و جهان رساند. دو روز بعد، پیکر مطهر امام شهیدان در میان حزن و اندوه میلیون‌ها نفر از تشییع‌کنندگان در بهشت زهراي تهران به خاک سپرده شد.

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای هنگام خواندن وصیت‌نامه حضرت امام در مجلس خبرگان - ۱۴ خرداد ۱۳۶۸

بلافاصله پس از رحلت بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران، مجلس خبرگان رهبری تشکیل جلسه داد و با اکثریت قریب به اتفاق آرا، حضرت آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای را به دلیل داشتن شرایط و ویژگی‌های مندرج در اصل یکصد و نهم قانون اساسی^۱ به مقام رهبری برگزید (۱۴ خرداد ۱۳۶۸).

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای از ابتدای نهضت تا زمان پیروزی انقلاب اسلامی به‌عنوان شاگرد و پیرو حضرت امام خمینی (ره) حضور و نقش فعالی در مبارزه با رژیم پهلوی داشتند؛ از این‌رو، بارها دستگیر، زندانی و تبعید شدند. ایشان در

دوران جمهوری اسلامی و در شرایطی که کشور گرفتار توطئه‌های پیچیده دشمنان خارجی و ضد انقلاب داخلی و نیز جنگ تحمیلی بود، همچون یابوری بصیر و ثابت‌قدم در خدمت انقلاب و حضرت امام بودند و مسئولیت‌های خطیری را عهده‌دار شدند که از جمله آنها دو دوره ریاست جمهوری است. معظم‌له در تیر ۱۳۶۰، هدف حمله تروریستی مجاهدین خلق قرار گرفتند که به شدت جراحت برداشتند و به شرف جانبازی انقلاب اسلامی نایل آمدند.

خبرگان ملت بر اساس چنین ویژگی‌ها و سوابقی، ایشان را برای رهبری انقلاب اسلامی، صالح، شایسته و لایق تشخیص دادند.

۱. این شرایط عبارت‌اند از: اجتهاد، عدالت، تقوا، بیش صحیح سیاسی و اجتماعی، درایت، تدبیر، شجاعت و توانمندی‌های مدیریتی.

حاج سید احمد آقا خمینی

یادگار حضرت امام علیه السلام

حجت الاسلام سید احمد خمینی در ۲۴ اسفند ۱۳۲۴ در قم به دنیا آمد. تحصیلات دوره ابتدایی و متوسطه را در زادگاهش گذراند و از دبیرستان حکیم نظامی قم در رشته طبیعی (علوم تجربی) دیپلم گرفت. همزمان با تحصیل در دبیرستان، ورزش فوتبال را نیز با جدیت دنبال کرد. ایشان پس از اخذ دیپلم، تحصیلات حوزوی را پی گرفت. قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲، علاقه اش به سیاست و عزمش را به مبارزه با حکومت پهلوی بیش از گذشته

آشکار ساخت. حاج سید احمد آقا از سال ۱۳۴۳ و به دنبال دستگیری و تبعید رهبر نهضت اسلامی، امام خمینی و برادر بزرگش حاج آقا مصطفی خمینی، به ترکیه و سپس عراق، مسئولیت های سنگینی را در خانواده حضرت امام و نیز در عرصه مبارزه با حکومت ستم شاهی بر عهده گرفت. به همین دلیل ساواک فعالیت هایش را زیر نظر گرفته بود. با این حال، او با تیزی و درایت دستورات امام را انجام می داد.

حاج سید احمد آقا در سال های ۱۳۴۳ تا ۱۳۵۶، برای درک محضر پدر و انتقال پیام های ایشان چندین بار به عراق سفر کرد. در ضمن این سفرها، به بهره گیری از محضر مدرسان مقیم عتبات عالیات و تکمیل تحصیلات علوم دینی همت گمارد. در جریان این رفت و آمدها، چندبار عوامل ساواک او را بازداشت و زندانی کردند. ایشان در سال ۱۳۵۲ ش، سفر کوتاهی به لبنان داشت و در ضمن این سفر با امام موسی صدر، رهبر شیعیان لبنان، مصطفی چمران و دیگر مبارزان گفت و گو کرد. وی در سال ۱۳۵۶ ش، به عراق رفت و در کنار رهبر انقلاب ماند. در سال ۱۳۵۷ ش به همراه امام راهی پاریس شد و سپس همراه ایشان به ایران بازگشت. حاج سید احمد خمینی در سال های پس از پیروزی انقلاب اسلامی و در دوران رهبری امام خمینی، در تصمیم گیری های مهم سیاسی و نیز انتقال اخبار و اطلاعات به حضرت امام نقش بسزایی داشت. ایشان روز ۲۱ اسفند ۱۳۷۳ دچار عارضه قلبی و تنفسی شد. چهار روز بعد جان به جان آفرین تسلیم کرد و پیکرش در جوار تربت مطهر حضرت امام خمینی آرام گرفت.

پرسش های نمونه

- ۱ نقش و جایگاه مردم را در روند استقرار نظام جمهوری اسلامی توضیح دهید.
- ۲ چرا با وجود قانون اساسی مشروطه، پس از پیروزی انقلاب اسلامی قانون اساسی جدیدی تدوین و تصویب شد؟
- ۳ علت تسخیر سفارت آمریکا توسط دانشجویان پیرو خط امام و پیامد سیاسی مهم آن در بعد داخلی چه بود؟
- ۴ چه ارتباطی میان اهداف و آرمان های انقلاب اسلامی و تأسیس نهادهای انقلابی وجود داشت؟
- ۵ به نظر شما علت استقامت نظام جمهوری اسلامی در برابر توطئه ها و دسیسه های سهمگین دشمنان داخلی و خارجی در دهه ۱۳۶۰ ش چه بوده است؟
- ۶ از دیدگاه شما مهم ترین آسیب هایی که انقلاب اسلامی را تهدید می کنند، کدام اند؟

جنگ تحمیلی رژیم بعثی^۲ عراق علیه ایران و دفاع مقدس ایرانیان در برابر نیروهای متجاوز بیگانه یکی از رخدادهای مهم و عبرت‌آموز تاریخ پرفراز و نشیب ایران به شمار می‌رود. با وجود اینکه قدرت‌های بزرگ و بسیاری از دیگر کشورها در این جنگ از صدام حمایت می‌کردند، ایرانیان با اتحاد و یکدلی به دفاع از میهن خود برخاستند و اجازه ندادند که یک وجب از خاکشان از دست برود. شما در این درس علل و عوامل بروز جنگ تحمیلی و گوشه‌ای از اقدامات ملت ایران در دوران دفاع مقدس را بررسی و تحلیل خواهید کرد.

فعالیت ۱

با راهنمایی دبیر درباره اهداف و انگیزه‌های صدام و حامیان خارجی او از تحمیل جنگ بر کشور ما با توجه به شرایط داخلی آن زمان ایران گفت‌وگو کنید.

شروع جنگ تحمیلی

کشور کنونی عراق پس از جنگ جهانی اول و تجزیه امپراتوری عثمانی، تحت قیمومیت انگلستان شکل گرفت. با تأسیس این کشور، اختلافات مرزی با ایران، که از دوران عثمانی به وجود آمده بود، همچنان ادامه یافت. در سال ۱۳۵۴ش (۱۹۷۵م) ایران و عراق برای پایان دادن به اختلافات مرزی و رفع مناقشه بر سر اروندرود، قراردادی را با میانجیگری دولت الجزایر امضا کردند.^۳

تهاجم هوایی و زمینی ارتش بعثی صدام به ایران در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹

۱. این درس با همکاری پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس تدوین شده است.

۲. بعثی منسوب به حزب بعث است که در سال ۱۹۶۸ م/ ۱۳۴۷ ش از طریق کودتا در عراق به قدرت رسید و احمدحسین البکر دبیر کل آن حزب رئیس‌جمهور شد. حسین البکر در سال ۱۹۷۹ م/ ۱۳۵۸ ش تمام مسئولیت‌های حزبی و دولتی خود را به معاونش، صدام حسین عبدالمجید تکریتی، واگذار کرد. صدام تا سال ۲۰۰۳ م/ ۱۳۸۲ ش که با حمله نظامی ائتلاف بین‌المللی به رهبری آمریکا سرنگون شد، به صورت دیکتاتوری حکومت می‌کرد.

۳. این قرارداد به قرارداد ۱۹۷۵ یا قرارداد الجزایر (الجزیره) معروف است و صدام که معاون رئیس‌جمهور عراق بود، به نمایندگی از آن کشور آن را امضا کرد. براساس قرارداد الجزایر، ایران و عراق توافق کردند که خط تالوک - خطی که از عمیق‌ترین نقاط رود می‌گذرد - مرز دو کشور در اروندرود باشد.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، دشمنان خارجی و در رأس آنها آمریکا که نتوانسته بودند مانع استقرار و استحکام نظام جمهوری اسلامی شوند، صدام را به مقابله نظامی با ایران تشویق کردند. از این رو، صدام در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ دستور حمله به ایران را صادر کرد و در پی آن، ارتش بعثی عراق از زمین و هوا به میهن عزیز ما هجوم آورد و جنگ تحمیلی آغاز شد.^۱ پیش از این نیز نیروهای ارتش بعثی عراق صدها بار از زمین و هوا و دریا به ایران حمله و صدها تن از مرداران و مرز نشینان ایرانی را شهید، مجروح و اسیر کرده بودند.

انگیزه و اهداف صدام از تحمیل جنگ بر ایران

مهم ترین انگیزه صدام برای هجوم نظامی به ایران و هدف های او از این هجوم عبارت بودند از :

۱ حاکمیت بر آبراه مهم اروندرود، دسترسی و تسلط بر خلیج فارس و جدایی جزایر سه گانه ابوموسی، تنب کوچک و بزرگ و استان خوزستان از ایران

۲ تضعیف و نابودی انقلاب اسلامی و جلوگیری از انتشار افکار انقلابی در میان مردم عراق و مسلمانان سایر کشورها

۳ رسیدن به رهبری جهان عرب و ایفای نقش ژاندارمی در منطقه

ارزیابی و تحلیل

فعالیت ۲

با توجه به سخنان امام خمینی علیه السلام، همفکری کنید و بگوئید انگیزه و هدف صدام از اینکه در آغاز جنگ تحمیلی خود را «سردار قادسیه» می نامید، چه بود؟

«صدام هم پیش خود فکر کرد و شیطان های بزرگ هم این فکر را در او تقویت کردند که تو به ایرانی که الان به هم خورده و هرج و مرج است و ارتشی ندارد، حمله کن و اسم خودت را مثل سعد وقاص^۲ کن و خودت را فاتح قادسیه بخوان» (صحیفه امام، ج ۱۶، ص ۹۲).

وضعیت نیروهای نظامی ایران در ابتدای جنگ

جنگ تحمیلی در شرایطی آغاز شد که کشور ما دوران حساس و دشوار پس از پیروزی انقلاب اسلامی و سقوط حکومت شاهنشاهی را می گذراند. ارتش و ژاندارمری به دلیل تصفیه یا فرار فرماندهان و بسیاری از افسران آمادگی کامل برای رویارویی با جنگی بزرگ را نداشتند. نیروی جوان و تازه تأسیس سپاه پاسداران انقلاب اسلامی با وجود محدودیت های تشکیلاتی، تجهیزاتی و تدارکاتی، سخت درگیر مقابله با آشوب های ضدانقلاب بود و نیروی مردمی بسیج نیز در حال شکل گیری بود.

صدام با این توهم که نیروهای مسلح ایران آمادگی و توان مقابله با ارتش او را ندارند، با پشت گرمی به حمایت سیاسی، نظامی، اقتصادی

۱. هم زمان با شروع حملات هوایی به فرودگاه ها و مراکز مهم در تهران، اصفهان، شیراز، اهواز، همدان، تبریز، سنندج، بوشهر، کرمانشاه و امیدیه، نیروی زمینی عراق نیز تهاجم خود را با ۱۲ لشکر (۵ لشکر زرهی، ۵ لشکر پیاده و ۲ لشکر مکانیزه)، و یک تیپ نیروی گارد ریاست جمهوری، در طول ۱۲۰ کیلومتر نوار مرزی آغاز کرد اما بیشترین فشار در جبهه جنوبی برای اشغال خوزستان وارد می شد.

۲. سعد ابن ابی وقاص؛ فرماندهی سپاه اعراب مسلمان در مقابل ساسانیان در نبرد قادسیه را برعهده داشت.

و اطلاعاتی سایر کشورها، به ویژه آمریکا و شوروی سابق، تصور می‌کرد که در مدت کوتاهی به هدف‌های خود می‌رسد. اعترافات افسران اسیر عراقی نشان می‌دهد که صدام مصمم بود با یک تهاجم برق‌آسا در مدت پنج تا شش هفته خوزستان را تسخیر کند و بخشی از اهداف خود را محقق سازد.

مجامع بین‌المللی و جنگ تحمیلی

مجامع بین‌المللی و در رأس آن شورای امنیت سازمان ملل متحد که مسئولیت حفظ صلح و امنیت جهانی و جلوگیری از تجاوز دولت‌ها به دیگر کشورها را برعهده دارد، در برابر یورش آشکار نیروهای رژیم بعثی عراق به خاک ایران به صورت قاطع و مؤثر به وظایف رسمی و قانونی خود عمل نکرد. این شورا چند روز پس از شروع جنگ تحمیلی با صدور قطعنامه‌ای، بدون آنکه تجاوز نیروهای بعثی به خاک ایران را محکوم کند و از دولت متجاوز بخواهد که از مناطق اشغالی عقب‌نشینی نماید، تنها دو کشور را به خودداری از ادامه جنگ و تلاش برای حل مسالمت‌آمیز اختلافات فراخواند.

بررسی شواهد و مدارک

فعالیت ۳

مفاد قطعنامه‌های شورای امنیت سازمان ملل متحد درباره جنگ تحمیلی صدام علیه ایران و تهاجم نظامی صدام به کویت را بخوانید و تفاوت‌های آنها را با ذکر دلیل بیان کنید.

الف) قطعنامه ۴۷۹ (۲۸ سپتامبر ۱۹۸۰/۶ مهر ۱۳۵۹):

۱ از ایران و عراق می‌خواهد از هرگونه کاربرد زور به فوریت خودداری کنند و مناقشه خود را از راه‌های مسالمت‌آمیز و طبق اصول عدالت و حقوق بین‌المللی حل نمایند.

۲ از آنها مصرانه می‌خواهد هر پیشنهاد مناسب در مورد میانجیگری، سازش یا توسل به نهادهای منطقه‌ای و یا دیگر راه‌های مسالمت‌آمیز را بنا به انتخاب خود، که اجرای تعهداتشان را بر اساس منشور سازمان ملل تسهیل کند، بپذیرند.

۳ از کلیه کشورهای دیگر می‌خواهد حداکثر خوشتن‌داری را مبذول دارند و از هر اقدامی که ممکن است به افزایش و گسترش بیشتر مناقشه منجر شود، خودداری کنند.

۴ از کوشش‌های دبیرکل و پیشنهاد وی در مورد مساعی جمیله برای حل این وضعیت پشتیبانی می‌کند.

ب) قطعنامه ۶۶۰ (۲ اوت ۱۳۹۰/۱۳ مرداد ۱۳۶۹) که بلافاصله پس از حمله صدام به کویت صادر شد:

۱ تهاجم عراق به کویت را محکوم می‌کند.

۲ از عراق می‌خواهد تمام نیروهای خود را بی‌درنگ و بدون قید و شرط از کویت بیرون ببرد.

۳ عراق و کویت را متعهد می‌کند که بلافاصله مذاکرات فشرده‌ای را برای حل اختلافات خود آغاز کنند.

۴ تصمیم می‌گیرد که مجدداً و در صورت نیاز تشکیل جلسه دهد تا اتخاذ دیگر تدابیر لازم را برای اجرای این قطعنامه بررسی کند.

در طول هشت سال جنگ تحمیلی، قدرت‌های بزرگ مانند آمریکا، شوروی، فرانسه، آلمان و انگلستان، علاوه بر دادن انواع سلاح‌های پیشرفته و حتی تسلیحات شیمیایی به حکومت بعثی عراق، از نظر سیاسی نیز آشکار و پنهان از این رژیم جانب‌داری کردند. برخی از کشورهای منطقه خلیج فارس نیز به اشکال مختلف به صدام یاری رساندند. بعضی از کشورها هم به ظاهر سیاست بی‌طرفی در پیش گرفتند ولی در موارد متعدد از سیاست‌های تجاوزکارانه صدام حمایت می‌کردند.

دفاع مقدس ملت ایران

بلافاصله پس از شروع جنگ تحمیلی، مردم و نیروهای مسلح ایران به فرمان امام خمینی علیه‌السلام لبیک گفتند و آماده نبرد با دشمن متجاوز و دفاع از مرز و بوم خود شدند. حضرت امام علیه‌السلام برای خنثی کردن جنگ روانی ناشی از حملات نظامی ارتش بعثی، صدام را دزدی خواندند که آمده و چند سنگ انداخته است و مردم را به آرامش و آمادگی برای دفاع فراخواندند.

شهید مصطفی جمران

نیروی هوایی ارتش جمهوری اسلامی از نخستین ساعت‌های شروع جنگ وارد عمل شد و با رشادت و شجاعت تمام، ضربه مهلکی به رژیم صدام وارد آورد.^۱ در جبهه زمینی نیز رزمندگان ارتش، سپاه پاسداران و ژاندارمری به همراه مردم شهرها و روستاهای مرزی، عشایر غیور و نیروهای ستاد جنگ‌های نامنظم، که شهید مصطفی جمران آنها را فرماندهی می‌کرد، به مقابله با دشمن شتافتند و پیشروی نیروهای عراقی را متوقف و یا کند کردند. در خرمشهر، مدافعان این شهر اغلب با ساده‌ترین سلاح‌ها بیش از یک ماه کوجه به کوجه و خیابان به خیابان در برابر ارتشی که مجهز به انواع تسلیحات و تجهیزات بود، ایستادند.

بیشتر بدانیم

خلبان شهید عباس دوران

جلوگیری از برگزاری نشست سران جنبش عدم تعهد در بغداد

صدام پیش از آغاز جنگ تحمیلی و در نشست سران جنبش عدم تعهد در هاوانا (پایتخت کوبا)، میزبانی نشست بعدی را در بغداد بر عهده گرفت. با نزدیک شدن به زمان برگزاری این نشست، در ۳۰ تیر ۱۳۶۱، شش خلبان شجاع و فداکار نیروی هوایی ارتش جمهوری اسلامی ایران با سه فروند هواپیمای جنگی با هدف ناامن نشان دادن بغداد و جلوگیری از نشست سران جنبش عدم تعهد در پایتخت عراق،

آماده عملیات شدند. یکی از این خلبانان شهید عباس دوران بود که در دو سال نخست جنگ، بیش از ۱۲۰ عملیات هوایی موفقیت‌آمیز علیه دشمن بعثی انجام داده بود. هواپیمای دوران در جریان این عملیات و پس از بمباران پالایشگاه بغداد، هدف اصابت موشک پدافند هوایی نیروهای بعثی قرار گرفت. این خلبان رشید با وجود اینکه می‌توانست با استفاده از چتر نجات سالم فرود آید، هواپیمای در حال سقوط را صاعقه‌وار به مکانی نزدیک محل برگزاری نشست سران عدم تعهد کوبید و رؤیای صدام را برای تشکیل آن نشست در بغداد و ریاست بر آن به باد داد.

۱. نیروی هوایی ایران بعد از ظهر روز ۳۱ شهریور ۱۳۵۹، چند ساعت پس از شروع جنگ، به هدف‌هایی در خاک عراق حمله کرد. روز بعد نیز خلبانان ایرانی با ۱۴۰ فروند هواپیمای پایگاه‌های هوایی و مراکز ارتباطی و راداری رژیم بعثی را بمباران کردند. در روزهای سوم و چهارم مهر ۱۳۵۹ نیز ده‌ها فروند هواپیمای ایرانی مواضع مهم نظامی و برخی تأسیسات نفتی صدام را منهدم کردند. همچنین پدافند هوایی ایران ده‌ها فروند از هواپیماهای عراقی را سرنگون نمود.

شهید محمدابراهیم همتی فرمانده ناوچهٔ پیکان که در عملیات مروارید به شهادت رسید.

دریادلان نیروی دریایی ارتش نیز در نخستین ماه‌های جنگ، با پشتیبانی نیروی هوایی در عملیاتی موسوم به «مروارید» با رشادت تمام، اسکله‌های عراق را منهدم و نیروی دریایی صدام را نابود کردند.

در نتیجهٔ مقاومت شجاعانه و دلاورانهٔ نیروهای مسلح و مردم ایران، رؤیای صدام برای فتح سریع خوزستان و دیگر استان‌های مرزی ایران به باد رفت و نیروهای متجاوز فقط موفق به اشغال بخش‌هایی از مناطق مرزی، از جمله شهر خرمشهر، شدند.

فرنگیس حیدرپور شیرزن اهل گیلان غرب که با تبر، یک سرباز بعثی را کشت و دیگری را اسیر کرد.

آزادسازی مناطق اشغالی

پس از آنکه بنی‌صدر از مقام فرماندهی کل قوا و ریاست جمهوری عزل شد و اوضاع سیاسی کشور ثبات و آرامش یافت، رزمندگان اسلام با شجاعت و صلابت عزم خود را برای بیرون راندن دشمن متجاوز از خاک میهن عزیزمان جزم کردند. نخست، امام خمینی علیه السلام به عنوان فرمانده کل قوا، فرمان شکستن محاصرهٔ آبادان را صادر کردند؛ پس از آن رزمندگان ارتش، سپاه و بسیج در عملیاتی برق آسا، آبادان را از محاصرهٔ نیروهای متجاوز صدام نجات دادند.^۱ دلاورمردان ایران زمین سپس در چندین رشته عملیات غرورآفرین که مهم‌ترین آنها فتح‌المبین^۲ و بیت‌المقدس بودند، صدها کیلومتر مربع از خاک ایران را از اشغال ارتش بعثی آزاد کردند. اوج حماسهٔ دفاع مقدس ملت ایران در عملیات بیت‌المقدس (سوم خرداد ۱۳۶۱) و با آزادی خونین شهر (خرمشهر) از اسارت دشمن بعثی رقم خورد و برگ زرینی در دفاع از ایران در تاریخ معاصر ثبت شد.

شهیدان امیر سپید علی صیادشیرازی و سردار سرلشکر حسن باقری

خرمشهر پس از آزادی — سوم خرداد ۱۳۶۱

شادی دانش‌آموزان پس از آزادی خرمشهر

۱. عملیات نامن‌الانمه به تاریخ ۴ مهر ۱۳۶۰

۲. فروردین ۱۳۶۱

پس از آزادسازی خرمشهر، جنگ وارد مرحله تازه‌ای شد؛ از یک سو موفقیت‌های نظامی رزمندگان ایرانی ادامه یافت و از سوی دیگر، حامیان خارجی صدام برای جلوگیری از سقوط رژیم بعثی عراق، انواع تجهیزات نظامی پیشرفته از قبیل : هواپیماهای جنگی، موشک‌های دوربرد و سلاح‌های میکروبی و شیمیایی را در اختیار این رژیم گذاشتند. به دنبال باز پس‌گیری خرمشهر، جمهوری اسلامی ایران برای پایان دادن به جنگ و خون‌ریزی و رسیدن به حقوق خود، شروطی^۱ را مطرح کرد که مورد بی‌اعتنایی مجامع بین‌المللی و دیکتاتور عراق واقع شد. صدام پس از آن با حمایت بیشتر قدرت‌های بزرگ به بمباران و موشک باران شهرها و استفاده از بمب‌های شیمیایی روی آورد که در قوانین و عرف بین‌الملل ممنوع بود. بمباران شیمیایی شهر سردشت در استان آذربایجان غربی، روستای زرده از توابع شهرستان دالاهو در استان کرمانشاه و شهر حلبچه در کردستان عراق، از جمله جنایت‌های جنگی حکومت بعثی عراق به‌شمار می‌رود.

جدول برخی از عملیات‌های رزمندگان اسلام در دوران دفاع مقدس

ردیف	نام عملیات	رمز عملیات	تاریخ عملیات	منطقه عملیات
۱	عملیات نصر		۱۵ دی تا ۱۸ دی ۱۳۵۹	هویزه - کرخه - دشت آزادگان
۲	فرمانده کل قوا	فرمانده کل قوا، خمینی روح خدا	۲۱ تا ۲۵ خرداد ۱۳۶۰	جنوب دارخوین
۳	ثامن‌الائمه	نصر من الله و فتح قریب	۵ مهر ۱۳۶۰	شمال آبادان
۴	طریق القدس	یا حسین (ع)	۸ تا ۲۲ آذر ۱۳۶۰	شمال غربی اهواز - غرب سوسنگرد
۵	فتح‌المبین	یا زهرا (ع)	۲ تا ۱۰ فروردین ۱۳۶۱	غرب شوش و دزفول
۶	بیت المقدس	یا علی بن ابی طالب (ع) - یا محمد بن عبدالله (ص)	۱۰ اردیبهشت تا ۳ خرداد ۱۳۶۱	غرب کارون
۷	رمضان	یا صاحب‌الزمان (ع)	۲۴ تیر تا ۷ مرداد ۱۳۶۱	شرق بصره
۸	مسلم بن عقیل	یا ابوالفضل العباس	۹ تا ۱۳ مهر ۱۳۶۱	غرب سومار
۹	محرم	یا زینب (ع)	۱۰ تا ۲۰ آبان ۱۳۶۱	موسیان و جنوب شرقی دهلران
۱۰	خیبر	یا رسول الله (ص)	۳ تا ۲۲ اسفند ۱۳۶۲	منطقه هورالهویزه
۱۱	بدر	یا فاطمه الزهرا (ع)	۱۹ تا ۲۶ اسفند ۱۳۶۳	غرب هورالهویزه
۱۲	والفجر ۸	یا فاطمه الزهرا (ع)	۲۰ بهمن ۱۳۶۴ تا ۹ اردیبهشت ۱۳۶۵	اروند رود و منطقه فاو
۱۳	کربلای ۱	یا ابوالفضل العباس ادرکنی	۹ تا ۱۹ تیر ۱۳۶۵	منطقه مهران
۱۴	کربلای ۳	حسبنا الله و نعم الوکیل	۱۱ شهریور ۱۳۶۵	اروند رود - اسکله‌های الامیه و البکر
۱۵	کربلای ۴	یا رسول الله (ص)	۳ دی ۱۳۶۵	جنوب و غرب خرمشهر
۱۶	کربلای ۵	یا فاطمه الزهرا (ع)	۱۹ دی تا ۴ اسفند ۱۳۶۵	منطقه سلمچه
۱۷	کربلای ۱۰	یا صاحب‌الزمان ادرکنی	۲۵ فروردین تا ۵ اردیبهشت ۱۳۶۶	منطقه ماووت سلیمانیه عراق
۱۸	نصر ۹	یا مولای متقیان	۲ آذر ۱۳۶۶	منطقه حاج عمران
۱۹	والفجر ۱۰	یا الله یا الله یا الله	۲۴ تا ۲۹ اسفند ۱۳۶۶	منطقه حلبچه تا سلیمانیه عراق

۱. این شروط عبارت بودند از: عقب‌نشینی کامل نیروهای متجاوز از مناطق اشغالی ایران؛ شناسایی و تنبیه متجاوز؛ تعیین خسارات ناشی از تجاوز رژیم بعثی عراق

عملیات مرصاد

گروهک سازمان مجاهدین خلق که مردم آنان را منافقین نامیدند، در دوران دفاع مقدس از هیچ اقدامی علیه کشور و ملت ایران دریغ نورزید. این گروهک در آغاز جنگ با ایجاد آشوب و ترور شمار زیادی از مسئولان و مردم عادی، شرایطی را به وجود آورد که دشمن بعثی نهایت استفاده را از آن کرد. مجاهدین خلق سپس با خیانتی آشکار در عراق مستقر شدند و در خدمت صدام، دشمن ایران قرار گرفتند (۱۳۶۵). آنها به همراه نیروهای ارتش بعثی به اقدام‌های نظامی و جنایتکارانه زیادی علیه مردم ایران و عراق دست زدند.

پس از اینکه دولت ایران قطعنامه ۵۹۸ را پذیرفت، منافقین که این اقدام را نشانه ضعف نظامی و سیاسی جمهوری اسلامی می‌دانستند، با حمایت رژیم بعثی صدام تهاجم گسترده‌ای را از مرزهای غربی کشور ما آغاز کردند اما در عملیات مرصاد (کمینگاه) در حدفاصل شهرهای اسلام‌آباد و کرمانشاه از رزمندگان ایرانی شکست سختی خوردند و فقط عده کمی از آنان سالم ماندند و دوباره به دامن صدام پناه بردند.

رهبری امام خمینی (ره) در دفاع مقدس

امام خمینی (ره) از ابتدای جنگ تحمیلی به صراحت اعلام کردند: «ما بر اساس اعتقاد و باور دینی خود اجازه نداریم به کشور دیگری تعدی کنیم و میل داریم در همه جای دنیا صلح و صفا باشد اما اگر کشوری به ما تعدی کرد، توی دهش می‌زنیم».^۱ بر اساس همین منطق نیز با شروع تجاوز نظامی رژیم بعثی عراق از همه قشرهای ملت خواستند که برای دفاع از ایران به سوی جبهه‌های نبرد بشتابند. همچنین به مسئولان توصیه کردند که جنگ را مسئله اصلی کشور بدانند و برای پیشبرد آن تا پیروزی نهایی بر دشمن، به رزمندگان و مردم یاری برسانند. اهتمام

فراوان حضرت امام خمینی (ره) بر تقویت بنیه دفاعی و حمایت‌های ایشان برای بالا بردن کیفیت و کمیت امکانات و تجهیزات نظامی و تأمین بودجه‌های جنگ نیز از جمله تدابیر رهبری ایشان در طول دفاع مقدس بود که تا روزهای پایانی جنگ ادامه داشت، اما مهم‌ترین اقدام ایشان ایجاد تحول در روح و روان جوانان ایرانی بود. امام خمینی (ره) با تمسک به مفاهیم جهاد و شهادت و یادآوری حماسه عاشورا، میدان نبرد را به صحنه نمایش رشادت و شجاعت جوانان ایرانی تبدیل کردند. آنان در سایه ایمان و اعتقاد و خلاقیت خاص خویش همه محاسبات نظامی رایج در دنیا را بر هم زدند و با طراحی و انجام دادن عملیات‌های خارق‌العاده زمینی، هوایی و دریایی، افسران نظامی جهان را به شگفتی واداشتند. در نتیجه

سردار شهید حسین خرازی، فرمانده لشکر ۱۴ امام حسین (ع) (شهادت: ۸ اسفند ۱۳۶۵ - شلمچه) و

سردار شهید احمد کاظمی، فرمانده لشکر ۸ نجف‌اشرف (شهادت: دی ۱۳۸۴ - سانحه هوایی)

سردار شهید حسن شاطری
(شهادت: ۱۳۹۱ — لبنان)

سردار شهید حسین همدانی
(شهادت: ۱۳۹۶ — حلب سوریه)

رهبری امام خمینی علیه السلام جلوه‌های زیبایی از ایثار و فداکاری در راه دین و میهن و همچنین تقویت انگیزه جهاد و روحیه شهادت‌طلبی در میان جوانان ایرانی به نمایش گذاشته شد. برخی از فرماندهان جوان دوران دفاع مقدس، امروز به نماد رشادت و مقاومت مردم سوریه و عراق علیه گروه‌های تکفیری و داعشی تبدیل شده‌اند.

بیشتر بدانیم

مکتب حاج قاسم سلیمانی، مکتب مقاومت

سردار سپهبد شهید حاج قاسم سلیمانی فرماندهی سخت‌کوش بود که از سالیان قبل در سمت یکی از فرماندهان جوان دفاع مقدس و سپس در مقام فرمانده سپاه قدس، تمام زندگی‌اش را صرف تحقق آرمان‌های بلند اسلام و انقلاب کرد.

علاوه بر توانایی بالای نظامی، اخلاق، ایمان و اخلاص این فرمانده شجاع

باعث شده بود تا در جایگاه فردی محبوب در میان ملت ایران و در واقع همه ملت‌های آزاده جهان شناخته شود.

شکل‌گیری و تقویت هسته‌های مقاومت در منطقه تا حدی زیاد به تلاش‌های سپهبد سلیمانی مدیون است که از آن جمله می‌توان حزب الله لبنان، حشد الشعبی عراق، فاطمیون افغانستان، زینبیون پاکستان و ... را نام برد. از همین‌رو سرانجام استکبار جهانی به سرکردگی شیطان بزرگ، آمریکا، حضور این فرمانده عاشق امت و نظام اسلامی را تحمل نکرد و در اولین ساعات جمعه، ۱۳ دی‌ماه ۱۳۹۸ ش در حمله موشکی ناجوانمردانه در فرودگاه بغداد او و برخی هم‌زمانش در جبهه مقاومت از جمله ابومهدی المهندس را طی یک عملیات تروریستی به شهادت رساند و چنین بود که خون پاک این رهرو راستین اباعبدالله الحسین علیه السلام به دست شقی‌ترین آحاد بشر بر زمین ریخته شد.

در تشییع پیکر مطهر سردار دل‌ها از نجف و کربلا تا مشهد و تهران و قم تا کرمان چنان جمعیتی حاضر شدند که در تاریخ بی‌سابقه است. این حضور بی‌سابقه به معنای حمایت از راه و هدف شهید سلیمانی و مهر تأییدی بود بر همراهی مستحکم مردم با رهبر معظم انقلاب اسلامی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در شروع گام دوم آن.

رهبر انقلاب این روز را یک «یوم‌الله» دیگر در تاریخ انقلاب اسلامی دانستند و در این باره فرمودند: «هر جا اخلاص بود، خدای متعال به اخلاص بندگان مخلصش برکت می‌دهد، کار برکت پیدا می‌کند، رشد و نمو پیدا می‌کند، کار به نحوی می‌شود که اثر آن به همه می‌رسد، برکات آن در میان مردم باقی می‌ماند؛ این ناشی از اخلاص است. نتیجه آن اخلاص، همین عشق و وفاداری مردم، همین اشک و آه مردم، همین حضور مردم، همین تازه شدن روحیه انقلابی مردم است. اما اینکه ما بیایم این حوادث را تقویم کنیم، قیمت‌گذاری کنیم، قدر آنها را بدانیم و ببینیم که اندازه و قیمت این حوادث چقدر است؛ در صورتی

تحقق پیدا می‌کند که ما به حاج قاسم سلیمانی، «شهید عزیز» و به ابو مهدی، «شهید عزیز» به چشم یک فرد نگاه نکنیم؛ به آنها به چشم یک مکتب نگاه کنیم. سردار شهید عزیز ما را با چشم یک مکتب، یک راه، یک مدرسه درس آموز، با این چشم نگاه کنیم آن وقت اهمیت و قدر و قیمت این قضیه روشن خواهد شد. اگر این جور شد، آن وقت این اجتماع مردم، این تجلیل و تعظیم مردم، تکریم مردم معنای دیگری پیدا می‌کند... ملت ایران نشان داد که از خط مجاهدت شجاعانه دفاع می‌کند، ملت ایران نشان داد که به نمادهای مقاومت عشق می‌ورزد، ملت ایران نشان داد که طرفدار مقاومت است، طرفدار تسلیم نیست.»^۱

شهید سپهبد حاج قاسم سلیمانی (شهادت: ۱۳۹۸، ترور به دست نیروهای آمریکایی پس از حضور در عراق به دعوت رسمی این کشور)

نقش مردم در دفاع مقدس

نقش مردم قهرمان ایران در طول هشت سال دفاع مقدس در دو زمینه قابل بررسی است:

- ۱ حضور مستقیم در خط مقدم جبهه و نبرد با دشمن متجاوز
 - ۲ مشارکت در تأمین بخشی از هزینه‌های مادی جنگ از طریق کمک‌های داوطلبانه، به ویژه تهیه و تدارک پوشاک و خوراک برای رزمندگان
- حضور داوطلبانه گروه‌ها و قشرهای مختلف مردم از سرتاسر ایران در جبهه‌های نبرد، کمک فراوانی به پیشبرد جنگ و کسب پیروزی کرد. علاوه بر نیروهای بسیجی، جهادگران جهادسازندگی نیز داوطلبانه به جبهه رفتند. آنان که به سنگرسازان بی‌سنگر معروف بودند، مسئولیت مهم «مهندسی رزمی» را در دفاع مقدس به عهده گرفتند و به ایجاد خاکریز، پل‌ها و جاده‌ها و ساختن سنگر برای رزمندگان پرداختند. در پشت جبهه نیز پزشکان و پرستاران با صبر و حوصله فراوان به مداوای رزمندگان همت گماشتند. بازاریان هم با کمک‌های مالی و تهیه مایحتاج به رزمندگان در جبهه‌ها یاری می‌رساندند.
- زنان ایرانی نقش مهمی در هشت سال دفاع مقدس بر عهده داشتند و کمک فراوانی به پیشبرد و موفقیت عملیات رزمندگان کردند. مهم‌ترین این خدمات عبارت بودند از:

- ۱ حضور در خط مقدم جبهه در سال‌های اول جنگ
- ۲ تشویق برادران، همسران و فرزندان خویش برای حضور در جبهه
- ۳ تهیه و آماده‌سازی خوراک و پوشاک رزمندگان

- ۴ پرستاری از رزمندگان مجروح در بیمارستان‌ها
۵ پاسداری از حریم خانواده در غیاب همسران رزمنده

حضور معلمان و دانش‌آموزان در دفاع مقدس

معلمان و دانش‌آموزان نیز نقش چشمگیر و تأثیرگذاری در هشت سال دفاع مقدس داشتند. در آن سال‌ها جبهه‌های جنگ شاهد حضور صدها هزار دانش‌آموز و معلم ایرانی بود که برای دفاع از کیان نظام اسلامی و سرزمین مادری به جبهه رفتند و در سنگرها نیز از درس و مشق غافل نماندند. در طول دفاع مقدس حدود ۲۵۰۰ معلم و نزدیک به ۳۶۰۰۰ دانش‌آموز به شهادت رسیدند و هزاران نفر هم جانباز، اسیر و جاویدالاث‌ر شدند.

مشارکت مؤثر در دفاع مقدس

ساخت پل شناور خیبر بر روی هورالعظیم یکی از شاهکارهای مهندسی رزمی جهادگران در دوران دفاع مقدس بود.

نوجوانان غواص قبل از عملیات

فعالیت ۴

تاریخ شفاهی دفاع مقدس

الف) با یکی از افراد خانواده، فامیل، آشنا یا همسایه که در دفاع مقدس مشارکت داشته است، دربارهٔ انگیزه و هدف او از حضور در دفاع مقدس، فعالیت‌هایی که انجام داده است یا خاطراتش از آن دوره مصاحبه کنید و گزارش مکتوب آن را به کلاس ارائه دهید.
ب) با تحقیق دربارهٔ زندگی و شهادت یکی از شهدای دانش‌آموز محله یا روستای محل زندگی خود، گزارشی تهیه کنید.
با گردآوری خاطرات اعضای کلاس، مجله تاریخ شفاهی دفاع مقدس مدرسه خود را تدوین کنید.

پایان جنگ تحمیلی

جنگ‌ها بر اثر علت‌های مختلف از جمله مناقشات تاریخی، سیاسی و اقتصادی آغاز می‌شوند و به همان‌گونه تحت تأثیر عوامل و شرایط گوناگون سیاسی، اقتصادی، نظامی و... به پایان می‌رسند.

در تیرماه ۱۳۶۷، امام خمینی رحمته‌الله پس از دریافت گزارش و نظر مشورتی فرماندهان نظامی و مسئولان سیاسی کشور به منظور پایان دادن به جنگ تحمیلی، قطعنامه^۱ ۵۹۸ شورای امنیت سازمان ملل متحد را پذیرفت؛ اما صدام رئیس رژیم بعثی عراق که تا پیش از آن وانمود می‌کرد خواهان صلح و آتش‌بس است به نیروهای ارتش خود دستور داد به مناطقی از ایران در خوزستان و سایر نواحی مرزی حمله کنند. علاوه بر آن، گروهک تروریستی سازمان مجاهدین خلق (منافقین) را برای لشکرکشی به داخل خاک ایران تجهیز، تشویق و پشتیبانی کرد. پس از آنکه نیروهای مسلح و مردمی ایران با رشادت و فداکاری تمام در برابر یورش‌های دشمن متجاوز ایستادگی کردند و شکست سختی به آنان به ویژه منافقین وارد آوردند، صدام قطعنامه^۲ ۵۹۸ را پذیرفت و اندکی بعد میان ایران و عراق آتش‌بس برقرار شد.

پس از برقراری آتش‌بس و دو سال مذاکره میان وزرای خارجه ایران و عراق، صدام در نامه‌ای به حجت‌الاسلام والمسلمین اکبر هاشمی رفسنجانی، رئیس‌جمهوری وقت ایران، قرارداد الجزایر را بار دیگر به رسمیت شناخت و اظهار داشت که شما به هر آنچه که

ورود گروهی از آزادگان (اسرا) به میهن عزیز

می‌خواستید، رسیدید. پس از آن، آزادگان عزیز با استقبال گرم مردم ایران به آغوش میهن اسلامی بازگشتند. در سال ۱۳۷۰ نیز سازمان ملل متحد رسماً رژیم بعثی عراق را به‌عنوان متجاوز و آغازکننده جنگ معرفی کرد. به این ترتیب، جنگ هشت‌ساله‌ای که صدام با حمایت آمریکا با هدف سرنگونی جمهوری اسلامی و تصرف بخشی از خاک ایران آغاز کرده بود، با شکست خود او به پایان رسید و برای اولین بار در دویست سال اخیر، دشمنان در جداسازی حتی یک وجب از خاک ایران ناکام ماندند.

مجاهدین خلق (منافقین) و جنگ تحمیلی

در تاریخ جهان موارد معدودی از خیانت و همکاری افراد، گروه‌ها و یا احزاب سیاسی با دشمنان خارجی در زمان جنگ مشاهده شده است. گروهک سازمان مجاهدین خلق که مردم آنان را منافقین می‌نامند، از آن جمله است. منافقین در دوران جنگ تحمیلی از هیچ اقدامی علیه کشور و مردم ایران دریغ نورزیدند. سران و اعضای این گروهک در خیانتی آشکار به عراق رفتند و در خدمت صدام قرار گرفتند (۱۳۶۵).

مهم‌ترین اقدامات مجاهدین خلق در دوران دفاع مقدس عبارت‌اند از:

- ۱ ایجاد آشوب در داخل کشور و ترور بسیاری از مسئولان و مردم عادی؛
- ۲ دادن اطلاعات سری و نظامی کشور به رژیم صدام و دیگر دشمنان خارجی؛

- ۳ همکاری نظامی با ارتش بعثی عراق در جنگ با ایران؛
- ۴ همکاری با ارتش بعثی در سرکوب و کشتار مخالفان صدام از جمله مبارزان کرد؛
- ۵ تهاجم به داخل خاک ایران^۱ پس از پذیرش قطعنامه ۵۹۸ شورای امنیت سازمان ملل متحد.

دستاوردهای دفاع مقدس

الف) نظامی

- ۱ تحول در حوزه صنایع دفاعی (ساخت انواع موشک‌ها، پیشرفت در حوزه هوا - فضا، افزایش توان پدافند هوایی)؛
- ۲ خودکفایی در تولید و ساخت نیازهای مختلف نظامی؛
- ۳ برخورداری از تجربیات تازه در زمینه سازماندهی و آموزش نیروی انسانی داوطلب؛
- ۴ تقویت و تحکیم سازمان رزم نیروهای مسلح (ارتش، سپاه و نیروی انتظامی)؛
- ۵ شکوفایی استعدادهای بالقوه در فرماندهی جنگ و ظهور فرماندهان با استعداد.

ب) فرهنگی و معنوی

- ۱ تقویت اعتماد به نفس و احساس خودباوری و بروز خلاقیت در میان جوانان ایرانی
- ۲ تثبیت اقتدار نظام جمهوری اسلامی در دفاع از تمامیت ارضی کشور

پرسش‌های نمونه

- ۱ انگیزه و اهداف صدام از تحمیل جنگ به ایران چه بود؟
- ۲ مجامع بین‌المللی و کشورهای قدرتمند در برابر تهاجم ارتش رژیم بعثی عراق به خاک ایران چه واکنشی نشان دادند؟
- ۳ به نظر شما، چرا تمام اقوام، قشرها و گروه‌ها در سراسر ایران در دفاع مقدس مشارکت فراگیر و گسترده‌ای داشتند؟
- ۴ امام خمینی رحمه‌الله در مقام فرماندهی کل قوا چه نقشی در دوران دفاع مقدس داشتند؟
- ۵ با راهنمایی دبیر و استفاده از محتوای درس، نمودار خط زمان رویدادهای مهم دوران دفاع مقدس را ترسیم کنید.

۱. در پی اعلام پذیرش قطعنامه ۵۹۸ از سوی جمهوری اسلامی ایران، منافقین با پشتیبانی کامل تدارکاتی و تسلیحاتی ارتش صدام از طریق مرز قصر شیرین وارد خاک ایران شدند (۳ مرداد ۱۳۶۷) و تا ۳۰ کیلومتری شهر کرمانشاه پیش آمدند. اما در گردنه چهارزبر که پس از آن به تنگه مرصاد (کمینگاه) معروف شد با مقاومت رزمندگان ایرانی روبه‌رو شدند و پس از شکستی مفتضحانه و با دادن تلفات زیاد به عراق گریختند (۶ مرداد ۱۳۶۷).

- آبراهامیان، یرواند، ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۲ش.
- _____، تاریخ ایران مدرن، ترجمه محمد ابراهیم فتاحی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۹ش.
- آخوندزاده، فتحعلی خان، مقالات فارسی، به کوشش حمید محمدزاده، تهران، نگاه، ۱۳۵۵ش.
- آدلر، فیلیپ جی، تمدن های عالم، ج ۲، ترجمه محمد حسین آریا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳ش.
- آداموا، آ. ت، نگاره های ایرانی گنجینه ارمتیاز، سده یازدهم تا نوزدهم میلادی، ترجمه زهره فیضی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ سازمان چاپ و انتشارات فرهنگستان هنر، ۱۳۸۶ش.
- آدمیت، فریدون، اندیشه های میرزا آقاخان کرمانی، تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۶۶ش.
- آربن بور، یحیی، از صبا تا نیما (تاریخ ۱۵۰ سال ادب فارسی)، ج ۱، تهران، شرکت سهامی کتاب های جیبی ایران، ۱۳۵۱ش.
- آصف (رستم الحکما)، محمد هاشم، رستم التواریخ، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۸۸ش.
- آبرونساید، سر ادموند، خاطرات و سفرنامه ژنرال آبرونساید در ایران، ترجمه بهروز قزوینی، تهران، نشر آینه، ۱۳۶۱ش.
- استرآبادی، میرزا مهدی، جهانگشای نادری، به کوشش عبدالله انوار، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۱ش.
- اسناد سخن می گویند: مجموعه کامل اسناد سری مربوط به رویدادها در روابط خارجی ایران با ایالات متحده و انگلستان در دوران ...، ج ۱، پژوهش و ترجمه احمدعلی رجایی و مهین سروری، تهران، قلم، ۱۳۸۳ش.
- اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا درباره قرارداد ۱۹۱۹ ایران و انگلیس، ترجمه جواد شیخ الاسلامی، ج ۱، تهران، مؤسسه کیهان، ۱۳۶۸ش، ج ۲ و ۳، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۶۸ش و ۱۳۷۷ش.
- اشپولر، برتولد و دیگران، تاریخ نگاری در ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نشر گستره، ۱۳۹۲ش.
- اعتماد السلطنه، محمدحسن خان، صدرالتواریخ، به اهتمام محمد مشیری، تهران، وحید، ۱۳۴۹ش.
- الهی، همایون، اهمیت استراتژیکی ایران در جنگ جهانی دوم، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۵ش.
- امین الدوله، میرزا علی خان، خاطرات سیاسی، به کوشش حافظ فرمانفرمایان، زیر نظر ایرج افشار، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۰ش.
- اوین، اوژن، ایران امروز (۱۹۰۶-۱۹۰۷)، ترجمه، حواشی و توضیحات علی اصغر سعیدی، تهران، نشر علم، ۱۳۹۱ش.
- اووری، ریچارد، اطلس تاریخی قرن بیستم، ترجمه حسین شهرابی، تهران، نشر نی، ۱۳۹۱ش.
- بنجامین، اس. جی. دبلیو، ایران و ایرانیان، ترجمه محمدحسین کردیجه، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۹۴ش.
- بوراحمد، احمد، جغرافیای عملیات ماندگار دفاع مقدس، به اهتمام حسن رسولی منفرد، تهران، صریر، ۱۳۸۶ش.
- پهلوی ها، خاندان پهلوی به روایت اسناد، ج ۳، به کوشش فرهاد رستمی، تهران، مؤسسه فرهنگی، پژوهشی چاپ و نشر نظر، ۱۳۷۸-۱۳۸۲ش.
- تحویدار اصفهانی، میرزا حسین خان، جغرافیای اصفهان، جغرافیای طبیعی و انسانی و آمار اصناف شهر، به کوشش منوچهر ستوده، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ش.
- نهامی زاد، محمد، سینمای ایران، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی، ۱۳۸۰ش.
- جونز، سر هار فورد، آخرین روزهای لطفعلی خان زند، ترجمه هما ناطق و جان گرنی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۶ش.
- خاوری شیرازی، میرزا فضل الله، تاریخ ذوالقرنین، ج ۱، نامه خاقان، به تصحیح و تحقیق ناصر افشارفر، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۰ش.
- خورموجی، محمد جعفر، حقایق الاخبار ناصری، به کوشش حسین خدیوچم، تهران، نشر نی، ۱۳۶۳ش.
- دان، راسنئی [و دیگران]، تاریخ تمدن و فرهنگ جهان؛ پیوندهای فراسوی زمان و مکان، ج ۴، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، طرح نو، ۱۳۸۴ش.
- دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، مدخل پهلوی؛ ج ۸، مدخل تهران؛ ج ۶، مدخل تاریخ / تاریخ نگاری.
- دولت آبادی، یحیی، حیات یحیی، ج ۴-۱، تهران، انتشارات عطار و فردوسی، ج ۴، ۱۳۶۲ش.
- روحانی، سیدحمید، بررسی و تحلیلی از نهضت امام خمینی، ج ۱، بی جا، انتشارات راه امام، بی تا.
- روحانیت و اسناد فاش نشده از نهضت ملی شدن صنعت نفت، به کوشش گروهی از هواداران نهضت اسلامی ایران در اروپا، قم، دارالفکر، [۱۳۵۸ش].
- روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم فرنگستان، به کوشش محمداسماعیل رضوانی و فاطمه قاضیها، تهران، رسا، ۱۳۷۱ش.
- سفرنامه خراسان ناصرالدین شاه قاجار، به خط میرزا محمد رضا کلهر، تهران، میردشتی، ۱۳۷۸ش.
- سفرنامه دوم مظفرالدین شاه به فرنگ، با مقدمه و حواشی احمد خاتمی، تهران، نشر شهر، ۱۳۸۷ش.
- سفرنامه رضاقلی میرزا نوه فتحعلی شاه، به کوشش اصغر فرمانفرمائی قاجار، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۶ش.

- سفرنامه نیپور، ترجمه برویز رجیبی، تهران، توکا، ۱۳۵۴ش.
- سودآور، ابوالعلاء، هنر دربارهای ایران، ترجمه ناهید محمدشمیرانی، تهران، نشر کارنگ، ۱۳۸۰ش.
- شوستر، مورگان، اختناق ایران، ترجمه ابوالحسن موسوی شوستری، با تصحیح و مقدمه و حواشی و اسناد محرمانه منتشر نشده در ایران توسط فرامرز برزگر و اسماعیل راثین، بنگاه مطبوعاتی صفی‌علی‌شاه، ۱۳۵۱ش.
- صحیفه نور، مجموعه رهنمودهای حضرت امام خمینی، تهران، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۰ش.
- غنی، سیروس، ایران: برآمدن رضاخان / برافتادن قاجار و نقش انگلیسی‌ها، ترجمه حسن کامشاد، تهران انتشارات نیلوفر، ۱۳۸۰ش.
- فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ج ۳-۱، شورای کتاب کودک، زیر نظر توران میرهادی و ایرج جهانشاهی، نشر فرهنگنامه.
- فوران، جان، مقاومت شکننده، تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی، ترجمه احمد تدین، تهران، رسا، ۱۳۸۵ش.
- فولکل، ایشیل، تمدن مغرب زمین، ج ۲، ترجمه محمد حسین آریا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۰ش.
- کسروی، احمد، تاریخ مشروطه ایران، ج ۲، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳ش.
- کرزن، لرد، ایران و قضیه ایران، ج ۲، ترجمه وحید مازندرانی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۹ش.
- کن‌بای، شیدا، نقاشی ایرانی، ترجمه مهدی حسینی، تهران، دانشگاه هنر، ۱۳۸۲ش.
- گنجنامه، دفتر سوم، بناهای مذهبی تهران، تهران، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۷ش.
- گنجنامه، دفتر نهم، بخش اول، بناهای بازار، تهران، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه بهشتی و انتشارات روزنه، ۱۳۸۳ش.
- گنجنامه، دفتر هفدهم، کاروانسراها، تهران، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی و انتشارات روزنه، ۱۳۸۴ش.
- مستوفی، عبدالله، شرح زندگانی من، ج ۳، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۸۸ش.
- یادداشت‌های روزانه ناصرالدین شاه، به کوشش پرویز بدیعی، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۸ش.
- یزدانی، سهراب، مجاهدان مشروطه، تهران، نشر نی، ۱۳۸۸ش.

مقالات

- اتحادیه، منصوره، «تحولات فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه (با تکیه بر بازار بین‌المللی فرش دستباف)»، فصلنامه علمی و پژوهشی مطالعات تاریخ فرهنگی، سال دوم، شماره ۵، پاییز ۱۳۸۹.
- اشرف، احمد، «ویژگی‌های شهرنشینی در ایران دوره اسلامی»، نامه علوم اجتماعی، دوره اول، شماره ۴۸، تیر ۱۳۵۲.
- رضوی خراسانی، سیدحسین، محمدرضا نصیری، داریوش رحمانیان و علی‌رضا صوفی، «الوطیان و نقش آنان در حوادث و آشوب‌های تهران در دوره مشروطیت»، فصلنامه علمی — پژوهشی مطالعات تاریخ فرهنگی، سال ششم، شماره ۲۴، تابستان ۱۳۹۴.
- علیزاده بیرجندی، زهرا و علی آرامجو، «رشد کشاورزی تجاری و پیامدهای آن در نیمه دوم قاجاریه، مطالعه موردی: ولایات قایبات»، فصلنامه علمی — پژوهشی مطالعات تاریخ فرهنگی، سال دوم، شماره ۷، بهار ۱۳۹۰.
- فشاهی، محمدرضا، «نهضت ترجمه در عهد قاجار»، نگین، سال نهم، شماره ۹۹ و ۱۰۰، مرداد و شهریور ۱۳۵۲.
- قدیمی‌فیداری، عباس، «تکوین جریان انتقاد بر تاریخ‌نویسی در عصر قاجار»، پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ، سال دوم، شماره ۲، زمستان ۱۳۸۸.
- نورایی، فرشته، «گفت‌وگوی ملک‌خان و لرد سالیسبوری»، مجله بررسی‌های تاریخی، سال ۶، شماره ۴، مهر و آبان ۱۳۵۰.
- وزین‌افضل، مهدی و ذبیح‌الله اعظمی‌ساردویی، «ورود سیب‌زمینی به ایران تحولی اساسی در کشاورزی سنتی دوره قاجاریه»، فصلنامه علمی — پژوهشی مطالعات تاریخ فرهنگی، سال سوم، شماره ۱۲، تابستان ۱۳۹۱.

منابع انگلیسی

- The Splendour of Iran, Volume 3, London, WIT IDW

سایت‌ها

- مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران www.iichs.ir
- رشد، شبکه ملی مدارس، ویژه دانش‌آموزان و معلمان <http://roshd.ir>
- www.negahmedia.ir

